

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет

Т. О. Рябченко

ПРАВА ЛЮДИНИ ТА ПРАВОВІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Суми
Сумський державний університет
2020

Права людини та правові основи соціальної роботи : Конспект лекцій / укладач
Т. О. Рябченко. – Суми : Сумський державний університет, 2020. – 167 с.

Кафедра конституційного права, теорії та історії держави і права ННІ права

ВСТУП

Предметом вивчення навчальної дисципліни «Права людини та правові основи соціальної роботи» є інститут прав людини, що становлять фундаментальну конституційну цінність, гарантії прав і свобод людини, що є змістом діяльності правової держави та критерієм легітимності дій органів державної влади, а також нормативні акти, що визначають організаційні та правові засади здійснення соціальної роботи в Україні.

Метою навчальної дисципліни є досягнення студентами сучасного конструктивного мислення та системи знань у галузі прав людини, забезпечення їх реалізації, охорони та захисту у разі порушення, нормативно-правового забезпечення соціальної роботи, а також здатності застосовувати набуті знання у майбутній професійній діяльності.

Завданнями навчальної дисципліни є: надання допомоги студентам у з'ясуванні юридичної природи прав людини і громадянина, характеристики та співвідношення прав, свобод, обов'язків людини і громадянина у національному праві України, міжнародно-правових стандартів прав людини, структури конституційно-правового механізму забезпечення реалізації прав та свобод людини і громадянина, форм і методів діяльності органів публічної влади України щодо забезпечення реалізації прав і свобод людини, їх гарантування та захисту, правових основ соціальної роботи; а також формуванні навичок діяти згідно з приписами норм права у конкретних життєвих ситуаціях, підвищенні рівня професійної компетентності майбутніх соціальних працівників.

Після успішного вивчення навчальної дисципліни здобувач вищої освіти зможе:

- оперувати основними правовими поняттями, демонструвати здатність реалізувати свої права і обов'язки як члена суспільства, усвідомлювати цінності громадянського суспільства та необхідність його сталого розвитку;

- формулювати ознаки, виділяти структурні елементи, класифікаційні підстави для видової характеристики правових понять і категорій;

- обґрунтовувати розглядувані державно-правові явища з позиції чинного законодавства, робити висновки за результатами власних досліджень і аналізу літературних джерел;

- давати оцінку нормативно-правовим актам, що є джерелами галузі конституційного права в частині реалізації, охорони та захисту прав людини, а також нормативно-правовим актам, які регламентують діяльність суб'єктів соціальної роботи;

- приймати практичні рішення у реальних умовах професійної діяльності, що мають у своїй основі теоретичний характер, обґрунтовувати власну позицію.

Тема 1–2
ОСНОВИ ТЕОРІЇ ПРАВА.
ПРАВОПОРУШЕННЯ ТА ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
(6 год.)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. **Поняття, ознаки та функції права.**
2. **Поняття і структура системи права. Система законодавства.**
3. **Поняття та види форм права. Нормативно-правовий акт: ознаки, види.**
4. **Поняття та структура правовідносин.**
5. **Поняття, ознаки, види правопорушень. Склад правопорушення.**
6. **Юридична відповідальність: поняття, принципи, функції та види.**

1. Поняття, ознаки та функції права

Теорія держави і права досліджує *позитивне право* – як таке, що існує внаслідок його утвердження компетентним органом або особою.

У позитивному праві розрізняють:

– **право об'єктивне** – це система спрямованих на врегулювання суспільних відносин загальнообов'язкових, формально-визначених правил поведінки, які встановлюються державою, народом (шляхом референдуму) та забезпечуються можливістю державного примусу;

– **право суб'єктивне**, яке належить окремим особам (суб'єктам) і полягає у наявності у кожного з них певних юридичних можливостей.

Ознаки права	
<i>Право встановлюється або санкціонується (офіційно схвалюється) державою чи народом на референдумі</i>	Є єдиним видом норм, які розробляються та приймаються за певною процедурою. У випадку існування інших норм соціального характеру, що справляють значний вплив на поведінку суб'єктів, держава затверджує їх шляхом санкціонування
<i>Нормативність</i>	Право складається з норм – загальних правил поведінки, спрямованих на регулювання і охорону суспільних відносин
<i>Загальнообов'язковість</i>	Єдиний для всіх суб'єктів права порядок регулювання суспільних відносин
<i>Системність</i>	Побудова права як певної системи; система права як диференційована структура права, що складається з галузей, підгалузей, інститутів і норм
<i>Формальна визначеність</i>	Ця ознака надає певної чіткості, визначеності правовим приписам, а, отже, і самому праву. Право зовні фіксується у джерелах права
<i>Забезпеченість державного примусу</i>	Державна охорона норм права містить державний примус, різні організаційні, організаційно-технічні, виховні та попереджувальні заходи держави щодо дотримання та виконання громадянами правових норм

Основні функції права:

– регулятивна: регулятивна статична (вплив права на суспільні відносини шляхом

їх закріплення у правових інститутах) та регулятивна динамічна (вплив права на суспільні відносини шляхом оформлення їх руху (динаміки));

– охоронна – напрям правового впливу, спрямований на охорону найбільш важливих економічних, політичних відносин, подолання явищ, сторонніх цьому суспільству;

– оцінна – право виступає як критерій правомірності чи неправомірності рішень, вчинків;

– виховна – загально-правовий вплив на духовну сферу, виховання поваги до права.

Принципи права – керівні ідеї, що характеризують зміст права, його сутність і призначення у суспільстві.

До спеціально-юридичних принципів права відносять:

– принцип загальнообов'язковості правових норм для всього населення країни і пріоритет цих норм над усіма іншими соціальними нормами;

– принцип відповідності між об'єктивним і суб'єктивним правом;

– принцип соціальної свободи, який виражений у системі суб'єктивних прав суб'єктів суспільних відносин, рівність перед законом і судом;

– принцип законності та юридичної гарантованості прав і свобод особи;

– принцип справедливості, який виражає загальносоціальну сутність права, прагнення до пошуку компромісу між учасниками правових зв'язків, між особою і суспільством, громадянином і державою; відповідність між діями та їх соціальними наслідками;

– принцип юридичної відповідальності лише за винну, протиправну поведінку;

– принцип неприпустимості зворотної дії законів (крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи);

– принцип правосуддя виражає гарантованість захисту суб'єктивних прав у судовому порядку;

– принцип рівності означає рівність усіх перед законом, тобто рівність прав та обов'язків.

Зазначений перелік принципів не є вичерпним.

2. Поняття і структура системи права. Система законодавства

Система права – обумовлена об'єктивним розвитком суспільних відносин внутрішня структура права, що полягає в єдності та узгодженості норм права, зосереджених у відносно самостійних їхніх комплексах – галузях, підгалузях та інститутах права.

Ознаки системи права

<i>Диференціація</i>	Розподіл усієї сукупності норм права на взаємозв'язані між собою правові комплекси: галузі, підгалузі, інститути права залежно від особливостей суспільних відносин, що регламентуються правом
<i>Єдність і узгодженість</i>	Система права заснована на єдиних і узгоджених між собою принципах і нормах права
<i>Об'єктивний характер побудови системи права</i>	Залежність системи права від рівня розвитку суспільних відносин та об'єктивних умов існування і функціонування суспільства

Структуру права як внутрішню організацію елементів системи права можна розглядати по-різному:

Наприклад, як

1) <i>приватне право</i> регулює відносини між громадянами і юридичними особами, між юридичними особами; рівноправність суб'єктів та їх вільне волевиявлення (метод координації)	<i>публічне право</i> регулює відносини влади і підпорядкування, оскільки однією із сторін правовідносин має бути держава або її органи (метод субординації)
2) <i>об'єктивне право</i>	<i>суб'єктивне право</i>
3) <i>матеріальне право</i>	<i>процесуальне право</i>

Структурними елементами системи права є: норма права, інститут права, галузь права.

Галузь права – це відокремлена сукупність норм права, які властивими їм методами регулюють певну однорідну сферу суспільних відносин (майнових, трудових, сімейних тощо).

Кожна галузь права має свій предмет регулювання, тобто фактичні суспільні відносини, пов'язані з реалізацією прав і обов'язків суб'єктів та потребують правового впливу.

За місцем, яке галузі права займають у правовій системі, їх поділяють на

Основні	– <i>профілювальні</i> (традиційні) – утворюють основну, обов'язкову частину системи права (конституційне, кримінальне, цивільне); – <i>процесуальні</i> – галузі, які визначають порядок застосування матеріального права (кримінальний, цивільний, адміністративний та інші процеси); – <i>спеціальні</i> – галузі, що на базі профілювальних розвивають основні галузі права і забезпечують спеціальний правовий режим для того чи іншого виду суспільних відносин (земельне, фінансове право)
Комплексні	– екологічне право – господарське право

Інститут права – це сукупність відносно відокремлених правових норм, які регулюють певну сторону однорідних суспільних відносин.

Упорядкування суспільних відносин, або соціальне регулювання здійснюється за допомогою **соціальних норм** – правил поведінки загального характеру, що встановлюються державою, суспільством, об'єднаннями громадян чи окремими суб'єктами й регулюють певну сферу суспільних відносин, мають зміст, зумовлений рівнем економічного, соціального, культурного розвитку суспільства, та забезпечуються різними засобами соціального впливу. Право є основним засобом соціального регулювання, оскільки правові норми є різновидом соціальних.

Норми права – це загальнообов'язкові, формально визначені, встановлені (санкціоновані) державою, народом правила поведінки, що надають суб'єктам певні права і покладають на них юридичні обов'язки, охороняються державою (можливість примусового впливу).

Відмінності між правовими нормами та іншими соціальними нормами наведені у таблиці.

<i>Правові норми</i>	<i>Інші соціальні норми</i>
– виникають разом із виникненням держави	– існують як у додержавному, так і у державно-організованому суспільстві
– встановлюються, санкціонуються, охороняються державою, народом у межах нормативно визначеного процесу	– встановлюються чи санкціонуються суспільством у добровільному порядку
– виражають інтереси певних соціальних груп, які реально здійснюють владу	– виражають інтереси різних соціальних груп

– утворюють системи, що характеризуються ієрархічним підпорядкуванням	– є сукупністю норм, що не підпорядковані одна одній
– поширюються на чітко визначену сферу суспільних відносин	– мають характер мононорм, регулюють невизначене коло суспільних відносин
– формують правила поведінки у вигляді прав і обов'язків	– виражаються не лише через правила поведінки, а й через загальні принципи, цілі, гасла
– мають чітко визначені форми зовнішнього виразу	– можуть виражатись у будь-яких, не завжди фіксованих формах
– мають точно визначені межі дії, чинності	– не завжди мають визначені межі дії, чинності
– забезпечуються державою, можливістю застосування засобів примусового впливу	– забезпечуються лише звичкою, внутрішнім переконанням, моральним, громадським впливом та іншими позадержавними засобами

Класифікація норм права

Регулятивні норми – визначають порядок взаємовідносин між їх учасниками шляхом встановлення прав і обов'язків цих учасників.

Охоронні норми визначають ті цінності, які взяті під охорону державою і передбачають конкретні заходи державного впливу, що повинен бути застосований до осіб, які посягають на ці цінності.

Спеціалізовані норми забезпечують дію регулятивних і охоронних норм. Самі вони не є самостійними нормативними основами для виникнення правовідносин, а є узагальнювальними правовими положеннями (*норми-дефініції (визначення), норми-принципи тощо*).

Залежно від виду суспільних відносин, що врегульовуються конкретними нормами, норми поділяють на: конституційні, трудові, цивільно-правові, сімейні, адміністративні, кримінальні, кримінально-процесуальні та ін.

За способом встановлення правил поведінки, тобто залежно від характеру, ступеня визначеності й категоричності вимог, що закріплені у правових нормах, розрізняють:

– *імперативні* – це норми, що зобов'язують безумовно дотримуватись встановленого у них правила, невиконання якого зумовлює правові наслідки, вони діють незалежно від волі суб'єктів правовідносин;

– *рекомендаційні норми* не є обов'язковими для виконання, але вони орієнтують учасників правовідносин на найдоцільніший варіант поведінки.

За функціональним призначенням розрізняють:

– *матеріально-правові норми* – встановлюють для учасників правовідносин права, обов'язки, заборони. Наприклад, норми цивільного, кримінального, трудового права та ін.;

– *процесуально-правові норми* – встановлюють регламент і порядок (процедуру) реалізації прав і обов'язків, встановлених матеріально-правовими нормами. Наприклад, порядок розслідування і судового розгляду кримінальних справ, визначений нормами кримінально-процесуального права тощо.

Структура норми права

Гіпотеза	Диспозиція	Санкція
Вказує на певні життєві обставини, наявність чи відсутність яких надає можливість реалізувати закріплені у нормі права та обов'язки	Вказує, якою повинна бути поведінка за наявності фактичних обставин, передбачених гіпотезою	Передбачає засоби примусового впливу як результат невиконання чи порушення норми

Способи викладу норми права

<i>Прямий</i>	Усі елементи правової норми (гіпотеза, диспозиція, санкція) сформульовані в одній статті нормативно-правового акта
<i>Відсильний</i>	Одні елементи правової норми викладені в одній статті, а інші – в інших статтях цього самого нормативно-правового акту, до яких і відсилає ця стаття
<i>Банкетний</i>	Окремі елементи правової норми (гіпотеза і санкція) викладені у статті одного, а інші (зазвичай, диспозиція) – у статтях іншого нормативно-правового акту

Система законодавства у широкому розумінні – це одна з форм існування права, спосіб надання юридичного значення нормам права, засіб їх поєднання у статті нормативно-правових актів; це система всіх прийнятих державними органами, безпосередньо народом або компетентними суб'єктами нормативно-правових актів. У вузькому розумінні – це система всіх прийнятих парламентом чи народом на референдумі законів.

3. Поняття та види форм права. Нормативно-правовий акт: ознаки, види

Форми (джерела) права – це спосіб вираження або зовнішнє оформлення змісту загальнообов'язкових правил поведінки, що встановлюються (санкціонуються) державою, іншими компетентними суб'єктами.

Джерела (форми) права класифікуються за такими ознаками:

- джерела права у матеріальному значенні – матеріальні умови життя суспільства, форми власності, інтереси людей;
- джерела права у гносеологічному значенні – літописи, історичні хроніки, тексти законів минулого;
- джерела права в ідеологічному значенні – принципи права, правосвідомість, правові вчення, правові доктрини, погляди та ідеї відомих людей, релігійно-правові акти;
- джерела права у формальному значенні (форми права) – правовий звичай, правовий прецедент, нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір.

Джерела права у формальному значенні (форми права)	Правовий звичай – це санкціоноване державою історично сформоване правило поведінки, що міститься у свідомості людей і ввійшло у звичку в результаті багатократного повторення тих самих дій і вчинків, які приводять до правових наслідків
	Правовий прецедент – це виражене зовні рішення органу держави у конкретній справі, якому надається формальна обов'язковість під час вирішення всіх наступних аналогічних справ
	Нормативно-правовий акт – це прийнятий компетентним органом держави або уповноваженим суб'єктом офіційний письмовий документ, що встановлює, змінює чи скасовує норми права, містить розпорядження загального характеру і постійної дії та розрахований на багаторазове застосування
	Нормативно-правовий договір – це двостороння чи багатостороння угода між суб'єктами, що містить норми права

Основне джерело права в Україні – нормативно-правовий акт. За юридичною силою нормативно-правові акти поділяються на закони та підзаконні акти.

Закон – це нормативно-правовий акт, прийнятий в особливому порядку органом

законодавчої влади або народом на референдумі, володіє вищою юридичною силою та регулює найбільш важливі суспільні відносини. Класифікація законів відбувається за такими ознаками:

юридичною силою:

– Конституція – це наділений найвищою юридичною силою та гарантований державою і суспільством правовий акт, через який народ і держава виражають свою суверенну волю, утворюючи основи конституційного ладу, загальні засади конституційно-правового статусу людини, принципи та інститути реалізації народовладдя, встановлюють систему, організацію та повноваження органів державної влади й органів місцевого самоврядування, конституують механізми реалізації державно-владних повноважень й адміністративно-територіальний устрій держави;

– конституційні закони – вносять зміни і доповнення до конституції та приймаються з питань, що передбачені й органічно пов'язані з нею;

– звичайні закони – акти поточного законодавства, що регулюють різні сторони соціально-економічного, політичного та духовного життя суспільства;

суб'єктами законотворчості:

– закони, що приймаються представницькими державними органами влади;

– закони, прийняті народом на референдумі;

терміном дії:

– постійні;

– тимчасові;

– надзвичайні – їх дія обмежена у часі і залежить від існування відповідних зазначених у цьому законі надзвичайних обставин;

структурою:

– прості;

– кодифіковані.

Етапи законотворчого процесу

***I етап.** Формування державної волі (підготовка проекту) включає такі стадії:*

1) з'ясування суспільної потреби у правовому регулюванні певної сфери суспільних відносин, визначення виду правового акта та суб'єкта його прийняття;

2) прийняття рішення про підготовку проекту нормативно-правового акта. Готувати проект нормативного акта може суб'єкт правотворчості, інші суб'єкти законодавчої ініціативи, а також спеціально уповноважені суб'єкти;

3) попередній розгляд і обговорення проекту;

4) створення остаточного варіанта проекту нормативно-правового акта.

***II етап.** Безпосереднє прийняття нормативно-правового акта суб'єктом правотворчості включає такі стадії:*

1) внесення у офіційному порядку одним із суб'єктів законодавчої ініціативи проекту на розгляд правотворчого органу;

2) обговорення проекту (проекти законів розглядаються у 3 читаннях);

3) прийняття проекту (шляхом голосування спочатку кожної статті, розділу, глави, поправок до них, а потім проекту в цілому);

4) підписання закону та його оприлюднення. За загальним правилом закон набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування.

Підзаконний нормативно-правовий акт містить норми права, видається лише компетентними органами державної влади у визначеній формі на підставі закону, відповідно до закону та на його виконання.

За ієрархією виділяють такі види підзаконних актів:

– укази і розпорядження Президента України;

– постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України;

– накази, інструкції, положення міністерств, інших центральних органів виконавчої

влади – акти відомчого характеру;

– рішення і постанови органів місцевого самоврядування – приймаються в межах компетенції і діють на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці;

– локальні нормативно-правові акти – розпорядження керівників державних і громадських організацій (у вигляді наказів та інструкцій), прийняті в межах їх повноважень та регулюють їх службу та трудову діяльність.

4. Поняття та структура правовідносин

Правовідносини – це врегульовані правовими нормами суспільні відносини, учасники яких (фізичні чи юридичні особи) виступають одночасно як носії суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, що забезпечуються державою.

Основні ознаки правовідносин:

– виникають на основі норм права;

– характеризуються наявністю сторін, які мають суб'єктивні права та юридичні обов'язки;

– є видом суспільних відносин фізичних і юридичних осіб, організацій, спільностей;

– здійснення суб'єктивних прав чи додержання юридичних обов'язків у правовідносинах контролюється і забезпечується державою.

Структура правовідносин (сукупність елементів правовідносин):

Суб'єкти правовідносин – правоздатні суб'єкти суспільного життя, носії суб'єктивних прав і юридичних обов'язків: *фізичні особи* (громадяни держави, іноземці, особи без громадянства) та *юридичні особи* (організації, установи, органи держави, держава в цілому та інші). Однією з обов'язкових юридичних передумов правовідносин є правосуб'єктність – можливість чи здатність особи бути суб'єктом права з усіма відповідними наслідками. Правосуб'єктність являє собою сукупність правоздатності та дієздатності.

Правоздатність – це встановлена законом здатність особи чи організації бути носієм суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

Дієздатність – це встановлена законом здатність особи – учасника правовідносин своїми безпосередніми діями набувати й здійснювати суб'єктивні права і юридичні обов'язки.

Об'єкти правовідносин – це ті матеріальні або нематеріальні блага, з приводу яких склалися правовідносини (речі, предмети, цінності, життя, честь, здоров'я, гідність, свобода, безпека, право на ім'я, поведінка, дії суб'єктів, послуги та їх результати, твори літератури, мистецтва, живопису, музики, скульптури, наукові відкриття, винаходи, акції, векселі, гроші, дипломи).

Права та обов'язки суб'єктів правовідносин складають зміст правовідносин, який характеризується синтезом фактичного та юридичного.

Юридичний зміст – це суб'єктивні права та юридичні обов'язки суб'єктів правовідносин, тобто можливість дій уповноважених суб'єктів і необхідність відповідних дій зобов'язальних суб'єктів.

<i>Зміст суб'єктивного права включає:</i>
■ можливість діяти відповідно до свого бажання
■ можливість вимагати певних дій від зобов'язальної сторони
■ можливість звернутися до компетентного органу чи посадової особи за захистом свого права
■ можливість користуватися соціальним благом, що закріплене суб'єктивним правом

Зміст юридичних обов'язків включає:

■ необхідність здійснення певних дій;

- *необхідність утримання від здійснення дії, що суперечать інтересам інших осіб;*
- *необхідність нести юридичну відповідальність за невиконання передбачених нормою права дій.*

Фактичний зміст – це сама поведінка суб’єктів, їх діяльність, в якій реалізуються суб’єктивні права та юридичні обов’язки сторін.

Юридичні факти – це конкретні життєві обставини, з якими закон пов’язує виникнення, існування, зміну чи припинення правовідносин.

Юридичні факти класифікують залежно від критеріїв.

Щодо волі суб’єктів правовідносин юридичні факти поділяють на *події, дії, бездіяльність, стан*.

Подія – те, що відбувається незалежно від волі учасників правовідносин (стихійне лихо, закінчення строків, природна смерть тощо).

Дія – це активна поведінка суб’єкта з його волі. У свою чергу дії бувають:

<p><i>правомірні</i> – дії, що відповідають вимогам правових норм. Результатом правомірних дій можуть бути:</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ юридичні акти, що чиняться з метою виникнення юридичних наслідків (подача заяви про прийом на роботу); ■ юридичні вчинки – дії, які не мають спеціальної мети викликати юридичні наслідки (знахідка скарбу) 	<p><i>неправомірні</i> – протиправні дії (напр., крадіжка):</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ винні (злочини); ■ безвинні, так звані правові аномалії
--	--

Бездіяльність – стан абсолютної пасивності, відсутність дії. Вона теж може викликати певні правовідносини (ненадання лікарем медичної допомоги хворому). *Станом юридичного характеру може бути* сп’яніння, вагітність, громадянство тощо, за наявності яких можуть виникати певні правові відносини.

5. Поняття, ознаки, види правопорушень. Склад правопорушення

У теорії права розглядають правову поведінку як єдність двох протилежностей: *правомірної й неправомірної*.

<i>Правомірна поведінка</i>	Суспільно-необхідна, бажана і допустима з точки зору інтересів суспільства поведінка індивідуальних і колективних суб’єктів, що полягає у здійсненні вимог норм права, гарантується і охороняється державою
<i>Протиправна поведінка</i>	Поведінка, що відбувається з порушенням приписів норм права

Правопорушення – це протиправне, винне, суспільно небезпечне або шкідливе діяння (дія або бездіяльність), яке завдає шкоду інтересам суспільства, держави або особи.

Ознаки правопорушення:

правопорушення виражається у поведінці – дія або бездіяльність, тобто фактичне протиправне діяння чи протиправне нездійснення регламентованої законом поведінки;

має суспільно шкідливий або суспільно небезпечний характер – спричинення шкідливих наслідків чи загроза спричинення таких наслідків (шкода може бути моральною, фізичною чи матеріальною);

має протиправний, неправомірний характер – повинно безпосередньо порушувати ту чи іншу норму права Діяння, не врегульовані законодавством, не вважаються правопорушенням;

винність особи, що скоїла протиправні діяння – про винність говорять тоді, коли особа повинна була обрати варіант поведінки, але вчинила всупереч праву;

караність правопорушення – визначається законодавством, поряд із визнанням певного діяння протиправним;

причинний зв’язок між діянням і спричиненими наслідками – спричиняє застосування заходів юридичної відповідальності.

Елементи правопорушення (склад) – сукупність вказаних у законі ознак, за наявності яких небезпечне і шкідливе діяння визначається конкретним правопорушенням.

Розрізняють:

1. Об'єкт правопорушення – соціальні цінності чи конкретні блага, на пошкодження, позбавлення чи знищення яких спрямоване протиправне діяння (об'єкт – це те, на що посягає правопорушення, чому завдає шкоди; можуть бути різні матеріальні чи духовні цінності – власність, життя, здоров'я людини, державна безпека тощо).

2. Об'єктивна сторона – включає протиправне діяння, його шкідливий або небезпечний результат. До об'єктивної сторони входить необхідний причинний зв'язок між протиправним діянням і шкідливими або соціально небезпечними наслідками. Таке діяння може бути виражене як в активних діях, так і внаслідок бездіяльності, коли суб'єкт не виконує зобов'язуючих норм права. До об'єктивної сторони належать також місце, час, спосіб, засоби, обставини здійснення діяння, яке суперечить нормам права.

3. Суб'єкт правопорушення – повністю деліктоздатна фізична особа (людина) або юридична особа. Деліктоздатність для людини пов'язана з віком особи.

4. Суб'єктивна сторона – виражається у психічному ставленні особи до скоєного, куди входять *вина, мотиви, мета* правопорушення.

Мотив правопорушення – це усвідомлена спонука особи, яка викликала у неї намір вчинити правопорушення.

Мета (ціль) правопорушення – це бажання особи, яка вчиняє суспільно-небезпечне діяння, досягти певних шкідливих наслідків.

Усі правопорушення за ступенем суспільної небезпечності поділяються на:

- злочини;
- небезпечні правопорушення;
- провини (проступки);
- шкідливі правопорушення.

Види правопорушень

<i>Дисциплінарні</i>	Порушення виробничих, службових, військових, навчальних та інших обов'язків (дисциплінарна провина), за скоєння яких передбачається дисциплінарна відповідальність
<i>Цивільно-правові</i>	Правопорушення, вчинені у сфері майнових і певних немайнових відносин, що регулюються цивільним, трудовим, сімейним, екологічним законодавством
<i>Адміністративні</i>	Протиправні дії чи бездіяльність, які посягають на державний або громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за які законодавством передбачено адміністративну відповідальність
<i>Трудові</i>	Полягають у невиконанні, порушенні трудових обов'язків суб'єктами трудового права, заборонені нормами законодавства про працю
<i>Конституційні</i>	Спричиняють шкоду порядку організації і діяльності органів державної влади й управління, конституційним правам громадян, проте не містять ознак злочину
<i>Кримінальні</i>	Є найтяжчими за своїм характером і в законодавстві називаються злочинами. Злочином є суспільно небезпечне, винне і каране діяння (дія чи бездіяльність), що посягає на суспільний лад України, її політичну та економічну системи, власність, особу, права та свободи громадян, а також інше передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння

6. Юридична відповідальність: поняття, принципи, функції та види

Юридична відповідальність – це встановлений законодавством і забезпечений державою юридичний обов'язок правопорушника бути позбавленим йому належних певних благ, цінностей (позбавлення волі, позбавлення права займати певну посаду, позбавлення майна шляхом його конфіскації, стягнення штрафів та ін.).

Правопорушення є шкідливими, суспільно небезпечними діяннями. Якщо громадянин не виконує своїх обов'язків, зафіксованих у правових нормах, держава може застосувати до нього заходи впливу. У цьому полягає зміст юридичної відповідальності.

Принципами юридичної відповідальності є:	
■ законність	щодо її підстав, процедури і змісту
■ обґрунтованість	щодо висновків про факт і про суб'єкт правопорушення, а також про інші юридично значущі факти, пов'язані з цими обставинами
■ доцільність	щодо здійснення цілей юридичної відповідальності
■ невідворотність	жодне правопорушення не повинно залишатися без відповідного реагування
■ справедливості, індивідуалізація	щодо відповідності обраного в межах закону заходу відповідальності негативній і соціальній характеристиці конкретного правопорушення

Основні види юридичної відповідальності

1. Дисциплінарна відповідальність – відповідальність особи за порушення норм права, що регулюють відповідну дисципліну праці і застосування до порушника дисциплінарного стягнення.

2. Цивільно-правова відповідальність (майнова) – це встановлені законом юридичні наслідки за невиконання або неналежне виконання особою обов'язків, зобов'язань, що пов'язані з порушенням суб'єктивних цивільних прав другої сторони. Полягає у накладенні цивільно-правових стягнень – неустойки, штрафу, пені, відшкодування збитків – на фізичну чи юридичну особу за невиконання або неналежне виконання зобов'язань, або за заподіяння позадоговірної майнової шкоди, а також за порушення деяких особистих немайнових прав. *Мета* цивільно-правової відповідальності – відновлення порушених майнових прав.

3. Адміністративна відповідальність – вид юридичної відповідальності громадян і посадових осіб, що полягає у застосуванні до особи, яка вчинила адміністративне правопорушення (проступок), певного заходу державно-правового примусу – адміністративного стягнення, що створює для цих осіб неприємні наслідки особистого, майнового, організаційного характеру.

4. Кримінальна відповідальність – це один із видів юридичної відповідальності, правовий наслідок вчинення злочину, який полягає у застосуванні до винної особи заходів державного примусу у формі кримінального покарання.

5. Конституційна відповідальність (імпічмент президента, відповідальність народного депутата за порушення своїх обов'язків).

6. Кримінально-процесуальна відповідальність (у разі порушення підписки про невиїзд заміна її на взяття під варту).

Особливим видом майнової відповідальності є матеріальна відповідальність у трудовому праві, яка має риси одночасно і майнової, і адміністративної відповідальності (відповідальність працівника за майнову (матеріальну) шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації внаслідок порушення покладених на нього трудових обов'язків).

Підставою для юридичної відповідальності є факт вчинення правопорушення, наявність у діяннях складу правопорушення.

Однак самого факту вчинення особою дії чи бездіяльності, якою порушуються приписи права, недостатньо. Майже завжди необхідною є вина особи в протиправному вчинку.

Вина існує у таких формах:

■ **намір (умисел):** *прямий* – суб'єкт усвідомлює протиправність свого діяння, передбачає настання його негативних наслідків, бажає їх настання; *непрямий* – суб'єкт усвідомлює протиправність свого діяння, передбачає його негативні наслідки, але байдуже ставиться до можливості їх настання;

■ **необережність:** *протиправна самовпевненість* – суб'єкт усвідомлює протиправність свого діяння, передбачає можливість настання його негативних наслідків, проте сподівається, що вони все ж таки не виникнуть. Необережність є *злочинною*

недбалістю, якщо особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була й могла їх передбачити.

Мета юридичної відповідальності:

✓ компенсація потерпілому (зокрема й державі) збитків правопорушення, включаючи моральну шкоду;

✓ позбавлення винного на деякий час можливості вчиняти нові правопорушення;

✓ вплив на винного та інших осіб, внаслідок якого у них відпало б бажання вчиняти нові правопорушення;

✓ надання винному можливості для пристосування до нормального життя в суспільстві;

✓ запобігти вчиненню (через недостатню свідомість) окремими людьми правопорушень;

✓ покарання за скоєне – таку мету відповідальність має лише у виняткових випадках, коли скоєні правопорушення тяжкі за наслідками та особливо нетерпимі суспільством.

Тема 3
**КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ
ДЕРЖАВНОГО ЛАДУ УКРАЇНИ**
(4 год.)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

- 1. Поняття та юридичні властивості Конституції України.**
- 2. Особливості державного ладу України.**
- 3. Поняття та структура Верховної Ради - парламенту України. Функції Верховної Ради України.**
- 4. Функції та повноваження Президента України.**
- 5. Кабінет Міністрів України як вищий орган у системі органів виконавчої влади України.**
- 6. Судова влада в Україні.**

1. Поняття та юридичні властивості Конституції України

У перекладі з англійської мови термін «конституція» означає «устрій», з латинської – «затверджую, установлюю».

Сучасна наука конституційного права використовує термін «конституція» у кількох значеннях:

Юридична конституція – це система правових норм, які закріплюють засади конституційного ладу, встановлюють найвищі правові гарантії прав і свобод людини й громадянина, визначають систему, принципи організації і функціонування органів публічної влади (органів державної влади і органів місцевого самоврядування), встановлюють територіальний устрій держави. Залежно від способу вираження цих норм юридичні конституції можуть мати формальний або матеріальний характер.

У матеріальному значенні конституція – це писаний акт, який встановлює засади суспільного ладу, форму правління й територіального устрою, засади організації центральних і місцевих органів влади, їх компетенцію і взаємовідносини, державну символіку, столицю, основні права і свободи людини і громадянина тощо.

У формальному значенні конституція – це закон, що має найвищу юридичну силу порівняно з іншими законами. Конституція не може бути змінена звичайним законом, і внесення змін до неї потребує відповідних змін тих законів і підзаконних актів, що діяли на той час.

Фактична конституція – цей термін застосовується для характеристики реального стану суспільних відносин, які складають предмет конституційного регулювання, вони позначають реально існуючі в країні основи державного ладу, фактичну ситуацію з правами та свободами людини тощо.

Конституція України – це єдиний наділений найвищою юридичною силою та гарантований державою і суспільством правовий акт, через який Український народ і Українська держава виражають свою суверенну волю й реалізують легітимні інтереси, утверджуючи основи конституційного ладу України, конституційні основи розвитку громадянського суспільства та його інститутів, загальні засади конституційно-правового статусу людини, принципи та інститути реалізації народовладдя, встановлюють систему, організацію та повноваження органів державної влади й органів місцевого самоврядування, а також конституційно-правовий статус АР Крим, конституують механізми реалізації державно-владних повноважень і адміністративно-територіальний устрій держави.

Конституції України характерні певні ознаки, що визначають її сутність, зміст, цілі та призначення у суспільстві та державі.

По-перше, за сутністю Конституція України є актом найвищої юридичної сили, що належним чином унормовує політичну волю народу України як носія суверенітету і

єдиного джерела влади в Україні. Про це свідчить і нормативний зміст рішень Конституційного Суду України від 5 жовтня 2006 року № 6-рп (справа про здійснення влади народом) і від 16 квітня 2008 року № 6-рп (справа про прийняття Конституції та законів України на референдумі). Водночас Конституція України є й результатом реалізації державного суверенітету, який втілює повновладдя Української держави у сфері державно-владних повноважень у межах державного кордону України. До того ж нині чинна Конституція України була прийнята 28 червня 1996 року Верховною Радою України від імені Українського народу. Зазначене свідчить, що Основний Закон є втіленням консолідованої політичної волі Українського народу та Української держави.

По-друге, за змістом Конституція України є універсальним регулятором найважливіших суспільних відносин в усіх сферах суспільного та державного ладу України – у політичній, економічній, соціальній, культурній (духовній), екологічній, інформаційній та ін. Основний Закон також унормовує загальні засади, принципи усіх основних інститутів національного конституційного права – інституту основ конституційного ладу України, інституту конституційно-правового статусу людини, інституту безпосередньої демократії, інституту основ організації та діяльності органів державної влади, інституту адміністративно-територіального устрою України, інституту місцевого самоврядування, а також інституту правового захисту Конституції України.

По-третє, важливість змісту Основного Закону обумовлює її відповідну юридичну силу. За своєю юридичною силою Конституція України є головним, найважливішим нормативно-правовим актом у системі джерел національного права України, основним джерелом конституційного права й усіх інших галузей права України.

Верховенство Конституції України виявляється насамперед у її найвищій юридичній силі, під якою потрібно розуміти пріоритет (верховенство) норм Конституції перед нормами звичайних законів, а тим паче перед актами виконавчої влади й іншими нормативними актами, що діють на території України. До того ж вища юридична сила Конституції України забезпечується її гарантіями, зокрема, особливим порядком правового захисту Основного Закону.

По-четверте, Конституція України має особливий нормативний склад. Так, Основний Закон об'єднує в своєму складі норми, які є нормами прямої дії. Вони знаходять свій подальший розвиток і деталізуються в інших нормативно-правових актах, але це не спростовує можливості застосовувати норми Конституції України безпосередньо, особливо тих норм, які визначають основні права і свободи людини і громадянина.

По-п'яте, Основний Закон має особливий порядок легітимізації. Уже аксіоматичним стало твердження про те, що конституції та конституційні акти мають прийматись і змінюватись у такий спосіб, який би не викликав жодних сумнівів у їх легітимності. Світовій практиці відомо багато способів затвердження конституцій і внесення до них змін – шляхом октроювання, прийняття установчими зібраннями (конституантами), парламентом, референдумом тощо. Легітимна процедура внесення змін до Основного Закону унеможливує його миттєві експресивні зміни. Відповідно до розділу XIII Конституції України цей порядок є диференційованим залежно від важливості розділів Конституції, які підлягають змінам, і має здійснюватися поступово – впродовж кількох сесій парламенту або за участі як парламенту, так і народу – шляхом проведення всеукраїнського референдуму (розділи I, III, XIII Конституції України).

По-шосте, за нормативно-правовою формою Конституція України є «писаним» кодифікованим правовим актом найвищої юридичної сили. На відміну від конституцій таких країн, як Велика Британія, Канада, Нова Зеландія та інших, які складаються з кількох видів джерел права (конституційні звичаї, конституційні статuti, конституційні нормативно-правові акти (зокрема й історичні), конституційні прецеденти, конституційна доктрина), в Україні Конституція була прийнята й діє як єдиний кодифікований нормативно-правовий акт найвищої юридичної сили.

По-сьоме, за умовами дії, тобто територією та часом дії, Основний Закон є загальнонаціональним постійно діючим конституційно-правовим актом. Зокрема, дія Конституція України поширюється на всю територію України, а її приписи є загальнообов'язковими для всіх суб'єктів національного права. Тобто Конституції України властива така риса, як універсальність і сталий характер.

По-восьме, Основний Закон має постійно діючий характер. Дія переважної більшості конституційних положень не обмежується часом.

Конституція України, яка набрала чинності в день її прийняття 28 червня 1996 р., є реальною, демократичною, унітарною, народною, жорсткою, писаною.

Під структурою Конституції України розуміємо внутрішню взаємоузгоджену побудову Основного Закону як нормативно-правового акта найвищої юридичної сили.

Конституція України 1996 р. існує у вигляді єдиного нормативно-правового акта, що складається із трьох основних частин: преамбули, основної частини, прикінцевих і перехідних положень. У свою чергу, основна частина та прикінцеві й перехідні положення Конституції України складаються із 15 самостійних розділів (**нині Розділ VII «ПРОКУРАТУРА» виключено на підставі Закону № 1401-VIII від 02.06.2016**).

2. Особливості державного ладу України

Державний лад України являє собою конституційні основи організації та діяльності держави.

Конституційні основи державного ладу України обумовлюються змістом основних кваліфікуючих складових сучасної держави, закріплених у Основному Законі. Окрім форми політичного (державно-політичного) режиму, форми державного правління та форми державного устрою, конституційні основи державного ладу України визначаються й загальними засадами правового режиму національної безпеки і оборони України, Державного кордону України, а також державними символами тощо.

Державний лад України охоплює структурні (організаційні) і функціональні основи держави, зокрема політичні, економічні, соціальні й культурні (духовні) основи. Політичні основи державного ладу України являють собою насамперед політичний механізм і відповідну політичну функцію (функції) держави; економічні основи – економічний механізм і відповідні функції держави тощо.

Основними принципами державного ладу України є принцип суверенності та незалежності держави; принцип демократизму держави; принцип соціальної й правової держави; принцип унітарності (єдності, соборності) держави; принцип республіканської форми державного правління тощо. Ці принципи відображено в основних рисах нашої держави, якими наділяє її чинна Конституція України.

Так, згідно зі ст. 1 Конституції, Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною і правовою державою. Вона також проголошується унітарною державою (ст. 2) із республіканською формою державного правління (ст. 5). Крім того, Україна визнається, за Конституцією України, національною і світською державою.

Принципи суверенності та незалежності нашої держави є спорідненими й передбачають внутрішній і зовнішній суверенітет, незалежність України в усіх основних сферах: політичній, економічній, соціальній, культурній (духовній) та інших. За своєю суттю суверенітет, незалежність держави означають верховенство, повноту, цілісність, невідчужуваність і самостійність державної влади в межах державного кордону та рівноправність і незалежність держави у відносинах з іншими державами.

Принцип демократизму держави характеризує насамперед взаємовідносини держави і суспільства, держави і особи. Першочергове значення у становленні та функціонуванні демократичної держави має порядок формування органів державної влади. Відповідно до Конституції України, шляхом вільних і справді демократичних

виборів обираються народні депутати України, Президент України, органи місцевого самоврядування.

Принцип демократизму державного ладу України розкривається і в закріпленні та реальній гарантованості Конституцією України форм безпосередньої демократії – виборів, референдумів та інших. Зокрема, в Україні можуть реалізуватися всі форми безпосередньої демократії, що не заборонені Конституцією України.

Демократизм держави виявляється також у діяльності держави, насамперед у принципах діяльності органів державної влади і в основних засадах здійснення державної влади загалом. Зокрема, це виявляється в гласності, відкритості роботи парламенту та інших органів державної влади, в системності, періодичності сесій і пленарних засідань парламенту тощо. Останнім часом, важливим елементом демократизму державного ладу стає і громадський контроль за діяльністю органів державної влади.

Принцип соціальної держави полягає в тому, що держава є і повинна бути виразником, представником і захисником інтересів як усього суспільства, усього народу, тобто як публічних, загальних інтересів, так і інтересів кожної особи, кожної людини і громадянина.

Соціальною державою, зазвичай, вважається держава, яка бере на себе обов'язок піклуватися про соціальну справедливість, добробут громадян, їх соціальну захищеність. Така держава передусім дбає про соціально незахищених і про відповідні соціальні верстви населення (безробітних, непрацевдатних та ін.). Щодо більшості громадян, то соціальна держава має створювати сприятливі умови для їхньої діяльності, вияву їхніх професійних, ділових, творчих можливостей у власних інтересах і в інтересах суспільства та держави.

Правовий характер держави виявляється насамперед у передбачуваному Конституцією верховенстві права (ст. 8), у здійсненні державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (ст. 6), у взаємній відповідальності держави та особи (ст. 3), у гарантуванні державою прав і свобод людини і громадянина (ст. 3) тощо.

Верховенство права визначається пріоритетністю права щодо держави, політики, економіки, культури та інших інститутів (основ) держави, а також щодо інших соціальних норм (моралі, звичаїв тощо).

Важливим принципом державного ладу України є принцип республіканської форми державного правління.

Національною наша держава є за етнічним походженням більшості її громадян, за політичним статусом громадян України всіх національностей, які є Українським народом, та за характером атрибутів держави (мови, державних символів тощо). Сучасна Українська держава втілює споконвічну мрію українців про власну державність.

Принципи державного ладу України знаходять своє вираження через конституційно-правові інститути механізму держави. Саме механізм держави уособлює в собі «конструкцію» держави у вузькому значенні – як устрій, організацію, будівництво держави. Механізмом держави вважається система органів державної влади та інших основних елементів, інститутів держави. **Механізм держави** становить собою певний вид унормованих Конституцією та законами України суспільних відносин політичного, економічного, соціокультурного та іншого характеру, які визначають мету та ціль Української держави, її сутність і зміст, а також соціальне призначення, та передбачають упорядковану взаємодію легітимних органів держави.

Пріоритетним елементом механізму держави є звичайно її політична основа, політичний механізм, зокрема органи державної влади. Основами їх організації (будівництва) є: поділ державної влади на законодавчу, виконавчу і судову та взаємодія органів державної влади; демократичний порядок формування органів державної влади (виборність, змінність, призначення за згодою інших органів тощо); системність і структурованість; конституційність, законність в організації та діяльності; постійний характер діяльності й детермінованість повноважень органів державної влади; врахування

загально визнаних принципів і норм міжнародного права, досягнень національної і світової конституційної думки і практики державного будівництва; гарантованість діяльності органів державної влади.

До політичного механізму держави, поряд з органами державної влади, належать громадянство, територія (територіальний устрій), Збройні сили та інші військові формування, державні символи, столиця тощо. Отже, *політичний механізм держави* – це система її органів влади та інших інститутів, які складають організаційні основи держави.

До *організаційно-економічної основи держави*, тобто до її економічного механізму, насамперед належить бюджетна, фінансова і банківська системи, державна власність та інші організаційно-економічні важелі державної діяльності.

Складовими *соціальної (організаційно-соціальної) основи держави*, тобто її соціального механізму є насамперед громадянство, а також національні та інші соціальні спільності, державні соціальні системи: охорони здоров'я, соціального захисту тощо.

До *організаційно-культурної (духовної) основи держави*, тобто до її культурного (духовного) механізму належить передусім державна мова, а також державні системи освіти, виховання, науки, культури тощо.

3. Поняття та структура Верховної Ради - парламенту України. Функції Верховної Ради України

Конституційно-правовий статус Верховної Ради України визначається Конституцією, Законом України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10 лютого 2010 р., Законом «Про комітети Верховної Ради України» від 4 квітня 1995 року, Законом «Про статус народного депутата України» від 17 листопада 1992 року, іншими законами, постановами Верховної Ради України.

Чинна Конституція України визначає Верховну Раду України як єдиний загальнонаціональний постійно діючий, колегіальний, виборний орган законодавчої влади у складі 450 народних депутатів України, які обираються на основі загального, рівного та прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років (ст. 75–76 Конституції).

Отже, Верховна Рада України – це єдиний виборний колегіальний загальнонаціональний постійно діючий представницький орган законодавчої влади в Україні.

Пріоритетною рисою українського парламенту є його виключність як єдиного органу законодавчої влади у державі, універсальність у системі органів державної влади. Нині в Україні не існує інших органів законодавчої влади окрім Верховної Ради України. Не передбачена й можливість делегування нею своїх законодавчих повноважень іншим органам державної влади чи органам місцевого самоврядування, їх посадовим особам.

Верховна Рада є загальнонаціональним представницьким органом державної влади, оскільки вона має право представляти весь Український народ – громадян України всіх національностей і виступати від імені всього народу. Це впливає як із преамбули Конституції та її змісту, так і з назви парламенту – Верховна Рада України.

Колегіальний характер Верховної Ради як парламенту України полягає насамперед у її складі та порядку роботи. Верховна Рада складається з 450 народних депутатів і є повноважною за умови обрання не менше двох третин від її конституційного складу. Рішення Верховної Ради приймаються на її пленарних засіданнях шляхом голосування (ст. 84 Конституції).

Виборний характер українського парламенту полягає в тому, що він формується виключно шляхом виборів народних депутатів України. Ці вибори є вільними та демократичними. Вони проводяться на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Чергові вибори до Верховної Ради України відбуваються в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень Верховної Ради України. Позачергові вибори до Верховної Ради України призначаються Президентом

України і проводяться в період шістдесяти днів з дня опублікування рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України.

Постійний характер українського парламенту полягає в тому, що народні депутати обираються до Верховної Ради строком на п'ять років і здійснюють свої повноваження на постійній основі. Верховна Рада України, як зазначається в Конституції (ст. 82), працює сесійно, що передбачає постійну професійну діяльність народних депутатів України.

Отже, строк повноважень Верховної Ради України становить п'ять років. Повноваження Верховної Ради України припиняються у день відкриття першого засідання Верховної Ради України нового скликання.

Відповідно до ст. 90 Конституції України Президент України має право достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо:

- 1) протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій відповідно до статті 83 цієї Конституції;
- 2) протягом шістдесяти днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад Кабінету Міністрів України;
- 3) протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися.

Рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України ухвалюється Президентом України після консультацій з Головою Верховної Ради України, його заступниками та головами депутатських фракцій у Верховній Раді України.

Повноваження Верховної Ради України, що обрана на позачергових виборах, проведених після дострокового припинення Президентом України повноважень Верховної Ради України попереднього скликання, не можуть бути припинені протягом одного року з дня її обрання.

Повноваження Верховної Ради України не можуть бути достроково припинені Президентом України в останні шість місяців строку повноважень Верховної Ради України або Президента України.

Серед основних функцій Верховної Ради України необхідно виокремити: **представницьку, установчу, законодавчу, програмну, безпекову та оборонну, зовнішньополітичну, бюджетно-фінансову, контрольну, арбітражну, кадрову та ін.** Відповідні функції Верховної Ради України знаходять своє продовження та реальне втілення у правотворчій і правозастосовній діяльності, яка здійснюється на реалізацію системи повноважень, визначених у статті 85 та інших статтях Основного Закону.

Представницька функція Верховної Ради являє собою вид діяльності парламенту України, що полягає в представництві Українського народу – громадян України всіх національностей – у здійсненні законодавчої влади шляхом виявлення, узагальнення, узгодження, формування, реалізації та захисту його інтересів. Основними складовими змісту цієї функції є, зокрема, призначення всеукраїнського референдуму з питань, визначених Конституцією, та виборів; обговорення питань внутрішньої і зовнішньої політики та визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики; затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля; заслуховування щорічних та позачергових послань Президента України до народу про внутрішнє та зовнішнє становище України; прийняття законів, внесення змін до Конституції і законів та інших правових актів.

Пріоритетними напрямками діяльності парламенту зі здійснення *установчої функції* є формування або участь у формуванні органів виконавчої і судової влади. Зокрема, Верховна Рада призначає за поданням Президента України Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, також призначає за поданням Прем'єр-міністра України інших членів Кабінету Міністрів України, Голову Антимонопольного комітету України, Голову Державного комітету телебачення і радіомовлення України, Голову Фонду державного майна України, звільняє зазначених осіб із посад, вирішує питання про відставку Прем'єр-міністра України, членів Кабінету

Міністрів України. Верховна Рада України призначає на посади та звільняє з посад третину складу Конституційного Суду України, надає згоду на призначення на посаду та звільнення з посади Президентом України Генерального прокурора України; може висловлювати недовіру Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади.

Установча функція охоплює собою також такі напрями державотворчої діяльності Верховної Ради, як формування парламентських структур; призначення чи обрання на посади, звільнення з посад, надання згоди на призначення і звільнення з посад осіб інших органів державної влади та державних організацій, сприяння формуванню органів місцевого самоврядування; вирішення питань, що стосуються інших елементів (атрибутів) механізму держави: територіального устрою, Збройних сил України та інших складових механізму держави.

Магістральним повноваженням Верховної Ради України як єдиного органу законодавчої влади в Україні (ст. 75 Конституції) є, безсумнівно, **прийняття законів України**. Предметом законодавчої діяльності парламенту є прийняття законів України з питань, віднесених ст. 92 Основного Закону до виключного регулювання законом, а також з інших питань, віднесених до компетенції Верховної Ради України, зокрема з питань, визначених у частині першій ст. 85 Конституції України. Порядок здійснення законодавчої діяльності Верховною Радою України регулюється Регламентом Верховної Ради України, затвердженим Законом України від 10 лютого 2010 року.

Установча функція парламенту тісно пов'язана з його *програмною діяльністю* щодо законодавчого затвердження деталізованих планів подальшої розбудови країни, розвитку різних сфер державного та суспільного життя на середньо- та довгострокову перспективу. Відповідно до повноважень, визначених у п. 6 ч. 1 ст. 85 Основного Закону, Верховна Рада України затверджує загальнодержавні програми, спрямовані на економічний, науково-технічний і соціальний, національно-культурний розвиток, а також охорону довкілля.

До повноважень Верховної Ради України у сфері національної безпеки і оборони ст. 85 Конституції України відносить оголошення за поданням Президента України стану війни й укладення миру, схвалення рішення Президента України про використання Збройних сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України (п. 9 ч. 1 ст. 85 Конституції України). Згідно з п. 31 ч. 1 ст. 85 Верховна Рада України також затверджує протягом двох днів із моменту звернення Президента України указів про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації.

До безпекових і оборонних повноважень Верховної Ради України також належать повноваження щодо затвердження загальної структури, чисельності, визначення функцій Збройних сил України, Служби безпеки України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ України і схвалення рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних сил України до іншої держави чи про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України.

Важливе місце в системі функцій і повноважень Верховної Ради України займає її *правосуб'єктність у сфері зовнішньополітичної діяльності*. Парламент України уповноважений визначати засади зовнішньої політики (п. 5 ч. 1 ст. 85 Конституції України), схвалювати рішення про надання військової допомоги іншим державам (п. 23 ч. 1 ст. 85 Конституції України) тощо. Не менше значення для зовнішньополітичної діяльності Української держави загалом має й реалізація Верховною Радою України свого конституційного повноваження щодо надання у встановлений законом строк згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсацію міжнародних договорів України (п. 32 ч. 1 ст. 85 Конституції України). Адже міжнародні договори, згода на

обов'язковість яких надана Верховною Радою України, відповідно до ч. 1 ст. 9 Основного Закону, є частиною національного законодавства України. Це дає підстави відносити відповідне повноваження Верховної Ради України одночасно й до повноважень у сфері парламентського контролю.

Важливими для життєдіяльності всієї країни є повноваження Верховної Ради України затверджувати Державний бюджет України та вносити зміни до нього, а також інші повноваження в бюджетно-фінансовій сфері. Реалізуючи свою бюджетну функцію, парламент України також здійснює контроль за виконанням Державного бюджету України й ухвалює рішення щодо звіту про його виконання. Відповідний контроль Верховна Рада України здійснює як безпосередньо (щомісячні, щоквартальні, річні звіти), так і через спеціальний орган. Від імені Верховної Ради України контроль за використанням коштів Державного бюджету України здійснює Рахункова палата. До повноважень Верховної Ради України в бюджетно-фінансовій сфері необхідно віднести і передбачене п. 14 ч. 1 ст. 85 Конституції України повноваження щодо затвердження рішень про надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам і міжнародним організаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України, здійснення контролю за їх використанням.

Основними напрямками *контрольної діяльності Верховної Ради* є: 1) контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України відповідно до Конституції; 2) парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та їх захист, що здійснюється через Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; 3) бюджетно-фінансовий контроль, що здійснюється насамперед через Рахункову палату; 4) прийняття рішення Верховною Радою України про направлення запиту до Президента України на вимогу народного депутата України, групи народних депутатів України чи Комітету Верховної Ради України; 5) запит народного депутата України на сесії Верховної Ради України; 6) здійснення парламентського контролю з окремих питань безпосередньо або через тимчасові спеціальні й тимчасові слідчі комісії в межах, визначених Конституцією.

Відповідно до ч. 1 ст. 76 Основного Закону *конституційний склад Верховної Ради України* – 450 народних депутатів України. Конституція України встановлює низку вимог (виборчих цензів) до кандидатів у народні депутати України. Зокрема, народним депутатом України може бути громадянин України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п'яти років. Не може бути обраним до Верховної Ради України громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку.

Структура Верховної Ради України – це зумовлена завданнями, функціями та повноваженнями й визначена Конституцією України внутрішня побудова парламенту, **представлена Головою Верховної Ради України та його заступниками, депутатськими фракціями, Погоджувальною радою, парламентськими комітетами та комісіями, Рахунковою палатою, Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, апаратом Верховної Ради України.**

Важливою ланкою структури вітчизняного парламенту є його керівництво, представлене Головою Верховної Ради України, Першим заступником Голови Верховної Ради України і заступником Голови Верховної Ради України. Вони обираються зі складу Верховної Ради України на пленарному засіданні та відкликаються парламентом.

Відповідно до ч. 2 ст. 88 Основного Закону *Голова Верховної Ради України* має такі повноваження: 1) веде засідання Верховної Ради; 2) організовує роботу Верховної Ради, координує діяльність її органів; 3) підписує акти, прийняті Верховною Радою; 4) представляє Верховну Раду України у зносинах з іншими органами державної влади

України та органами влади інших держав; 5) організує роботу апарату Верховної Ради України.

Згідно зі статтями 57, 58 Закону «Про Регламент Верховної Ради України», депутатські фракції формуються на першій сесії Верховної Ради України нового скликання до розгляду питань про обрання Голови Верховної Ради, створення органів Верховної Ради. Депутатські фракції формуються із числа народних депутатів, обраних за виборчими списками політичних партій та народних депутатів, які були висунуті політичною партією в одномандатних округах. При формуванні депутатської фракції до її складу також за умови додержання засад діяльності такої фракції можуть увійти народні депутати, обрані в одномандатних округах, які реєструвалися кандидатами у народні депутати шляхом самовисування, або народні депутати, які були висунуті політичною партією, що за результатами виборів не взяла участь у розподілі депутатських мандатів. Водночас одна політична партія, яка пройшла до парламенту, має право формувати в ньому лише одну депутатську фракцію. Народний депутат може входити до складу лише однієї депутатської фракції.

Голова Верховної Ради України, Перший заступник та заступник Голови Верховної Ради України не входять до складу депутатської фракції (депутатської групи). Народний депутат, який не увійшов до складу депутатської фракції, якого виключено чи який вийшов із складу депутатської фракції, є позафракційним. Позафракційні народні депутати можуть входити до складу депутатських фракцій або об'єднуватися у депутатську групу народних депутатів (далі – депутатська група).

Зареєстрована в апараті Верховної Ради депутатська група має ті самі права, що й депутатська фракція.

У Верховній Раді України за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій формується *коаліція депутатських фракцій*, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України. Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України формується протягом одного місяця з дня відкриття першого засідання Верховної Ради України, що проводиться після чергових або позачергових виборів Верховної Ради України, або протягом місяця з дня припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України.

Погоджувальна рада депутатських фракцій (депутатських груп) створюється як консультативно-дорадчий орган для попередньої підготовки та розгляду організаційних питань роботи Верховної Ради України. До її складу входять Голова Верховної Ради України і його заступники, голови депутатських фракцій і груп з правом ухвального голосу та голови парламентських комітетів з правом дорадчого голосу.

Комітети Верховної Ради України є органами парламенту, відповідальними і підзвітними йому, які утворюються з числа народних депутатів України для здійснення за окремими напрямками законопроектної роботи, підготовки і попереднього розгляду питань, віднесених до повноважень парламенту, виконання контрольних функцій парламенту.

Верховна Рада може прийняти рішення про утворення *тимчасової спеціальної комісії* для підготовки і попереднього розгляду питань, а також для підготовки і доопрацювання проектів законів та інших актів Верховної Ради на правах головного комітету, якщо предмет правового регулювання таких проектів не належить до предметів відання комітетів, утворених Верховною Радою.

Верховна Рада України для проведення розслідування з питань, що становлять суспільний інтерес, утворює *тимчасові слідчі комісії*, якщо за це проголосувала не менше ніж одна третина від конституційного складу Верховної Ради України.

Контроль від імені Верховної Ради України за надходженням коштів до Державного бюджету України та їх використання здійснює *Рахункова палата*. Організація, повноваження і порядок діяльності Рахункової палати визначаються законом.

Парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина здійснює *Уповноважений Верховної Ради України з прав людини*.

4. Функції та повноваження Президента України

Президент України згідно з Конституцією України (ст. 102) є главою держави і виступає від її імені, є гарантом державного суверенітету і територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. Президент як глава держави втілює національну єдність, наступність державної влади, він є представником держави за її межами і всередині країни.

Президент України не належить виключно до жодної з гілок державної влади, про які йдеться у ст. 6 Конституції. Він отримує свої повноваження безпосередньо від народу, оскільки обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років.

Водночас статус Президента України не означає відсутності його політичної та юридичної відповідальності перед народом. Його повноваження обмежені п'ятирічним терміном. Одна й та сама особа не може бути Президентом України більше ніж два строки підряд. Вибори Президента проводяться на альтернативній основі. У разі вчинення Президентом державної зради або іншого злочину він може бути усунений зі свого поста Верховною Радою України в порядку процедури імпичменту. Акти Президента можуть бути визнані неконституційними за рішенням Конституційного Суду України.

Здійснюючи свою політичну волю, Президент України може реалізувати лише закріплені за ним Конституцією і законами України повноваження.

На час виконання своїх повноважень Президент України користується правом недоторканності. З юридичної точки зору положення означає, що він не несе на час виконання своїх повноважень кримінальної відповідальності, проти нього також не може бути порушена кримінальна справа. За посягання на честь і гідність Президента України винні особи притягаються до відповідальності на підставі закону. Звання Президента України охороняється законом і зберігається за ним довічно, якщо тільки він не був усунений з поста в порядку імпичменту.

Одними із пріоритетних повноважень Президента України є *повноваження щодо представництва держави всередині країни і в міжнародних відносинах*. Президент України має право звертатися з посланнями до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України. Він представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України. Як представник нашої держави у міжнародних відносинах і керівник її зовнішньополітичної діяльності Президент України приймає рішення про визнання іноземних держав, призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях, а також приймає вірчі й відкличні грамоти дипломатичних представництв іноземних держав.

Як глава держави Президент України має ряд *повноважень щодо призначення і оголошення виборів і референдумів як форм безпосередньої демократії та щодо формування і функціонування органів державної влади*. Зокрема, Президент України призначає всеукраїнський референдум щодо внесення змін до Конституції України (ст. 156), проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою; призначає позачергові вибори до Верховної Ради України у строки, встановлені Конституцією України.

Особливе місце серед повноважень президента кожної країни займають його *повноваження щодо парламенту*, зокрема право розпуску Верховної Ради України у випадках, передбачених Конституцією. Ряд повноважень Президента України стосуються його права впливу на законодавчу та іншу діяльність Верховної Ради України. Пріоритетним серед них є право законодавчої ініціативи, тобто право вносити до

Верховної Ради України законопроекти або пропозиції щодо прийняття законів. До того ж законопроекти визначені Президентом України як невідкладні, мають розглядатися Верховною Радою України позачергово. Президент України має право вносити законопроекти про внесення змін і доповнень до всіх розділів Конституції України, зокрема до розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдуми» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України», які за умови їхнього прийняття не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України затверджуються всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України. Президент України має також значні повноваження на завершальній стадії законодавчого процесу: підписання і оприлюднення законів. Відповідно до чинної Конституції України Президенту України належить право підписання законів, прийнятих Верховною Радою України, і оприлюднення їх.

Схвалені Верховною Радою України закони спочатку підписуються її Головою і надсилаються Президенту України. Відповідно до Конституції України (ст. 94) Президент України впродовж 15 днів після одержання закону підписує його та офіційно оприлюднює або повертає закон зі своїми вмотивованими й сформульованими пропозиціями до Верховної Ради України для повторного розгляду. Коли Президент України впродовж встановленого строку не повернув закон для повторного розгляду, закон вважається схваленим Президентом України і повинен бути підписаний та офіційно оприлюднений.

Якщо ж під час повторного розгляду закон буде знову прийнятий Верховною Радою України не менше ніж двома третинами від її конституційного складу, Президент України зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити впродовж 10 днів.

Одним із важливих повноважень Президента України як глави держави є його *установчі повноваження щодо формування органів виконавчої влади*. Відповідно до ст. 106 Конституції України вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України подання про призначення Верховною Радою України Прем'єр-міністра України в строк не пізніше ніж на п'ятнадцятий день після одержання такої пропозиції; вносить до Верховної Ради України подання про призначення Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України. Крім того, Президент України зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності їх Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності.

Президент України також призначає на посади та звільняє з посад половину складу Ради Національного банку України; призначає на посади та звільняє з посад половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення.

Президент України призначає на посади та звільняє з посад третину складу Конституційного Суду України; призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора України.

Досить широке коло *повноважень має Президент України як гарант конституційного ладу, державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина* та інших конституційних інститутів. Відповідно до Конституції України Президент України є Верховним Головнокомандувачем Збройних сил України. Він призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних сил України, інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави; очолює Раду національної безпеки і оборони України; вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та у разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних сил та інших утворених відповідно до законів України військових формувань; відповідно до Закону України ухвалює рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України; ухвалює в разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної

екологічної ситуації з подальшим затвердженням цих рішень Верховною Радою України; присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання.

Як гарант Конституції України і конституційного ладу України загалом Президент України, поряд із правом відкладального вето, має право звернення до Конституційного Суду України з питань конституційності (відповідності Конституції України) законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Кабінету Міністрів України.

Президент України має право також звернення до Конституційного Суду України за висновком про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість (ст. 151 Конституції України).

У разі, коли вичерпані інші можливості гарантування додержання Конституції України, Президент України може звернутися за допомогою до народу. Зокрема, він має право призначати всеукраїнський референдум щодо внесення змін до Конституції України (ст. 156) та проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою. Як глава держави Президент України також ухвалює рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, про надання притулку в Україні; нагороджує державними нагородами; встановлює президентські відзнаки та нагороджує ними, здійснює інші повноваження, встановлені Конституцією України.

Однією з особливостей статусу *Президента України є те, що він не може передавати свої повноваження іншим особам або органам.* Це є важливою гарантією як статусу Президента України, так і конституційного ладу загалом. Свої функції і повноваження Президент здійснює в певних правових і організаційних формах, які зазвичай властиві лише цьому інституту державної влади.

Президент України на основі й на виконання Конституції і законів України видає *укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України.*

Особливою організаційною формою гарантування Президентом України конституційного ладу України, державної незалежності й безпеки є *Рада національної безпеки і оборони України, що є координаційним органом із питань національної безпеки і оборони при Президентові України.*

5. Кабінет Міністрів України як вищий орган у системі органів виконавчої влади України

Органи виконавчої влади в Україні – це система центральних і місцевих, одноособових і колегіальних органів державної виконавчої влади загальної та спеціальної компетенції на чолі з Кабінетом Міністрів України, що відповідно до Конституції та законів України забезпечують виконання Конституції України, законів України, указів Президента України, постанов Верховної Ради України в найважливіших сферах суспільного і державного життя України. Органи виконавчої влади України представлені системою органів у складі: 1) Кабінету Міністрів України; 2) міністерств та інших центральних органів виконавчої влади (служб, агентств, інспекцій), ЦОВВ зі спеціальним статусом, а також їх територіальних органів; 3) Ради міністрів Автономної Республіки Крим; 4) місцевих державних адміністрацій (обласних і районних державних адміністрацій, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій).

Порядок організації та діяльності органів виконавчої влади в Україні визначається розділом VI Конституції України та Законами «Про Кабінет Міністрів України» від 27.02.2014 р., «Про центральні органи виконавчої влади» від 17.03.2011 р., «Про місцеві державні адміністрації» від 09.04.1999 р., «Про державну службу» та ін.

Вищим органом у системі органів виконавчої влади в Україні є Кабінет Міністрів України – Уряд України. Він здійснює всю повноту виконавчої влади у державі безпосередньо та через міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, а також їх територіальні органи, місцеві державні адміністрації, спрямовує, координує та контролює діяльність цих органів.

Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією (ч. 2 ст. 113 Конституції України). Уряд України є колегіальним органом і ухвалює рішення після обговорення відповідних питань на засіданнях.

У своїй діяльності Кабінет Міністрів України керується Конституцією та законами України, а також указами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України. Серед законів, які регулюють діяльність Уряду України, необхідно виділити насамперед Закон «Про Кабінет Міністрів України».

Отже, Кабінет Міністрів України – це вищий колегіальний орган у системі органів виконавчої влади, відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України, що керується у своїй діяльності Конституцією, законами України, указами Президента України, постановами Верховної Ради України та реалізує завдання, функції та повноваження, покладені на нього чинним законодавством.

Основними завданнями та функціями Уряду України згідно зі ст. 116 Конституції України є: 1) забезпечення державного суверенітету та економічної самостійності України, здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави, виконання Конституції та законів України, актів глави держави; 2) життя заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина; 3) забезпечення проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики, а також політики у сферах праці та зайнятості населення, соціального захисту, охорони здоров'я, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки та природокористування; 4) розроблення та здійснення загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, культурного розвитку держави; 5) забезпечення рівних умов розвитку всіх сфер власності та здійснення управління об'єктами державної власності відповідно до закону; 6) розроблення проекту закону про Державний бюджет України і забезпечення його виконання та звіт про це перед Верховною Радою України; 7) здійснення заходів щодо забезпечення обороноздатності та національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій; 8) організація та забезпечення провадження зовнішньоекономічної діяльності, митної справи; 9) спрямування та координація роботи міністерств, інших органів виконавчої влади; 9-1) утворює, реорганізовує та ліквідує відповідно до закону міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади; 9-2) призначає на посади та звільняє з посад за поданням Прем'єр-міністра України керівників центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України; 10) здійснює інші повноваження, визначені Конституцією та законами України.

Ст. 114 Основного Закону встановлює, що до складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр, Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри та міністри.

Прем'єр-міністр України призначається Верховною Радою України за поданням Президента України. Кандидатуру для призначення на посаду Прем'єр-міністра України вносить Президент України за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, сформованої відповідно до статті 83 Конституції України, або депутатської фракції, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

Міністр оборони України, Міністр закордонних справ України призначаються Верховною Радою України за поданням Президента України, інші члени Кабінету Міністрів України призначаються Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України.

Прем'єр-міністр України керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує її на виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України.

Члени Кабінету Міністрів України мають особливий конституційно-правовий статус, їх посади належать до політичних і на них не поширюється трудове законодавство та законодавство про державну службу. Членами Кабінету Міністрів України можуть бути громадяни України, які мають право голосу, вищу освіту та володіють державною мовою. *Не може бути призначена на посаду члена Кабінету Міністрів України особа, яка має судимість, не погашену або не зняту в установленому законом порядку, або на яку впродовж останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення корупційного правопорушення.* Урядовці не можуть суміщати свою службову діяльність з іншою роботою, крім викладацької, наукової та творчої у позаробочий час, не можуть входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку. У разі виникнення обставин, що порушують вимоги щодо несумісності посади члена Кабінету Міністрів України з іншими видами діяльності, такий член Кабінету Міністрів України у двадцятиденний строк з дня виникнення цих обставин припиняє таку діяльність або подає особисту заяву про відставку.

У разі внесення на розгляд Верховної Ради України подання щодо призначення на посаду члена Кабінету Міністрів України особи, яка є народним депутатом України, до подання додається особиста заява народного депутата України про дострокове припинення ним депутатських повноважень у разі призначення на посаду члена Кабінету Міністрів України. Питання про дострокове припинення повноважень народного депутата України розглядається невідкладно Верховною Радою України на тому ж пленарному засіданні після призначення його членом Кабінету Міністрів України.

Кабінет Міністрів України складає повноваження перед новообраною Верховною Радою України. Прем'єр-міністр України, інші члени Кабінету Міністрів України мають право заявити Верховній Раді України про свою відставку.

Відставка Прем'єр-міністра України, прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінету Міністрів України мають наслідком відставку всього складу Кабінету Міністрів України. У цих випадках Верховна Рада України здійснює формування нового складу Кабінету Міністрів України у строки і в порядку, що визначені цією Конституцією.

Кабінет Міністрів України, який склав повноваження перед новообраною Верховною Радою України або відставку якого прийнято Верховною Радою України, продовжує виконувати свої повноваження до початку роботи новосформованого Кабінету Міністрів України.

На основі та на виконання Конституції, законів України, актів Президента, постанов Верховної Ради України, прийнятих відповідно до Конституції та законів України, Кабінет Міністрів України видає **обов'язкові для виконання акти – постанови і розпорядження**. Постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України ухвалюються на засіданнях Кабінету Міністрів України шляхом голосування більшістю голосів від посадового складу Кабінету Міністрів України, визначеного відповідно до Закону. Якщо проект рішення отримав підтримку рівно половини посадового складу Кабінету Міністрів України і за цей проект проголосував Прем'єр-міністр України, рішення вважається прийнятим. Постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України підписуються Прем'єр-міністром України.

Міністерство є центральним органом виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику в одній чи декількох визначених Кабінетом Міністрів України сферах, проведення якої покладено на Кабінет Міністрів України Конституцією та законами України.

Державна служба – це центральний орган виконавчої влади, основним завданням якого є надання адміністративних послуг фізичним і юридичним особам.

Державна інспекція – це центральний орган виконавчої влади, основним завданням якого є здійснення державного нагляду та контролю за дотриманням державними органами, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, юридичними та фізичними особами актів законодавства.

Державне агентство – це центральний орган виконавчої влади, основним завданням якого є управління об'єктами державної власності.

Місцеві державні адміністрації здійснюють виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі.

6. Судова влада в Україні

Судова влада в Україні відповідно до конституційних засад поділу влади здійснюється незалежними та безсторонніми судами, утвореними законом. Судоустрій і статус суддів в Україні визначаються Конституцією України та законом.

Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII визначає організацію судової влади та здійснення правосуддя в Україні, що функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і забезпечує право кожного на справедливий суд.

Кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом.

Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами та відповідно до визначених законом процедур судочинства, делегування або привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається. Народ бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних. Судову владу реалізують судді та, у визначених законом випадках, присяжні шляхом здійснення правосуддя у рамках відповідних судових процедур.

Судоустрій будується за принципами територіальності, спеціалізації та інстанційності.

Найвищим судом у системі судоустрою є Верховний Суд.

Систему судоустрою складають: 1) місцеві суди; 2) апеляційні суди; 3) Верховний Суд.

Для розгляду окремих категорій справ відповідно до цього Закону в системі судоустрою діють вищі спеціалізовані суди.

Суди загальної юрисдикції – це система незалежних і неупереджених органів судової влади, які здійснюють через суддів цих судів правосуддя шляхом цивільного, господарського, адміністративного та кримінального судочинства в порядку, встановленому Конституцією та законами України, іншими актами чинного законодавства.

Суди спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення.

У випадках, визначених законом, а також за рішенням зборів суддів відповідного суду може запроваджуватися спеціалізація суддів із розгляду конкретних категорій справ.

У місцевих загальних судах та апеляційних судах діє спеціалізація суддів із здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх.

Суд утворюється і ліквідується законом. Проект закону про утворення чи ліквідацію суду вносить до Верховної Ради України Президент України після консультацій із Вищою радою правосуддя. Підставами для утворення чи ліквідації суду є зміна визначеної Законом системи судоустрою, необхідність забезпечення доступності правосуддя, оптимізації видатків державного бюджету або зміна адміністративно-територіального устрою.

Утворення суду може відбуватися шляхом створення нового суду або реорганізації (злиття, поділу) судів.

Кількість суддів у суді визначає Державна судова адміністрація України за погодженням із Вищою радою правосуддя з урахуванням судового навантаження та в межах видатків, визначених у Державному бюджеті України на утримання судів та оплату праці суддів.

Конституційний Суд України є єдиним органом конституційного правосуддя в Україні.

Місцевими загальними судами є окружні суди, які утворюються в одному або декількох районах чи районах у містах, або у місті, або у районі (районах) і місті (містах).

Місцевими господарськими судами є окружні господарські суди.

Місцевими адміністративними судами є окружні адміністративні суди, а також інші суди, визначені процесуальним законом.

Місцевий суд складається з суддів місцевого суду, з числа яких призначається голова суду та, у визначених законом випадках, заступник або заступники голови суду. З числа суддів місцевого загального суду обираються слідчі судді (суддя), які здійснюють повноваження з судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні в порядку, визначеному процесуальним законом. Слідчі судді (суддя) обираються зборами суддів цього суду за пропозицією голови суду або за пропозицією будь-якого судді цього суду, якщо пропозиція голови суду не була підтримана, на строк не більше трьох років і можуть бути переобрані повторно.

Місцевий суд є судом першої інстанції і здійснює правосуддя у порядку, встановленому процесуальним законом. Місцеві загальні суди розглядають цивільні, кримінальні, адміністративні справи, а також справи про адміністративні правопорушення у випадках та порядку, визначених процесуальним законом.

Місцеві господарські суди розглядають справи, що виникають із господарських правовідносин, а також інші справи, віднесені законом до їх юрисдикції.

Місцеві адміністративні суди розглядають справи адміністративної юрисдикції (адміністративні справи).

Апеляційні суди діють як суди апеляційної інстанції, а у випадках, визначених процесуальним законом, – як суди першої інстанції, з розгляду цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення.

Апеляційними судами з розгляду цивільних і кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення є апеляційні суди, які утворюються в апеляційних округах.

Апеляційними судами з розгляду господарських справ, апеляційними судами з розгляду адміністративних справ є відповідно апеляційні господарські суди та апеляційні адміністративні суди, які утворюються у відповідних апеляційних округах.

Суддею апеляційного суду може бути особа, яка відповідає вимогам до кандидатів на посаду судді, за результатами кваліфікаційного оцінювання підтвердила здатність здійснювати правосуддя в апеляційному суді, а також відповідає одній із таких вимог:

- 1) має стаж роботи на посаді судді не менше п'яти років;
- 2) має науковий ступінь у сфері права та стаж наукової роботи у сфері права щонайменше сім років;
- 3) має досвід професійної діяльності адвоката щодо здійснення представництва в суді та/або захисту від кримінального обвинувачення щонайменше сім років;
- 4) має сукупний стаж (досвід) роботи (професійної діяльності) відповідно до вимог, визначених пунктами 1–3 цієї частини, щонайменше сім років.

У системі судоустрою діють вищі спеціалізовані суди як суди першої інстанції з розгляду окремих категорій справ.

Вищими спеціалізованими судами є:

- 1) Вищий суд з питань інтелектуальної власності;
- 2) Вищий антикорупційний суд.

Вищі спеціалізовані суди розглядають справи, які віднесені до їх юрисдикції процесуальним законом.

Вищий спеціалізований суд:

- 1) здійснює правосуддя як суд першої інстанції у справах, визначених процесуальним законом;
- 2) аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює судову практику, інформує про результати узагальнення судової практики Верховний Суд;
- 3) здійснює інші повноваження, визначені законом.

Суддею Вищого суду з питань інтелектуальної власності може бути особа, яка відповідає вимогам до кандидатів на посаду судді, за результатами кваліфікаційного оцінювання підтвердила здатність здійснювати правосуддя у Вищому суді з питань інтелектуальної власності, а також відповідає одній із таких вимог:

- 1) має стаж роботи на посаді судді не менше трьох років;
- 2) має досвід професійної діяльності представника у справах інтелектуальної власності (патентного повіреного) щонайменше п'ять років;
- 3) має досвід професійної діяльності адвоката щодо здійснення представництва в суді у справах щодо захисту прав інтелектуальної власності щонайменше п'ять років;
- 4) має сукупний стаж (досвід) роботи (професійної діяльності) відповідно до вимог, визначених пунктами 1–3 цієї частини, щонайменше п'ять років.

Суддею Вищого антикорупційного суду може бути особа, яка відповідає вимогам до кандидатів на посаду судді, за результатами кваліфікаційного оцінювання підтвердила здатність здійснювати правосуддя у Вищому антикорупційному суді, а також відповідає іншим вимогам, встановленим законом.

Верховний Суд є найвищим судом у системі судоустрою України, який забезпечує сталість та єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом.

Верховний Суд:

- 1) здійснює правосуддя як суд касаційної інстанції, а у випадках, визначених процесуальним законом, – як суд першої або апеляційної інстанції, в порядку, встановленому процесуальним законом;
- 2) здійснює аналіз судової статистики, узагальнення судової практики;
- 3) надає висновки щодо проектів законодавчих актів, які стосуються судоустрою, судочинства, статусу суддів, виконання судових рішень та інших питань, пов'язаних із функціонуванням системи судоустрою;
- 4) надає висновок про наявність чи відсутність у діяннях, у яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину; вносить за зверненням Верховної Ради України письмове подання про неспроможність виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я;
- 5) звертається до Конституційного Суду України щодо конституційності законів, інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції України;
- 6) забезпечує однакове застосування норм права судами різних спеціалізацій у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом;
- 7) здійснює інші повноваження, визначені законом.

До складу Верховного Суду входять судді у кількості не більше двохсот.

У складі Верховного Суду діють:

- 1) Велика Палата Верховного Суду;
- 2) Касаційний адміністративний суд;
- 3) Касаційний господарський суд;
- 4) Касаційний кримінальний суд;
- 5) Касаційний цивільний суд.

Суддею Верховного Суду може бути особа, яка відповідає вимогам до кандидатів на посаду судді, за результатами кваліфікаційного оцінювання підтвердила здатність здійснювати правосуддя у Верховному Суді, а також відповідає одній із таких вимог:

- 1) має стаж роботи на посаді судді не менше десяти років;
- 2) має науковий ступінь у сфері права та стаж наукової роботи у сфері права щонайменше десять років;
- 3) має досвід професійної діяльності адвоката щодо здійснення представництва в суді та/або захисту від кримінального обвинувачення щонайменше десять років;
- 4) має сукупний стаж (досвід) роботи (професійної діяльності) відповідно до визначених вимог, щонайменше десять років.

Загальні положення статусу судді:

1. Суддя у своїй діяльності щодо здійснення правосуддя є незалежним від будь-якого незаконного впливу, тиску або втручання.

2. Суддя здійснює правосуддя на основі Конституції і законів України, керуючись при цьому принципом верховенства права. Втручання у діяльність судді щодо здійснення правосуддя забороняється і має наслідком відповідальність, установлену законом.

3. Суддя не зобов'язаний давати жодних пояснень щодо суті справ, які перебувають у його провадженні, крім випадків, установлених законом.

4. Суддя зобов'язаний звернутися з повідомленням про втручання в його діяльність як судді щодо здійснення правосуддя до Вищої ради правосуддя та до Генерального прокурора.

5. Незалежність судді забезпечується:

- 1) особливим порядком його призначення, притягнення до відповідальності, звільнення та припинення повноважень;
- 2) недоторканністю та імунітетом судді;
- 3) незмінюваністю судді;
- 4) порядком здійснення правосуддя, визначеним процесуальним законом, таємницею ухвалення судового рішення;
- 5) заборонаю втручання у здійснення правосуддя;
- 6) відповідальністю за неповагу до суду чи судді;
- 7) окремим порядком фінансування та організаційного забезпечення діяльності судів, установленим законом;
- 8) належним матеріальним та соціальним забезпеченням судді;
- 9) функціонуванням органів суддівського врядування та самоврядування;
- 10) визначеними законом засобами забезпечення особистої безпеки судді, членів його сім'ї, майна, а також іншими засобами їх правового захисту;
- 11) правом судді на відставку.

Недоторканність та імунітет судді:

1. Суддя є недоторканим. Без згоди Вищої ради правосуддя суддю не може бути затримано або утримувано під вартою чи арештом до винесення обвинувального вироку суду, за винятком затримання судді під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину.

Суддю не може бути притягнуто до відповідальності за ухвалене ним судові рішення, за винятком вчинення злочину або дисциплінарного проступку.

2. Суддя, затриманий за підозрою у вчиненні діяння, за яке встановлена кримінальна чи адміністративна відповідальність, повинен бути негайно звільнений після з'ясування його особи, за винятком:

- 1) якщо Вищою радою правосуддя надано згоду на затримання судді у зв'язку з таким діянням;
- 2) затримання судді під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину, якщо таке затримання є необхідним для попередження вчинення

злочину, відвернення чи попередження наслідків злочину або забезпечення збереження доказів цього злочину.

3. Суддя не може бути підданий приводу чи примусово доставлений до будь-якого органу чи установи, крім суду, за винятком випадків, зазначених у частині другій цієї статті.

4. Судді може бути повідомлено про підозру у вчиненні кримінального правопорушення лише Генеральним прокурором або його заступником.

5. Суддя може бути тимчасово відсторонений від здійснення правосуддя на строк не більше двох місяців у зв'язку з притягненням до кримінальної відповідальності на підставі вмотивованого клопотання Генерального прокурора або його заступника в порядку, встановленому законом. Рішення про тимчасове відсторонення судді від здійснення правосуддя ухвалюється Вищою радою правосуддя.

Суддею є громадянин України, який відповідно до Конституції України та Закону призначений суддею, займає штатну суддівську посаду в одному з судів України і здійснює правосуддя на професійній основі. Судді в Україні мають єдиний статус незалежно від місця суду в системі судоустрою чи адміністративної посади, яку суддя обіймає в суді. Судді гарантується перебування на посаді судді до досягнення ним шістдесяти п'яти років, крім випадків звільнення судді з посади або припинення його повноважень відповідно до Конституції України та Закону.

Вимоги до кандидатів на посаду судді:

На посаду судді може бути призначений громадянин України, не молодший тридцяти та не старший шістдесяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ять років, є компетентним, добросовісним та володіє державною мовою.

Не може бути призначений суддею громадянин, який:

- 1) визнаний судом обмежено дієздатним або недієздатним;
- 2) має хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню функцій зі здійснення правосуддя;
- 3) має незняту чи непогашену судимість.

Не може претендувати на посаду судді особа, до якої згідно із законом застосовується заборона обіймати відповідну посаду.

Не може претендувати на посаду судді також особа, яку було раніше звільнено з посади судді за вчинення істотного дисциплінарного проступку, грубе чи систематичне нехтування обов'язками, що є несумісним зі статусом судді або виявило його невідповідність займаній посаді, порушення вимог щодо несумісності, порушення обов'язку підтвердити законність джерела походження майна або у зв'язку із набранням законної сили обвинувальним вироком щодо такої особи, крім випадків визнання в судовому порядку протиправним рішення про звільнення з цих підстав або скасування обвинувального вироку суду.

Не може претендувати на посаду судді також особа, яку було раніше звільнено з посади судді за результатами кваліфікаційного оцінювання.

Перебування на посаді судді несумісне із зайняттям посади в будь-якому іншому органі державної влади, органі місцевого самоврядування та з представницьким мандатом. Перебування на посаді судді також несумісне із наявністю заборони такій особі обіймати посади, щодо яких здійснюється очищення влади в порядку, визначеному Законом України «Про очищення влади».

Суддя не може поєднувати свою діяльність із підприємницькою, адвокатською діяльністю, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу (крім викладацької, наукової чи творчої), а також входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку.

Суддя не може належати до політичної партії чи професійної спілки, виявляти прихильність до них, брати участь у політичних акціях, мітингах, страйках. Перебуваючи на посаді, суддя не може бути кандидатом на виборні посади в органах державної влади (крім судової) та органах місцевого самоврядування, а також брати участь у передвиборчій агітації.

Присяжним є особа, яка у випадках, визначених процесуальним законом, та за її згодою вирішує справи у складі суду разом із суддею або залучається до здійснення правосуддя.

Для затвердження списку присяжних територіальне управління Державної судової адміністрації України звертається з поданням до відповідних місцевих рад, які формують і затверджують у кількості, зазначеній у поданні, список громадян, які постійно проживають на територіях, на які поширюється юрисдикція відповідного окружного суду, відповідають вимогам статті 65 Закону і дали згоду бути присяжними.

Список присяжних затверджується на три роки і переглядається в разі необхідності для заміни осіб, які вибули зі списку, за поданням територіального управління Державної судової адміністрації України. Присяжним може бути громадянин України, який досяг тридцятирічного віку і постійно проживає на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного окружного суду, якщо інше не визначено законом.

Тема 4
Основні права і свободи людини та громадянина,
їх правове регулювання
(2 год.)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

- 1. Поняття конституційно-правового статусу людини і громадянина, його структура та принципи.**
- 2. Поняття прав і свобод людини і громадянина в Україні.**
- 3. Міжнародні гарантії прав людини.**
- 4. Поняття та принципи громадянства України.**
- 5. Набуття громадянства України.**
- 6. Припинення громадянства України.**

1. Поняття конституційно-правового статусу людини і громадянина, його структура та принципи

Правовий статус – це юридично закріплене становище особи в державі і суспільстві.

У літературі вирізняють кілька видів правового статусу: 1) загальний або конституційний статус людини і громадянина; 2) спеціальний або родовий статус окремих категорій громадян; 3) індивідуальний статус, який характеризує стать, вік, сімейне положення тощо; 4) статус фізичних і юридичних осіб; 5) статус іноземців, осіб без громадянства, осіб із подвійним громадянством, біженців; 6) галузеві правові статуси (адміністративно-процесуальний, кримінально-процесуальний тощо); статус осіб, які працюють у різних сферах.

Загальний (конституційний) правовий статус – це статус особи як громадянина держави, члена суспільства. Він визначається насамперед Конституцією держави і не залежить від різних поточних обставин, наприклад сімейного стану, посади, освіти тощо. Цей статус є єдиним і однаковим для всіх, характеризується відносною статичністю, узагальненістю. Змістом такого статусу є головним чином ті права й обов'язки, які надані й гарантовані всім Конституцією.

Спеціальний, або родовий – це статус, що відображає особливості становища окремих категорій громадян (наприклад, студентів, військовослужбовців, пенсіонерів, науковців, учителів, учасників війн тощо). Ці верстви населення, базуючись на конституційному статусі громадянина, можуть мати додаткові права, передбачені законодавством.

Індивідуальний статус відбиває конкретні дані про окрему особу (стать, вік, сімейний стан, освіта тощо). Цей статус рухомий, динамічний, він змінюється разом зі змінами, які відбуваються з особою в процесі її життєдіяльності.

У системі конституційного права України як галузі права особливе місце належить інституту основ правового статусу особи, сутність якого викладена в розділі II Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина». У нормах цього розділу розкривається основоположний принцип конституційного ладу України, згідно з яким права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а встановлення і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Структуру конституційного статусу особи в Україні утворюють такі елементи: 1) громадянство; 2) правосуб'єктність, яка включає правоздатність і дієздатність; 3) основні права і свободи; 4) конституційні обов'язки; 5) правові принципи; 6) гарантії правового статусу людини і громадянина.

Одним із важливих елементів конституційно-правового статусу особи в Україні є його *принципи*, тобто вихідні засади, на основі яких здійснюються права, свободи та обов'язки особи і визначається місце особи в державі і суспільстві.

Такими принципами є:

Принцип належності людині основних прав і свобод від народження та їх невідчужуваність знайшов чітке втілення в ст. 21 Конституції України, згідно з якою «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними». Характеризуючи основні права людини як невідчужувані, Конституція України підкреслює неможливість і неприпустимість позбавлення людини цих прав і свобод. Цьому служить і положення ч. 2 ст. 22 Конституції про те, що конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані, що під час прийняття нових законів або внесення змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод. Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина (ст. 157). Більше того, у ч. 1 ст. 22 Конституції наголошується на тому, що права і свободи людини і громадянина, закріплені Конституцією, не є вичерпними.

Принцип відповідності правового статусу особи в Україні вимогам і стандартам, які склалися в міжнародному співтоваристві проявляється в тому, що в нормах Конституції України втілені моделі, які апробовані світовою практикою конституціоналізму. Крім того, ст. 9 Конституції встановлюється, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. У статті 55 Конституції закріплено, що кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися до захисту своїх прав і свобод до відповідних міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Принцип поєднання індивідуальних інтересів особи з інтересами інших осіб, держави і суспільства чітко закріплений у ст. 23 Конституції: «Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості». Принцип поєднання індивідуальних інтересів з інтересами інших суб'єктів права покликаний забезпечити нормальну життєдіяльність суспільства і кожної людини. Права і свободи людини і громадянина виражають багатоманітність інтересів особи в різних сферах життя. Вони надають людині свободу вибору і самовизначення і водночас визначають межі такої свободи.

Принцип загальності та загальнодоступності конституційних прав, свобод і обов'язків означає, по-перше, що закріплені в Конституції України права і обов'язки стосуються не окремих осіб, а всіх без винятку громадян Української держави. Не допускається будь-яка дискримінація. Норми Конституції поширюються на всіх фізичних осіб, які перебувають на території України. Визнаючи те чи інше право основним, держава виходить із можливості реалізації його всіма. Обов'язки також несуть не окремі члени суспільства, а всі. По-друге, загальнодоступність конституційних прав і свобод як принцип конституційного статусу людини і громадянина означає, що конституційні права і свободи належать кожному громадянину України і він їх може в повному обсязі реалізовувати за наявності законних для того підстав. Для володіння правами достатньо їх конституційного закріплення, а для користування – необхідні гарантії держави і активність самих громадян.

Юридична рівність громадян України, їх рівноправність як принцип конституційного статусу людини і громадянина в Україні є одним із основоположних. Стаття 24 Конституції встановлює, що «громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом», а ч. 1 ст. 21 проголошує: «Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах». У статті 24 Конституції виокремлені три основних аспекти

цього принципу: а) рівність громадян у правах, тобто рівноправність; б) рівність громадян перед законом; в) рівність прав жінки і чоловіка.

Гарантованість конституційного статусу особи як принцип конституційно-правового статусу людини і громадянина виразно зафіксована в положенні ч. 2 ст. 3 Конституції України: права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є її головним обов'язком. Кабінет Міністрів України «вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина» (п. 2 ст. 116 Конституції). Місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують «законність і правопорядок; додержання прав і свобод громадян» (п. 2 ст. 119 Конституції).

Суб'єктом, який насамперед гарантує права і свободи особи, є держава. Її роль як гаранта впливає з перелічених та інших конституційних норм, особливо положень ст. 3 Конституції. Держава забезпечує захист прав і свобод через діяльність усієї системи державних органів. Так, Президент України є гарантом додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина (ч. 2 ст. 102 Конституції). Парламент України ухвалює закони, які спрямовані на забезпечення прав людини і громадянина, призначає на посаду і звільняє з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Завдання зі створення умов для реалізації прав і свобод людини і громадянина виконують не лише державні інституції, а й недержавні: органи місцевого самоврядування, громадські об'єднання, насамперед профспілки, творчі спілки, жіночі, молодіжні, ветеранські, правозахисні організації.

Заборона незаконного обмеження конституційних прав і свобод громадян України як один із принципів конституційного статусу особи впливає з гуманістичної сутності і призначення Конституції України, демократичних засад конституційного ладу. У загальному вигляді він закріплений у ч. 3 ст. 22 Конституції: «При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод». Це положення доповнюється такою нормою Конституції: «Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними» (ч. 3 ст. 57 Конституції).

Заборона на обмеження прав і свобод не є абсолютною. У ст. 23 Конституції наголошується на тому, що людина не повинна порушувати права і свободи інших людей. Обмеження прав і свобод людини і громадянина можливі, але лише за наявності підстав, визначених Конституцією України. Так, у ч. 3 ст. 13 Конституції зафіксовано: «Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству»; у ст. 41 Основного Закону підкреслюється непорушність приватної власності. Водночас встановлюється можливість примусового відчуження об'єктів права приватної власності. Але це може бути застосовано лише як виняток із мотивів суспільної необхідності та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів із наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Частина 3 ст. 13 Конституції України деталізується в ч. 7 ст. 41 Основного Закону таким чином: «Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі».

Гуманістична спрямованість основ правового статусу особи найбільш чітко відбивається в конституційному положенні про те, що людина є найвищою соціальною цінністю. Соціальна справедливість є головною рисою гуманізму. Положення ст. 3 Конституції України визначають гуманістичну спрямованість конституційного регулювання суспільних відносин, демократичний вектор розвитку національної правової системи. У Конституції України другий розділ починається не з соціально-економічних, а

з громадянських (особистих) прав і свобод, тобто з прав і свобод, які утверджують гідність людини, її честь та репутацію.

Виходячи з гуманістичних принципів, Конституція України і поточне законодавство передбачають систему пільг і переваг для тих, хто потребує захисту (діти, жінки, хворі, інваліди тощо). «Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей» (ч. 3 ст. 52). Головна мета надання пільг і переваг окремим категоріям осіб полягає в тому, щоб певною мірою вирівняти фактичну соціальну нерівність громадян України.

2. Поняття прав і свобод людини і громадянина в Україні

Основу правового статусу особи становлять її права, свободи, законні інтереси і обов'язки. У єдності вони є базою для всіх інших прав і свобод, які мають людина і громадянин.

Характерною рисою основних прав, свобод і обов'язків є те, що вони рівні і єдині для всіх без винятку, для кожної людини, громадянина, не набуваються і не відчужуються за волею громадянина, а належать йому за фактом належності до громадянства, вони невіддільні від правового статусу і можуть бути втраченими лише з припиненням громадянства. Таким чином, **конституційні (основні) права і свободи людини і громадянина** належать особі від народження, є основою правового статусу, закріплені в конституції держави і мають найвищий юридичний захист.

Під конституційними правами і свободами людини і громадянина прийнято розуміти гарантовану Конституцією та державою міру можливої поведінки або діяльності особи (колективу осіб) з метою задоволення своїх законних потреб та інтересів у політичній, економічній, соціальній, культурній (духовній) та інших сферах суспільного життя.

Відмінність між поняттями «право» і «свобода» значною мірою умовна, оскільки ці поняття означають юридично визнану можливість для особи вибирати вид і міру своєї поведінки. Але поняття «свобода» необхідно розуміти як невтручання у внутрішній світ людини і громадянина (свобода совісті, світогляду, віросповідання, свобода думки, свобода літературної, художньої, наукової творчості). Розуміння поняття «право» пов'язане з тим, що для його реалізації необхідні позитивні дії з боку держави або правомочність людини на участь у діяльності окремих політичних і економічних інституцій.

За своїм змістом права і свободи людини – це право на володіння, користування і розпорядження політичними, економічними, соціальними та культурними (духовними) цінностями; *за формою* вони є видом, способом поведінки або діяльності особи чи колективу осіб у суспільстві з метою задоволення своїх політичних, економічних, соціальних і культурних (духовних) потреб та інтересів. Прийнято вважати, що першу групу так званих «елементарних» прав і свобод на цивілізаційному рівні закріпила *Загальна декларація прав людини, прийнята 10 грудня 1948 року*. Йдеться про унормування на міжнародному рівні права на життя; свободу і недоторканість особи; свободу від рабства; заборону тортур або жорстокого, нелюдяного ставлення або покарання; рівність перед законом тощо. Другу групу прав людини склали її особисті цивільні права: право особи на визнання її правосуб'єктності; свобода пересування та вибору місця проживання; право на притулок; право на громадянство; право володіння майном. Третю і четверту групи прав людини складають політичні права і свободи, а також економічні, соціальні та культурні права.

Існують й інші класифікації прав і свобод людини. Зокрема, права людини розрізняють за сферою суспільних відносин, у яких ці права існують, називаючи громадянські, політичні, соціальні, економічні, культурні та екологічні права.

Конституційний обов'язок — це встановлена державою в інтересах суспільства і людини й закріплена в Конституції необхідність, що визначає кожному громадянину відповідний вид і міру належної поведінки. Конституційні обов'язки встановлюються як із метою реалізації інтересів усього суспільства, держави, так і в інтересах кожного окремого громадянина.

Права і свободи людини і громадянина вважаються природними в тому розумінні, що організоване на правових засадах суспільство виходить із необхідності та доцільності визнання свободи людей, їх рівних можливостей як певних правових суб'єктів, які не повинні залежати від неправових факторів і тому пов'язуються лише з фактом народження та існування людини.

«Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах» — проголошує ст. 1 Загальної декларації прав людини ООН 1948 року. Визнання правової рівності має глибокий гуманістичний сенс, а в практичному аспекті сприяє максимальному використанню людьми своїх здібностей, реалізації їх потенціалу як особистостей. З іншого боку, соціальна обумовленість змісту прав і свобод людини і громадянина передбачає певні обмеження їх здійснення, що залежать від можливостей суспільства, рівня його економічного, соціального, духовного і культурного розвитку.

Залежно від характеру свободи, відображеної в правах або юридичних свободах, розрізняють **негативні** й **позитивні** права і свободи людини і громадянина, що відображає позитивні та негативні аспекти свободи.

Позитивні права людини фіксують обов'язки держави, осіб і організацій надати громадянину ті або інші блага, здійснювати певні дії (право на соціальне забезпечення, освіту, охорону здоров'я, гідний життєвий рівень тощо). Здійснення позитивних прав неможливо без наявності у держави достатніх ресурсів. Їх конкретне наповнення прямо залежить від багатства країни і демократичності її політичної системи.

Негативні права визначають обов'язки держави та людей стримуватися від тих або інших дій у ставленні до особи. Держава в таких умовах охороняє індивіда, особу від небажаних втручань і обмежень, що порушують їх свободу. Такі права є основні, їх здійснення не залежить від ресурсів, засобів держави, рівня соціально-економічного розвитку суспільства, держави. Основу індивідуальної свободи людини і складають негативні права. Юридичне закріплення такої групи прав і свобод людини є Білль про права Конституції США, зміст якого спрямований на охорону особи від різноманітних несправедливих і небажаних посягань із боку держави, владних структур.

За колом осіб:

а) загальні — це права і свободи, що поширюються на все населення. Наприклад: право на життя, на житло, на відпочинок тощо;

б) спеціальні — це права і свободи, що поширюються на певне коло осіб. Наприклад: права і свободи, що поширюються лише на народних депутатів України, органів Кабінету Міністрів України тощо;

в) виняткові — роблять винятки із загальних і спеціальних прав і свобод та поширюються на одну особу. Наприклад, права Президента України.

За видом суб'єкта:

а) індивідуальні — здійснюються одноосібно. Наприклад: право на свободу віросповідання, право на одержання вищої освіти тощо;

б) колективні — можуть реалізуватися лише колективними діями суб'єктів права. Наприклад: право на страйк, на шлюб тощо.

За суб'єктом (їх носієм) права:

а) права і свободи громадянина України;

б) права і свободи людини.

За ступенем їх абсолютизації права прийнято поділяти на:

а) права і свободи, що підлягають законодавчому обмеженню. Наприклад: обмеження права на збирання, зберігання, використовування та поширення інформації усно, письмово або в інший спосіб (ст. 34 КУ) тощо;

б) права і свободи, що не підлягають законодавчому обмеженню. Наприклад, у ст. 33 Конституції України йдеться про те, що громадянин України не може бути позбавлений права в будь-який час повернутися в Україну.

За способом закріплення:

а) прямо закріплені в Конституції України;

б) випливають із тлумачення її норм.

За способом (характером) здійснення:

а) активні – наприклад, це можливість людини обирати. Це право на свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України (ст. 33 КУ) тощо;

б) пасивні – наприклад, це можливість бути обраним. Це право бути Президентом України (ч. 2 ст. 103 КУ), народним депутатом України (ч. 2 ст. 76 КУ) тощо.

3. Міжнародні гарантії прав людини

Йдеться про сукупність правових принципів і заходів, заснованих на договорі держав і міжнародних організацій, які забезпечують певний стан міжнародних відносин, статус суб'єктів міжнародного права, виконання міжнародних зобов'язань, дотримання прав, передбачених у відповідному договорі.

Нормативні гарантії

До них належать найважливіші міжнародні правові акти (їхні положення знайшли своє відображення і в Конституції України).

Глобальні

- Загальна декларація прав людини, прийнята резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1948 року;

- Міжнародні пакти про громадянські і політичні права та про економічні, соціальні і культурні права, прийняті резолюціями Генеральної Асамблеї ООН 16 грудня 1966 року;

- Права людини при здійсненні правосуддя, прийняті резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 20 грудня 1971 року;

- Декларація про право на розвиток, прийнята резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 4 грудня 1986 року;

- Конвенція про права дитини, прийнята резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1989 року, та інші.

Регіональні

- Конвенція про захист прав і основних свобод людини 1950 року;

- Підсумковий акт Ради з безпеки і співробітництва в Європі від 1 серпня 1975 року.

Інституційні

До них належать міжнародні організації та установи, що безпосередньо розглядають питання, пов'язані з порушенням прав і свобод людини, а саме:

1. Центр з прав людини Економічної і Соціальної Ради ООН.

2. Комісія з прав людини ООН.

3. Спеціальні органи ООН: Комітет із прав людини (Міжнародний пакт про громадянські і політичні права), Комітет з економічних, соціальних та культурних прав (Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права), Комітет із прав дитини (Конвенція про права дитини), Комітет із ліквідації расової дискримінації (Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації), Комітет проти застосування катувань

(Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання).

4. Верховний комісар ООН із заохочення і захисту всіх прав людини (з прав людини). За розпорядженням Верховного комісара ООН з прав людини встановлено «лінію прямого зв'язку з питань прав людини» – постійно діючу лінію факсимільного зв'язку, яка дозволяє Центру з прав людини ООН контролювати надзвичайні ситуації в галузі порушень прав людини. Лінія прямого зв'язку доступна для жертв порушень прав людини, для їхніх родичів і неурядових організацій. Також на захисті прав і свобод людей в Україні стоять профільні громадські організації. Прикладом такої є ІНРС *Міжнародна комісія з захисту прав людини*.

5. Європейський суд з прав людини.

4. Поняття та принципи громадянства України

Громадянство є одним із визначальних факторів у характеристиці правового становища та статусу особи, одним із найважливіших елементів її правового статусу. Громадянство є тією необхідною підставою, яка надає особі, що має статус громадянина, можливість повною мірою долучитися до політичного, економічного, правового та культурного життя суспільства й держави. Громадянином України, як і будь-якої держави, є не будь-яка людина, а лише та, яка проживає на її території, визнає державну владу, користується правами і виконує обов'язки. Так, ст. 1 Закону України «Про громадянство» від 18 січня 2001 р. чітко визначає: «Громадянство України – правовий зв'язок між фізичною особою і Україною, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках». На відміну від населення, сукупності осіб, що проживають на території України і становлять демографічну категорію, громадяни України утворюють її народ, що є правовою категорією. Саме Український народ відповідно до Конституції України (ст. 5) є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні.

Відповідно до загально визнаних норм міжнародного права, право на громадянство є невід'ємним правом кожної людини. Це визначено у Загальній декларації прав людини від 10 грудня 1948 р. (ст. 15); у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. (ст. 24). Зазначене положення міжнародних документів втілене в Конституції України й у Законі «Про громадянство України» (преамбула), інших нормативно-правових актах.

Зміст громадянства становлять права та обов'язки особи щодо держави, з одного боку, а з другого – держави відносно особи, яка є громадянином. Взаємні права та обов'язки людини і держави передбачають, що громадяни України користуються всією повнотою прав і свобод та несуть усі обов'язки перед суспільством і державою. Це означає, що громадяни України мають неухильно виконувати чинне законодавство України, не порушувати прав і законних інтересів інших суб'єктів права, не завдавати шкоди навколишньому природному середовищу, захищати суверенітет і територіальну цілісність України. Держава ж охороняє права і свободи громадян, створює належні умови для їх реалізації. Держава також забезпечує рівність прав громадян в усіх сферах життєдіяльності нашої країни та захист прав і інтересів громадян як всередині держави, так і поза її межами.

В Україні охорону прав громадян здійснюють спеціально уповноважені органи державної влади (Уповноважений Верховної Ради України з прав людини та ін.) та інститути громадянського суспільства, насамперед правозахисні громадські організації та їх спілки. Серед останніх необхідно назвати створену 1 квітня 2004 року Українську Гельсінську спілку з прав людини, що об'єднує в своєму складі 29 правозахисних громадських організацій. Захист прав громадян України за кордоном здійснюють від імені держави дипломатичні представництва та консульські установи України й безпосередньо Міністерство закордонних справ України.

Громадянство України як специфічний правовий зв'язок особи і Української держави базується на певних принципах, що визначені в Конституції України та Законі «Про громадянство України» від 18 січня 2001 р. Ст. 2 цього Закону встановлює такі з них: *принцип єдиного громадянства; принцип запобігання виникненню випадків без громадянства; принцип неможливості позбавлення громадянина України громадянства; принцип визнання права громадянина України на зміну громадянства; принцип неможливості автоматичного набуття громадянства України іноземцем чи особою без громадянства внаслідок укладення шлюбу з громадянином України або набуття громадянства його дружиною (чоловіком) та автоматичного припинення громадянства України одним з подружжя внаслідок припинення шлюбу або припинення шлюбу другим із подружжя; рівності перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України; збереження громадянства незалежно від місця проживання громадянина України.*

Відповідно до ст. 3 Закону «Про громадянство України» *громадянами України є:* 1) усі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 року) постійно проживали на території України; 2) особи, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак, які на момент набрання чинності Законом «Про громадянство України» (13 листопада 1991 року) проживали в Україні і не були громадянами інших держав; 3) особи, які прибули в Україну на постійне проживання після 13 листопада 1991 року і яким у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 р. органами внутрішніх справ України внесено напис «громадянин України», а також діти таких осіб, які прибули разом із батьками в Україну, якщо на момент прибуття вони не досягли повноліття, якщо ці особи подали заяви про оформлення належності до громадянства України; 4) особи, які набули громадянство України відповідно до законів України та міжнародних договорів України.

Важливою ознакою конституційно-правового режиму громадянства України є його документальне підтвердження. Громадянство України *підтверджують такі документи:* 1) паспорт громадянина України; 3) паспорт громадянина України для виїзду за кордон; 4) тимчасове посвідчення громадянина України; 6) дипломатичний паспорт; 7) службовий паспорт; 8) посвідчення особи моряка; 9) посвідчення члену екіпажу; 10) посвідчення особи на повернення в Україну. Названий перелік документів є вичерпним.

Таким чином, **громадянство України** – це усталений правовий взаємозв'язок між людиною та державою, де обидві сторони мають взаємні права та обов'язки, визначені Конституцією та законами України.

5. Набуття громадянства України

Будь-яка суверенна держава захищає інститут громадянства й із особливою увагою ставиться до унормування процедури набуття громадянства. Набуття громадянства України може здійснюватися на підставах, що визначено у ст. 6 Закону, а саме: 1) *за народженням;* 2) *за територіальним походженням;* 3) *внаслідок прийняття до громадянства України;* 4) *внаслідок поновлення у громадянстві України;* 5) *внаслідок усиновлення;* 6) *внаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування, влаштування дитини в дитячий заклад чи заклад охорони здоров'я, в дитячий будинок сімейного типу чи прийомну сім'ю або передачі на виховання в сім'ю патронатного вихователя;* 7) *внаслідок встановлення над особою, визнаною судом недієздатною опіки;* 8) *внаслідок перебування у громадянстві України одного чи обох батьків дитини;* 9) *внаслідок визнання батьківства чи материнства;* 10) *за іншими підставами, передбаченими міжнародними договорами.*

Розглянемо порядок і особливості реалізації кожного із способів набуття громадянства України.

В Україні відповідно до ст. 7 Закону «Про громадянство України» особа, батьки або один із батьків якої на момент народження були громадянами України, є громадянином України. Поряд із цим у Законі зазначається, що особа, яка народилася на території України від осіб без громадянства, що на законних підставах проживають на території України, також є громадянином України. Особа, яка народилася за межами України від осіб без громадянства, які постійно на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства іншої держави, є громадянином України. Особа, яка народилася на території України від іноземців, які постійно на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства жодного з батьків, є громадянином України.

Особа, яка народилася на території України, одному з батьків якої надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, і не набула за народженням громадянства жодного з батьків або набула за народженням громадянство того з батьків, якому надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, є громадянином України. За цим самим Законом (ст. 7) особа, яка народилася на території України від іноземця і особи без громадянства, які постійно на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства того з батьків, який є іноземцем, є громадянином України.

Новонароджена дитина, знайдена на території України, обоє з батьків якої невідомі (знайда), є громадянином України. При цьому особа, яка має право на набуття громадянства України за народженням, є громадянином України з моменту народження.

Іншою підставою набуття громадянства України, відповідно до ст. 6 Закону, є набуття громадянства за територіальним походженням. Порядок набуття громадянства за цією підставою визначається ст. 8 Закону «Про громадянство України». Зокрема, особа, яка сама або хоча б один з її батьків, дід чи баба, повнорідні брат чи сестра народилися або постійно проживали до 16 липня 1990 року на території, яка стала територією України, відповідно до статті 5 Закону «Про правонаступництво України», а також на інших територіях, що входили до складу Української Народної Республіки, Західно-Української Народної Республіки, Української держави, Української Соціалістичної Радянської Республіки, Закарпатської України, Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР), і є особою без громадянства або іноземцем, який взяв зобов'язання припинити іноземне громадянство, та подала заяву про набуття громадянства України, а також її діти реєструються громадянами України. Дитина, яка народилася чи постійно проживала на території УРСР (або хоча б один з її батьків, дід чи баба народилися чи постійно проживали на територіях, зазначених у частині першій цієї статті) і є особою без громадянства, реєструється громадянином України за заявою одного з батьків або опікуна чи піклувальника. Дитина, яка народилася на території України від батьків, які є іноземцями, і набула за народженням громадянство іншої держави або держав, і яке було припинене, реєструється громадянином України за клопотанням одного з батьків або опікуна чи піклувальника.

Особливо детально Закон «Про громадянство України» регулює порядок набуття громадянства внаслідок прийняття до громадянства. Іноземець або особа без громадянства, зазначається в ст. 9 Закону «Про громадянство України», можуть бути за їх клопотанням прийняті до громадянства України.

Прийняття до громадянства зазвичай визначається як натуралізація або укорінення. Натуралізація – це надання органами державної влади країни громадянства заінтересованій особі на її прохання. У світовій практиці натуралізація є найпоширенішим способом надання громадянства.

Встановлення певних умов, що є обов'язковими для набуття громадянства тієї чи іншої країни, визнається у світовій практиці цілком правомірним. Право встановлювати ті чи інші цензи й умови натуралізації передбачене, зокрема, Конвенцією ООН про скорочення без громадянства від 30 серпня 1961 р. (ст. 1). Метою встановлення кола

певних вимог натуралізації є прагнення захистити інтереси даної держави та забезпечити соціальну адаптацію до нового суспільства людини, яка набуває громадянство.

Пріоритетною умовою прийняття до громадянства є визнання й дотримання Конституції та законів України. Другою підставою є зобов'язання припинити іноземне громадянство або перебування в іноземному громадянстві (для осіб, які були громадянами держав, міжнародні договори з якими дозволяють особам звертатися для набуття громадянства України за умови, якщо вони доведуть, що вони не є громадянами іншої договірної сторони). У Законі зазначається, що особи, які є іноземцями, мають взяти зобов'язання припинити іноземне громадянство і подати документ про це, виданий уповноваженими органами відповідної держави до органу, що прийняв документи про прийняття до громадянства України, протягом двох років з моменту прийняття їх до громадянства України.

Третьою умовою прийняття до громадянства України є безперервне проживання на законних підставах на території України впродовж останніх п'яти років. Але ця умова не поширюється на особу, яка перебуває в шлюбі з громадянином України терміном понад два роки та постійно проживає в Україні на законних підставах, і на особу, яка постійно проживає в Україні на законних підставах і перебувала з громадянином України понад два роки у шлюбі, який припинився внаслідок його смерті.

Для осіб, яким надано статус біженця в Україні, термін безперервного проживання на законних підставах на території України встановлюється на три роки з моменту надання їм статусу біженця в Україні чи притулку в Україні, а для осіб, які в'їхали в Україну особами без громадянства, – на три роки з моменту в'їзду в Україну.

Четвертою умовою прийняття до громадянства України є отримання дозволу на імміграцію. Ця умова не поширюється на осіб, яким надано статус біженця в Україні або притулок в Україні, та на іноземців і осіб без громадянства, які в установленому законодавством України порядку проходять військову службу в Збройних силах України або які прибули в Україну на постійне проживання до набрання чинності Законом України «Про імміграцію» і мають у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 року відмітку про прописку або отримали посвідку на постійне проживання в Україні.

П'ятою умовою прийняття до громадянства України є володіння державною мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування. Ця умова звичайно не поширюється на осіб, які мають певні фізичні вади (сліпі, глухі, німі).

Шостою умовою прийняття до громадянства є наявність законних джерел існування. Під такими джерелами необхідно розуміти: а) заробітну плату; б) прибуток від підприємницької діяльності або власності; в) пенсія; г) стипендія; д) соціальні виплати та допомога; є) власні фінансові заощадження або фінансова допомога від членів сім'ї, інших фізичних і юридичних осіб, які мають законні доходи. Тобто законодавство України про громадянство визначає різні джерела для існування майбутнього громадянина, але вони обов'язково мають бути законними. Підтвердженням їх законності може бути, зокрема, декларування відповідних надходжень.

Умова щодо наявності законних джерел для існування не поширюється на осіб, яким надано статус біженця в Україні або притулок в Україні. До того ж у Законі «Про громадянство України» зазначається, що вимоги щодо постійного проживання, отримання дозволу на імміграцію, знання мови і наявності законних джерел до існування не поширюються на осіб, які мають визначні заслуги перед Україною, зокрема на іноземців і осіб без громадянства, які в установленому законодавством України порядку проходять військову службу у Збройних силах України та нагороджені державною нагородою, і на осіб, прийняття яких до громадянства України становить державний інтерес для України.

Законом «Про громадянство України» також передбачено деякі обмеження щодо прийняття до громадянства України. Зокрема, *до громадянства України не приймається особа, яка:* 1) вчинила злочин проти людства чи здійснювала геноцид; 2) засуджена в

Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого злочину (до погашення або зняття судимості); 3) вчинила на території іншої держави діяння, яке визнано законодавством України тяжким злочином. Практика подібних обмежень є усталеною для більшості держав світу та відповідає міжнародним стандартам у сфері прав людини.

Наступною підставою набуття громадянства є поновлення в громадянстві України. Згідно зі ст. 10 Закону «Про громадянство України» особа, яка після припинення громадянства України не набула іноземного громадянства і подала заяву про поновлення у громадянстві України, реєструється громадянином України незалежно від того, проживає вона постійно в Україні чи за кордоном. Правом щодо поновлення громадянства України наділена і особа, яка після припинення громадянства України набула іноземного громадянства (підданства) або множинного іноземного громадянства, а потім повернулася на постійне місце проживання до України і подала заявку про поновлення громадянства України з одночасним припиненням іноземного громадянства.

Водночас у громадянстві України не поновлюються особи, які втратили громадянство України у зв'язку з набуттям його внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей чи фальшивих документів, чи приховування будь-якого істотного факту, що не дозволяв особі набути громадянства України.

Зміст наступної підстави набуття громадянства України – внаслідок усиновлення (статті 6, 11 Закону «Про громадянство України») – полягає в тому, що дитина, яка є іноземцем або особою без громадянства і яку усиновлять громадяни України або подружжя, один з якого є громадянином України, а другий – особою без громадянства, стає громадянином України з моменту набрання чинності рішенням про усиновлення, незалежно від того, проживає вона постійно в Україні чи за кордоном.

Набуття громадянства України внаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування (статті 6, 12) означає насамперед, що дитина, яка є іноземцем або особою без громадянства і над якою встановлено опіку чи піклування громадян України або осіб, одна з яких є громадянином України, а друга – особою без громадянства, стає громадянином України з моменту прийняття рішення про встановлення опіки чи піклування. Дитина, яка проживає на території України та є особою без громадянства або іноземцем і над якою встановлено опіку чи піклування осіб, одна з яких є громадянином України, а друга іноземцем, стає громадянином України з моменту прийняття рішення про встановлення опіки або піклування, якщо вона у зв'язку зі встановленням опіки чи піклування не набуває громадянства опікуна чи піклувальника, який є іноземцем.

Підстава набуття громадянства України особою, визнаною судом недієздатною внаслідок установа опіки над нею громадянина України, полягає в тому, що іноземець або особа без громадянства, які проживають в Україні на законних підставах, визнані судом недієздатними, над якими встановлено опіку громадянина України, набувають громадянства України з моменту набрання чинності рішенням про встановлення опіки.

Підстава набуття громадянства дитиною у зв'язку з перебуванням у громадянстві України її батьків чи одного з них (статті 6, 14) полягає в тому, що дитина, яка є іноземцем або особою без громадянства, один з батьків якої громадянином України, а другий є особою без громадянства, реєструється громадянином України за клопотанням того з батьків, який є громадянином України.

Підстава набуття громадянства дитиною внаслідок встановлення батьківства полягає в тому, що у разі встановлення батьківства дитини, мати якої є іноземкою або особою без громадянства, а батьком визнається громадянин України, дитина, незалежно від місця її народження та місця постійного проживання, стає громадянином України.

Набуття громадянства дітьми зазвичай не потребує їхньої згоди. Проте набуття громадянства дітьми віком від 14 років до 18 років може відбуватися лише за їхньої добровільної згоди (ст. 16 Закону «Про громадянство України»).

6. Припинення громадянства України

Формами та підставами припинення громадянства України є: 1) вихід з громадянства України; 2) втрата громадянства України; 3) припинення громадянства України за підставами, передбаченими міжнародними договорами.

Пріоритетною формою припинення громадянства України є вихід з громадянства України. Її зміст полягає в тому, що громадянин України, який виїхав на постійне проживання за кордон, може вийти з громадянства України за його клопотанням. Якщо дитина виїхала разом із батьками на постійне проживання за кордон і батьки виходять з громадянства України, за клопотанням одного з батьків, разом з батьками з громадянства України може вийти і дитина. Щоправда, ст. 18 Закону «Про громадянство України» передбачено певні обмеження щодо виходу з громадянства України. Зокрема, вихід із громадянства України не допускається, якщо особі, яка клопоче про вихід з громадянства України, в Україні повідомлено про підозру у вчиненні кримінального правопорушення або стосовно якої в Україні є обвинувальний вирок суду, що набрав законної сили і підлягає виконанню.

Наступною формою припинення громадянства України є втрата громадянства. Вона відбувається насамперед, якщо громадянин України після досягнення ним повноліття добровільно набув громадянства іншої держави.

Добровільним набуттям громадянства іншої держави вважаються всі випадки, коли громадянин України для набуття громадянства іншої держави повинен був звертатися із заявою чи клопотанням про таке набуття відповідно до порядку, встановленого національним законодавством держави, громадянство якої набуто.

Не вважаються добровільним набуттям іншого громадянства такі випадки: а) одночасне набуття дитиною за народженням громадянства України та громадянства іншої держави чи держав; б) набуття дитиною, яка є громадянином України, громадянства своїх усиновителів унаслідок усиновлення її іноземцями; в) автоматичне набуття громадянином України іншого громадянства внаслідок одруження з іноземцем; г) автоматичне набуття громадянином України, який досяг повноліття, іншого громадянства внаслідок застосування законодавства про громадянство іноземної держави, якщо такий громадянин України не отримав документ, що підтверджує наявність у нього громадянства іншої держави.

Підставами для втрати громадянства України є також: набуття особою громадянства України внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів; добровільний вступ на військову службу іншої держави, яка відповідно до законодавства цієї держави не є військовим обов'язком чи альтернативною (невійськовою) службою.

Необхідно звернути увагу на те, що датою набуття чи припинення громадянства України завжди є дата видання відповідного указу Президента України.

В Україні вирішення питань громадянства здійснюється системою органів державної влади: Президентом України; Комісією при Президентові України з питань громадянства; центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері громадянства; Міністерством закордонних справ України, дипломатичними представництвами та консульськими установами України.

Визначальна роль у вирішенні питань громадянства України належить Президенту України. Відповідно до Закону «Про громадянство України» (ст. 22) Президент України ухвалює рішення і видає укази відповідно до Конституції України і цього Закону про прийняття до громадянства України і про припинення громадянства України; визначає порядок провадження за заявами і поданнями з питань громадянства та виконання прийнятих рішень; затверджує Положення про Комісію при Президентові України з питань громадянства.

Президент України по суті затверджує або не затверджує рішення з питань громадянства, прийняті постійно діючим колегіальним органом, який створюється главою

держави із найбільш авторитетних державних і громадських діячів, науковців і правозахисників – Комісією при Президентові України з питань громадянства. Положення про Комісію при Президентові України з питань громадянства затверджено Указом Президента України від 27 березня 2001 № 215 «Питання організації виконання Закону України «Про громадянство України»».

Міністерство закордонних справ України, дипломатичні представництва та консульські установи України реалізують державну політику з питань громадянства щодо осіб, які постійно проживають за кордоном.

Питання, пов'язані з провадженнями у справах громадянства України, нині регулюються «Порядком провадження за заявами і поданнями з питань громадянства України та виконання прийнятих рішень», затвердженим Указом Президента України від 27 березня 2001 № 215 «Питання організації виконання Закону України «Про громадянство України»».

Порушення законодавства про громадянство тягне за собою юридичну відповідальність. Відповідно до ст. 29 Закону «Про громадянство України» посадові та службові особи, які порушили цей Закон, несуть відповідальність у порядку, передбаченому законами України.

Тема 5
Громадянські (особисті) й політичні права і свободи людини та громадянина
(2 год.)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

- 1. Поняття особистих прав і свобод людини та громадянина.**
- 2. Право на життя.**
- 3. Право на повагу до його гідності.**
- 4. Право на свободу та особисту недоторканність.**
- 5. Поняття політичних прав і свобод громадян України.**
- 6. Право на участь в управлінні державними справами.**
- 7. Свобода зборів, мітингів, походів і демонстрацій.**
- 8. Право на звернення.**

1. Поняття особистих прав і свобод людини та громадянина

Пріоритетним елементом системи основних прав і свобод людини й громадянина є **громадянські права і свободи**, які називають особистими з огляду на те, що вони є індивідуальними, природними, виникають із часу народження людини, незалежно від її громадянства, і не можуть бути ніким скасовані чи припинені.

Особистими правами володіють усі індивіди, які проживають на території України, незалежно від свого правового стану (громадяни України, іноземні громадяни).

Конституція України містить такий перелік особистих (громадянських) прав людини:

- 1) право на вільний розвиток особистості;
- 2) право на життя (ст. 27);
- 3) право кожного на повагу до його гідності (ст. 28);
- 4) право на свободу й особисту недоторканність (ст. 29);
- 5) право на недоторканність житла (ст. 30);
- 6) право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, встановлене ст. 31;
- 7) невтручання в особисте і сімейне життя (ст. 32);
- 8) право на вільне пересування, вільне проживання та вільне залишення території України (ст. 33);
- 9) право на свободу думки і слова, на вільне висловлювання своїх поглядів і переконань (ст. 34);
- 10) свобода світогляду і віросповідання (ст. 35).

2. Право на життя

Право на життя закріплене в усіх найважливіших міжнародних договорах і ст. 27 Конституції України. Суб'єктом права на життя є людина. Українське законодавство не розглядає ненароджену істоту як людину, хоча і може визнавати у випадках, встановлених законом, інтереси «зачатої, але ще не народженої дитини» (ч. 2 ст. 25 ЦК України).

Право на життя складається з невід'ємності права на життя, заборони свавільного позбавлення життя, права на позбавлення життя внаслідок неминучої потреби застосувати силу.

Головним у ст. 27 є проголошення невід'ємності права на життя, яке належить кожній людині, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних переконань, громадянства тощо. Невід'ємність права на життя розглядають як наслідок природності цього права.

У той самий час держава бере на себе певні обов'язки щодо захисту життя. Це впливає з положення ст. 27 про заборону свавільного позбавлення життя. Такими обов'язками потрібно вважати: обов'язок держави криміналізувати вбивство; обов'язок держави не позбавляти будь-яку особу життя свавільно; заборона екстрадиції особи в

державу, в якій до неї може бути застосована смертна кара; заборона вислання особи в державу, в якій буде існувати загроза її життю; обов'язок держави забезпечувати захист права на життя за умов, коли існує висока ймовірність абсолютної загрози життю людини.

Так, Кримінальний кодекс України криміналізує різні види навмисного або необережного позбавлення життя. Україна ратифікувала Протокол № 6 до Конвенції про захист прав людини і основних свобод щодо скасування смертної кари та відмовилися від смертної кари як способу покарання злочинців. Як наслідок виконання зобов'язань за ратифікованою Конвенцією про захист прав людини та основних свобод Україна не повинна екстрадувати осіб в державу, в яких може бути застосована смертна кара. В Україні визнається заборона вислати або примусово повертати будь-яку особу в державу, в якій буде існувати загроза її життю. Це впливає із закріпленого в Конституції України права на притулок (ч. 2 ст. 26).

Право на життя не належить до абсолютних. Згідно з ч. 2 ст. 18 Конституції ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. В окремих випадках внаслідок неминучої потреби застосувати силу людина може бути позбавлена життя. Але такі випадки повинні бути встановленими виключно законами України. Крім того, на випадки неминучої потреби застосувати силу вказують міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України: під час захисту будь-якої людини від незаконного насильства; під час здійснення законного арешту або під час запобігання втечі людини, що законно перебуває під вартою; у діях, законно вчинених з метою придушення бунту або заколоту (ст. 2 Конвенції про захист прав людини та основних свобод).

Позбавлення життя під час захисту будь-якої людини від незаконного насильства може відбуватися або в разі захисту від незаконного насильства власного життя, або в разі захисту від такого насильства іншої особи. Це може відбуватися внаслідок необхідної оборони або крайньої необхідності.

Необхідною обороною визнаються «дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони» (ч. 1 ст. 36 КК України). Не є злочином заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності (ч. 1 ст. 39 КК України).

В українському законодавстві підстави для застосування вогнепальної зброї поліцейськими зазначені в Законі України «Про Національну поліцію» (ст. 46). Поліцейський уповноважений у виняткових випадках застосовувати вогнепальну зброю: 1) для відбиття нападу на поліцейського або членів його сім'ї, у випадку загрози їхньому життю чи здоров'ю; 2) для захисту осіб від нападу, що загрожує їхньому життю чи здоров'ю; 3) для звільнення заручників або осіб, яких незаконно позбавлено волі; 4) для відбиття нападу на об'єкти, що перебувають під охороною, конвої, житлові та нежитлові приміщення, а також звільнення таких об'єктів у разі їх захоплення; 5) для затримання особи, яку застали під час вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину і яка намагається втекти; 6) для затримання особи, яка чинить збройний опір, намагається втекти з-під варти, а також озброєної особи, яка погрожує застосуванням зброї та інших предметів, що загрожують життю і здоров'ю людей та/або поліцейського; 7) для зупинки транспортного засобу шляхом його пошкодження, якщо водій своїми діями створює загрозу життю чи здоров'ю людей та/або поліцейського. Поліцейський уповноважений застосовувати вогнепальну зброю тільки після попередження про необхідність

припинення протиправних дій і намір використання заходу примусу, визначеного цією статтею.

Необхідно також зазначити, що під час придушення заворушення або повстання зберігаються заборони, встановлені законом для використання зброї працівниками органів із підтримання правопорядку: «Заборонено застосування фізичної сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї до жінок з явними ознаками вагітності, малолітніх осіб, осіб з явними ознаками обмежених можливостей або старості, крім випадків учинення ними збройного чи групового нападу, учинення збройного опору поліцейському, що загрожує життю і здоров'ю інших осіб або поліцейських, якщо відбити такий напад або опір іншими способами і засобами неможливо» (ч. 5 ст. 43 Закону України «Про Національну поліцію»).

Під час вчинення правомірних дій для придушення заворушення або повстання перевага повинна бути надана не застосуванню вогнепальної зброї, а застосуванню заходів фізичного впливу і спеціальних засобів. Вся міжнародно-правова практика, що стосується оцінювання правомірності позбавлення життя під час вчинення правомірних дій для придушення заворушення або повстання, базується на застосуванні принципу «абсолютної необхідності».

Проблемними питаннями, які пов'язані з застосуванням ст. 27 Конституції України, є самогубство, евтаназія й аборт. Самогубство – позбавлення особою самою себе (без сторонньої допомоги) власного фізичного життя, що відбувається внаслідок добровільного, обміркованого рішення або внаслідок рішення, що виникає у стані афекту.

Сучасна теорія права виходить із загального визнання за особою права свідомо розпоряджатися власним життям. У разі психічного розладу особи, яка вчиняє або проявляє реальний намір вчинити дії, які представляють безпосередню загрозу для неї або оточуючих, така особа може бути примусово госпіталізована (ч. 1 ст. 14 Закону України «Про психіатричну допомогу»). Доведення до самогубства згідно з Кримінальним кодексом України є злочином (ст. 120 КК України).

Від самогубства необхідно відрізнити евтаназію – штучне позбавлення життя за наявності волевиявлення особи за допомогою медичних засобів у разі невиліковної хвороби або серйозного порушення здоров'я (смертельні травми тощо) цієї особи. Українське законодавство не визнає правомірність евтаназії і кваліфікує її як злочин. У міжнародному праві залишається відкритим питання, чи охоплює право на життя також і обов'язок жити і відповідно, чи може особа відмовитися від цього свого права.

Аборт – штучне переривання вагітності. В Україні відсутня заборона проводити аборти. Але законодавство містить численні норми, що стосуються медичної практики щодо абортів і спрямовані на захист життя та здоров'я жінки. За медичними показаннями можливе штучне переривання вагітності. Умови і порядок його проведення врегульовані постановою Кабінету Міністрів України від 12 листопада 1993 р. № 926 та Додатком II Переліку соціальних показань, під час яких може бути проведено штучне переривання вагітності від 12 до 28 тижнів. Незаконне проведення абортів тягне за собою кримінальну відповідальність (ст. 134 КК України).

3. Право на повагу до його гідності

Право кожного на повагу до його гідності належить до особистих невід'ємних прав людини. Як випливає із положень ст. 28 держава має не лише утримуватися від посягання на гідність особи, а й зобов'язана забезпечити дієвий захист всім особам від таких посягань з боку третіх осіб.

Як етична і правова категорія гідність включає усвідомлення особою і оточуючими факту володіння нею сукупністю певних моральних і інтелектуальних властивостей, а також її повагу до самої себе. Гідність особи визначається не лише самооцінкою суб'єкта, а й його об'єктивним оцінюванням іншими людьми. Проте незалежно від останньої і в тих

випадках, коли особа через хворобливий психічний стан не здатна до соціально усвідомленої поведінки, її гідність охоронюється державою.

Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Ця конституційна норма відтворює відповідні положення ст. 5 Загальної декларації прав людини 1948 р., ст. 7 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р., Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 р. (далі – Конвенція), ст. 3 Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 р., Декларації про захист усіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження чи покарання 1975 р., Європейської конвенції про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню.

Заборона катувань, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження не знає винятків, а тому не допускає порушень й у період війни або іншого надзвичайного стану, що прямо зазначено в ч. 2 ст. 64 Конституції України.

У частині 2 ст. 28 названі основні категорії, які містять градацію жорстокості поводження з людиною або її покарання. Тлумачення цих категорій повинно здійснюватися з урахуванням загальновизнаних міжнародних стандартів та практики Комітету проти катувань, а також Європейського Суду з прав людини.

Відповідно до ст. 1 Конвенції «катування» означає будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисне спричиняється сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона запідозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого характеру, коли такий біль або страждання спричиняються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи з їх мовчазної згоди. До цього терміна не включаються біль або страждання, що виникли внаслідок лише законних санкцій, невіддільні від цих санкцій чи викликаються ними випадково.

Стандарти нелюдського поводження або покарання та такого, що принижує гідність, поводження або покарання сформульовані в рішеннях Європейського Суду з прав людини (далі – Суд). Так, у справі Данія, Франція, Норвегія, Швеція та Нідерланди проти Греції (1969 р.) визначені такі ступені забороненого поводження з людиною: нелюдське поводження або покарання – таке поводження, яке навмисно спричинює тяжке розумове чи фізичне страждання, що за даних обставин є невинуватим; таке, що принижує гідність, поводження або покарання – поводження, яке грубо принижує особу перед іншими або примушує її діяти всупереч власній волі чи власним переконанням.

Виходячи з особливої небезпеки зазначених форм нелюдського поводження не лише для окремої людини, а й для суспільства в цілому, віддаючи пріоритет захисту права кожного на повагу до його гідності, міжнародна спільнота закріпила в ст. 3 Конвенції заборону жодній державі-учасниці висилати, повертати чи видавати будь-яку особу іншій державі, якщо є серйозні підстави вважати, що їй може загрожувати там застосування катувань.

Потрібно разом з тим враховувати, що в деяких випадках, прямо визначених у законі, компетентні державні органи мають право приймати рішення та вчиняти певні дії, які хоча й спричинюють особі моральні або фізичні переживання, проте ґрунтуються виключно на законі і обумовлюються необхідністю досягнення соціально значущої мети. Ці дії та рішення не можуть бути визнані як такі, що принижують гідність особи. Особливо це стосується сфери кримінального судочинства, де широко застосовуються заходи процесуального примусу, які так чи інакше обмежують конституційні права людини.

Так, наприклад, у ході провадження обшуку слідчим можуть бути виявлені факти, які стосуються інтимних сторін життя особи, у житлі чи іншому володінні якої проводиться слідча дія. Прослуховування телефонних переговорів пов'язані із втручанням в особисте життя. Певні труднощі морального характеру відчуває людина й під час провадження особистого обшуку; освідування, відібрання зразків для експертного дослідження, поміщені до стаціонару для проведення судово-психіатричної експертизи тощо.

Враховуючи це, чинне кримінально-процесуальне законодавство передбачає низку етичних засад, дотримання яких є обов'язковим для осіб, які здійснюють кримінальне провадження. Ці правила набувають значення гарантій від спричинення особі невинуватої моральної шкоди в ході кримінально-процесуальної діяльності. Так, наприклад, учасники особистого обшуку або виїмки в особи предметів і документів повинні бути однієї статі з особою, яку обшуковують чи у якої проводиться виїмка. Під час освідування особи іншої статі, коли це пов'язане з необхідністю її оголювати, слідчий не вправі бути присутнім. Також не допускаються дії, які принижують гідність освідуваної особи або небезпечні для її здоров'я (ст. 241 КПК України). Відтворення обстановки і обставин події допускається за умови, коли виконувані дії не принижують гідності осіб, які беруть у них участь, і не є небезпечними для їх здоров'я.

Важливою гарантією від свавільного втручання в особисте життя людини з боку державних органів є запроваджений Конституцією України судовий порядок прийняття рішення про проведення тих слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, які суттєво обмежують конституційні права та свободи. Зокрема, зняття інформації з каналів зв'язку та накладення арешту на кореспонденцію, огляд та обшук житла чи іншого володіння особи, поміщення обвинуваченого у медичний заклад для проведення судово-медичної або судово-психіатричної експертизи здійснюються виключно на підставі постанови суду.

Не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність й кримінальне покарання. Характер видів кримінального покарання, умови їх відбування визначені законом таким чином, щоб не спричинити особі фізичного страждання і не принижувати її гідність.

Відповідно до ст. 10 Кримінально-виконавчого кодексу України засуджені мають право на особисту безпеку. У разі виникнення небезпеки життю й здоров'ю засуджених, які відбувають покарання у виді арешту, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або позбавлення волі, вони мають право звернутися із заявою до будь-якої посадової особи органу чи установи виконання покарань із проханням про забезпечення особистої безпеки. У цьому разі посадова особа зобов'язана вжити невідкладних заходів щодо забезпечення особистої безпеки засудженого.

Будучи особистим немайновим правом, що забезпечує соціальне буття фізичної особи, право на повагу до гідності та честі захищається й нормами ЦК. Так, фізична особа має право звернутися до суду з позовом про захист її гідності та честі та відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок поширення про неї та (або) членів її сім'ї недостовірної інформації, а також на відповідь і спростування цієї інформації.

Як посягання на гідність особи розглядається й провадження медичних, наукових чи інших дослідів над людиною без її вільної згоди. Тому ч. 3 ст. 28 категорично забороняє таке втручання. Згода на провадження дослідів може бути визнана вільною лише за умови, що особа, яка її дає, повністю обізнана про характер і наслідки дослідів і повністю усвідомлює пов'язану з ними небезпеку.

Правові гарантії недоторканності особи в даному аспекті закріплені в чинному законодавстві України. Так, відповідно до ст. 42 Основ законодавства України про охорону здоров'я від 19 листопада 1992 р. медичне втручання (застосування методів діагностики, профілактики або лікування, пов'язаних із впливом на організм людини) допускається лише в тому разі, коли воно не може завдати шкоди пацієнту. Ризиковані методи діагностики, профілактики або лікування визнаються допустимими, якщо вони

відповідають сучасним науково обґрунтованим вимогам, спрямовані на відвернення реальної загрози життю та здоров'ю пацієнта, застосовуються за згодою інформованого про їх можливі шкідливі наслідки пацієнта, а лікар вживає всіх належних у таких випадках заходів для відвернення шкоди його життю та здоров'ю.

Для застосування методів діагностики, профілактики та лікування необхідна згода інформованого пацієнта. Щодо пацієнта віком до 14 років, а також пацієнта, визнаного в установленому законом порядку недієздатним, медичне втручання здійснюється за згодою їх законних представників. Згода пацієнта чи його законного представника на медичне втручання не потрібна лише у разі наявності ознак прямої загрози життю пацієнта за умови неможливості отримання з об'єктивних причин згоди на таке втручання від самого пацієнта чи його законних представників. Якщо відсутність згоди може призвести до тяжких для пацієнта наслідків, лікар зобов'язаний йому це пояснити. Якщо і після цього пацієнт відмовляється від лікування, лікар має право взяти від нього письмове підтвердження, а за неможливості його одержання – засвідчити відмову відповідним актом у присутності свідків.

Застосування медико-біологічних експериментів на людях допускається із суспільно корисною метою за умови їх наукової обґрунтованості, переваги можливого успіху над ризиком спричинення тяжких наслідків для здоров'я або життя, гласності застосування експерименту, повної інформованості та вільної згоди повнолітньої дієздатної фізичної особи, яка підлягає експерименту, щодо вимог його застосування, а також за умови збереження в необхідних випадках лікарської таємниці. Забороняється проведення науково-дослідного експерименту на хворих, ув'язнених або військовополонених, а також терапевтичного експерименту на людях, захворювання яких не має безпосереднього зв'язку з метою дослідження.

Госпіталізація особи до психіатричного закладу відповідно до Закону України від 22 лютого 2000 р. «Про психіатричну допомогу» за загальним правилом здійснюється добровільно – на її прохання або за її усвідомленою згодою. Проте особа, яка страждає на психічний розлад, може бути госпіталізована до психіатричного закладу і без її усвідомленої згоди або без згоди її законного представника, якщо її обстеження або лікування можливі лише в стаціонарних умовах та під час встановлення в неї тяжкого психічного розладу, внаслідок чого вона: вчиняє чи виявляє реальні наміри вчинити дії, що являють собою безпосередню небезпеку для неї чи оточуючих, або неспроможна самостійно задовольняти свої основні життєві потреби на рівні, який забезпечує її життєдіяльність. Якщо особа вчинила суспільно небезпечне діяння у стані неосудності або вчинила злочин у стані обмеженої осудності чи після його вчинення захворіла на психічну хворобу до постановлення вироку або під час відбування покарання, до неї можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру. За чинним КК України такі заходи застосовуються виключно на підставі рішення суду.

4. Право на свободу та особисту недоторканність

Особиста недоторканність є одним з фундаментальних і невідчужуваних особистих прав людини. Це право закріплене у низці міжнародних актів, зокрема Загальній декларації прав людини (1948 р.); Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.); Мінімальних стандартних правилах ООН поводження з в'язнями (1955 р.); Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (1966 р.); Кодексі поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку (1979 р.); Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання (1984 р.); Зводі принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню чи ув'язненню будь-яким чином (1988 р.); Мінімальних стандартних правилах ООН щодо заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням («Токійські правила», 1990 р.); Основних принципах поводження з в'язнями (1990 р.) та ін.

Зокрема, у §1 статті 9 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права зазначається, що ніхто не може бути підданий довільному арешту або триманню під вартою. Комітет із прав людини роз'яснив, що термін «довільний» тут стосується не лише «протизаконного» затримання, але має тлумачитися ширше, включаючи елементи недоречності, несправедливості та непередбачуваності.

Інститут недоторканності включає фізичну і духовну недоторканність, свободу діяти, розпоряджатися собою, тобто не знаходитися під контролем. Згідно з одним із рішень Комітету ООН з прав людини порушенням ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права визнається неспроможність або небажання державної влади забезпечити особисту недоторканність, навіть якщо посягання не пов'язане із позбавленням волі і виражається у небезпеці її втратити, погрозі життю або здоров'ю людини, переслідуванні з боку влади або приватних осіб. Отже, погроза втратити свободу також порушує особисту недоторканність, зокрема психічну.

Право на свободу та особисту недоторканність належить до особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи, і тому захищається нормами Цивільного кодексу України. Відповідно до ст. 288 ЦК забороняються будь-які форми фізичного чи психічного тиску на фізичну особу, втягування її до вживання спиртних напоїв, наркотичних чи психотропних засобів, вчинення інших дій, що порушують це право. Закон також забороняє фізичне покарання батьками (усиновлювачами), опікунами, піклувальниками, вихователями малолітніх, неповнолітніх дітей та підопічних (ст. 289 ЦК).

Право особи на свободу та особисту недоторканність не є абсолютним. У передбачених законом випадках, особливо у кримінальному провадженні, вони можуть бути обмежені у зв'язку з необхідністю захисту соціально значущих цінностей, а також прав і свобод людей. Так, у статті 5 Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод закріплено, що нікого не може бути позбавлено свободи, крім чітко визначених у цій статті випадків і відповідно до процедури, встановленої законом. Однією з таких підстав є законний арешт або затримання особи, здійснене з метою допровадження її до компетентного судового органу за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення або якщо обґрунтовано вважається необхідним запобігти вчиненню нею правопорушення чи її втечі після його вчинення (підпункт «с» п. 1 ст. 5 Конвенції).

Згідно з п. 3 цієї статті кожен, кого заарештовано або затримано згідно з положеннями підпункту «с» п. 1 цієї статті, має негайно постати перед суддею чи іншою службовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу, і має право на судовий розгляд впродовж розумного строку або на звільнення до початку судового розгляду. Таке звільнення може бути обумовлене гарантіями явки в судове засідання.

Реальність права на свободу та особисту недоторканність спирається на систему юридичних механізмів, що забезпечують його дію і тому набувають значення юридичних гарантій. Найважливішими з них є встановлений Конституцією України судовий порядок арешту та взяття під варту, чітка регламентація в галузевому законодавстві підстав та строків цих примусових заходів.

Необхідно звернути увагу на те, що, проголошуючи неможливість бути заарештованим або взятим під варту інакше як за вмотивованим рішенням суду, Конституція України тим самим відносить до судової юрисдикції не лише вирішення питання про застосування арешту як виду кримінального покарання або заходу адміністративного примусу, а й також обрання як запобіжного заходу взяття під варту в зв'язку із підозрою чи обвинуваченням особи у вчиненні злочину. Під час тлумачення відповідного положення потрібно враховувати, що арешт є видом кримінального покарання та адміністративним стягненням. Як вид кримінального покарання арешт полягає у триманні засудженого в умовах ізоляції і встановлюється на строк від одного до шести місяців. Він не застосовується до осіб віком до шістнадцяти років, вагітних жінок

та до жінок, які мають дітей віком до семи років. Адміністративний арешт встановлюється лише у виключних випадках за окремі види адміністративних правопорушень на строк до п'ятнадцяти діб. Він також не може застосовуватися до вагітних жінок, жінок, які мають дітей віком до дванадцяти років, до осіб, які не досягли вісімнадцяти років, до інвалідів першої і другої груп.

Забезпечення права кожної особи на свободу й особисту недоторканність у кримінальному провадженні.

Тримання під вартою – запобіжний захід, який полягає в ізоляції підозрюваного, обвинуваченого від суспільства, ув'язненні (арешті) й утриманні його під вартою на встановлених законом підставах і умовах. Правову основу забезпечення права на свободу й особисту недоторканність у кримінальному провадженні становлять Конституція України, Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України), Загальна декларація прав людини, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та інші нормативно-правові акти.

Забезпечення права на свободу й особисту недоторканність є однією з головних засад кримінального процесу, яка закріплена в ст. 12 КПК України. Під час кримінального провадження ніхто не може триматися під вартою, бути затриманим або обмеженим у здійсненні права на вільне пересування в інший спосіб через підозру або обвинувачення в учиненні кримінального правопорушення інакше як на підставах і в порядку, передбачених КПК України.

Про затримання особи, взяття її під варту або обмеження в праві на вільне пересування в інший спосіб, а також про її місце перебування має бути негайно повідомлено її близьких родичів, членів сім'ї чи інших осіб за вибором цієї особи в порядку, передбаченому КПК України.

Положення ст. 29 Конституції України має міжнародно-правовий стандарт, що міститься в ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, відповідно до якої «кожен має право на свободу та особисту недоторканність. Нікого не може бути позбавлено свободи. Кожен, кого заарештовано, повинен бути негайно поінформований зрозумілою для нього мовою про підстави його арешту і про будь-яке обвинувачення, висунуте проти нього». Кожен, кого заарештовано або затримано з метою доставлення до компетентного судового органу за наявності обґрунтованої підозри в учиненні правопорушення або якщо обґрунтовано вважається необхідним запобігти вчиненню особою правопорушення чи її втечі після його вчинення, має негайно постати перед суддею чи іншою посадовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу, і йому повинно бути забезпечено розгляд справи судом упродовж розумного строку або звільнення під час провадження.

Відповідно до змісту ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, право на свободу й особисту недоторканність містить у собі такі елементи: свобода від свавільного арешту та затримання; позбавлення волі лише на підставі закону; право бути повідомленим про причини арешту; право на судовий контроль за арештом і затриманням; право та можливість оспорити законність арешту й затримання; право на компенсацію за незаконність арешту й затримання.

Законодавством України визначено, що особа не може бути позбавлена або не може позбавлятися свободи, крім випадків, установлених у п. 1 ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Цей перелік винятків є вичерпним, і лише вузьке тлумачення цих винятків відповідає меті цього положення, а саме: гарантувати, що нікого не буде позбавлено свободи. Отже, право на свободу й особисту недоторканність не є абсолютним і може бути обмежене, але лише на підставах і в порядку, які чітко визначені в законі.

У практиці Європейського Суду наголошується на забороні здійснення адміністративного арешту з кримінальною процесуальною метою. Так, у справі «Савін проти України» (CASE OF SAVIN v. UKRAINE, заява № 34725/08) від 12.06.2012 Судом

було визнано порушення п. 1 ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод з огляду на те, що адміністративне затримання заявника використовувалось з метою підтвердження підозри щодо його причетності до вчинення злочину, відповідно заявнику не було забезпечено його процесуальні права як підозрюваного. Крім того, зважаючи на те, що надалі протокол адміністративного затримання заявника був визнаний таким, що містить завідомо неправдиві відомості, заявник фактично був затриманий без відповідної підстави, що також є порушенням вказаного положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

У справі «Корнейкова проти України» (CASE OF KORNEYKOVA v. UKRAINE, заява № 39884/05) від 19.12.2012 Європейський суд констатував порушення пп. «с» п. 1 ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод з огляду на те, що в протоколі затримання заявниці не було наведено чітких підстав для такого затримання, а зазначені в ньому посилання були стандартними та не були проаналізовані у світлі обставин конкретної справи заявниці. Цим рішенням було встановлено й порушення пп. «с» п. 1 і п. 3 ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод з огляду на необґрунтованість постанови Дзержинського районного суду м. Харкова від 21.04.2012 про обрання заявниці запобіжного заходу у вигляді взяття під варту, оскільки під час її постановлення не було належним чином ураховано стан здоров'я заявниці й те, що вона була неповнолітньою, а, згідно з чинним законодавством, до неповнолітніх такий запобіжний захід міг бути застосований лише у виключних випадках.

Ніхто не може бути обмежений у праві на свободу й особисту недоторканність. Отже, під час застосування цієї норми потрібно мати на увазі, що її дія поширюється як на підозрюваного, обвинуваченого, так і на інших суб'єктів кримінального провадження. Обов'язковим для з'ясування правового змісту права на свободу й особисту недоторканність є питання щодо неможливості обмеження права на свободу й особисту недоторканність у кримінальному провадженні інакше як на підставах і в порядку, передбачених КПК України. Така процедура, регламентована чинним законодавством, слугує вихідною гарантією забезпечення права особи на свободу й особисту недоторканність і відповідає п. 3 ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Стаття 30 Конституції гарантує кожному **недоторканність житла чи іншого володіння**. Так, згідно із цією статтею «не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше, як за вмотивованим рішенням суду. У невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, можливий інший, встановлений законом, порядок проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду і обшуку».

Відповідно до ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод «кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції. Органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб».

Міжнародно-правові акти у сфері прав людини проголошують серед основоположних прав право на житло та його недоторканність. Так, у ст. 12 Загальної декларації прав людини зазначається: «Ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте та сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, таємницю його кореспонденції. Аналогічні права проголошені і в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (ст. 17) та в Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 8).

Конституція України гарантує недоторканність житла (ст. 30). Згідно з положенням цієї статті забороняється проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду. Насамперед зазначається, що можливий інший, встановлений законом порядок проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку у невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину.

КК (ст. 162) встановлено: Незаконне проникнення до житла чи до іншого володіння особи, незаконне проведення в них огляду чи обшуку, а так само незаконне виселення чи інші дії, що порушують недоторканність житла громадян, – караються штрафом від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до трьох років.

Ті самі дії, вчинені службовою особою або із застосуванням насильства чи з погрозою його застосування, – караються позбавленням волі на строк від двох до п'яти років.

Однією із загальних засад кримінального провадження є недоторканність житла чи іншого володіння особи (ст. 233 КПК).

Ніхто не має права проникнути до житла чи іншого володіння особи з будь-якою метою, інакше як лише за добровільною згодою особи, яка ними володіє, або на підставі ухвали слідчого судді, крім випадків, установлених частиною третьою цієї статті.

Слідчий, прокурор має право до постановлення ухвали слідчого судді увійти до житла чи іншого володіння особи лише у невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину. У такому разі прокурор, слідчий за погодженням із прокурором зобов'язаний невідкладно після здійснення таких дій звернутися з клопотанням про проведення обшуку до слідчого судді. Слідчий суддя розглядає таке клопотання згідно з вимогами статті 234 цього Кодексу, перевіряючи, крім іншого, чи дійсно були наявні підстави для проникнення до житла чи іншого володіння особи без ухвали слідчого судді. Якщо прокурор відмовиться погодити клопотання слідчого про обшук або слідчий суддя відмовить у задоволенні клопотання про обшук, встановлені внаслідок такого обшуку докази є недопустимими, а одержана інформація підлягає знищенню в порядку, передбаченому статтею 255 цього Кодексу.

Законодавець у КПК визначив житло як будь-яке приміщення, яке знаходиться у постійному чи тимчасовому володінні особи, незалежно від його призначення і правового статусу, та пристосоване для постійного або тимчасового проживання в ньому фізичних осіб, а також усі складові частини такого приміщення. Не є житлом приміщення, спеціально призначені для утримання осіб, права яких обмежені за законом. Під іншим володінням особи розуміють транспортний засіб, земельна ділянка, гараж, інші будівлі чи приміщення побутового, службового, господарського, виробничого та іншого призначення тощо, які знаходяться у володінні особи.

5. Поняття політичних прав і свобод громадян України

Політичні права і свободи громадян України – це конституційно визначена міра можливої політичної поведінки особи, насамперед участі в безпосередньому народовладді, здійсненні державної влади і місцевого самоврядування, в яких особа виступає передусім як громадянин України, учасник суспільно-владних відносин.

До політичних прав і свобод людини і громадянина традиційно відносять: право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36); право громадян України брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати та бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38); право громадян України збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39); право направляти

індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування (ст. 40).

Особливістю політичних прав і свобод людини і громадянина є те, що, за винятком права на об'єднання в неполітичні організації і права на індивідуальні та колективні звернення, вони належать виключно громадянам України, які досягли 18 років і набули повної правосуб'єктності. На відміну від громадянських (особистих) прав, які за своєю природою є невідчужуваними, політичні права можуть обмежуватися відповідно до закону в інтересах національної безпеки та громадського порядку, а також стосовно громадян України, визнаних у судовому порядку недієздатними. Ще однією особливістю політичних прав і свобод громадян України є високий ступінь їх гарантованості не лише на національному, а й на міжнародному рівні.

Найбільш узагальненим щодо інших політичних прав і свобод є *право громадян України брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати та бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування* (ст. 38 Конституції України). По суті це право закріплює гарантовану можливість для громадян України брати участь у здійсненні безпосереднього народовладдя, державної влади та місцевого самоврядування.

Наступним важливим політичним правом громадян України є *право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації* (ст. 36) для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, що визначені в ст. 37 Конституції України та чинному законодавстві України.

Особливо важливим на сьогодні є право громадян на участь у створенні політичних партій України. У зв'язку з проведенням політичної (конституційно-правової) реформи в Україні політичні партії та їх блоки стають головним, пріоритетним суб'єктом конституційно-правових відносин. Порядок їх утворення і діяльність регулюється Законом України «Про політичні партії».

На відміну від права на створення й участь у діяльності політичних партій, право засновувати громадські організації мають не лише громадяни України, а й іноземці та особи без громадянства, що законно перебувають на території України. Це право також поширюється на громадські організації, що відстоюють професійні права людей – профспілки.

Проте Конституція України в ст. 37 визначає й підстави для заборони діяльності політичних партій та громадських організацій. До них належать програмні цілі або дії, спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міждержавної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення. До того ж Основний Закон забороняє утворення воєнізованих формувань у складі політичних партій і громадських організацій. Також не допускається створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних організаціях і установах.

Основний Закон у ст. 39 встановлює *право громадян України збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації*, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування. Ці форми безпосередньої демократії дозволяють громадянам України вільно висловлювати свої погляди, відстоювати свої політичні переконання та акцентувати увагу громадськості на тих чи інших політичних проблемах. З метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей допускається

обмеження реалізації права на збори, мітинги, походи та демонстрації на підставі рішень суду.

Визначене у ст. 40 Конституції України *право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк, або право на звернення (петиції) є засобом забезпечення інших політичних прав громадян і формою реалізації права громадян України брати участь в управлінні державними справами та формою громадського контролю за діяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх службових і посадових осіб. Але право на звернення поширюється не лише на громадян України, а й на іноземців та осіб без громадянства, що законно перебувають в Україні, й тому дозволяє вирішувати й інші важливі суспільні проблеми, окрім політичних. Порядок реалізації цього права визначається Законом України «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 р.*

6. Право на участь в управлінні державними справами

Відповідно до ст. 21 Загальної декларації прав людини воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля повинна виявлятися у періодичних і нефальсифікованих виборах, які необхідно проводити за умови загального і рівного виборчого права шляхом таємного голосування або через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування.

Конституція України проголошує нашу країну демократичною державою, в якій конституційний лад ґрунтується на визнанні народу джерелом влади. Серед правових можливостей участі громадян України у здійсненні народовладдя основним і пріоритетним визнається передбачене статтею 38 Конституції України право брати участь в управлінні державними справами, яке юридично забезпечує включення їх у сферу політичного життя країни. Без реальної участі громадян у здійсненні народовладдя неможлива побудова демократичної, правової держави.

Право громадян України брати участь в управлінні державними справами визначається як передбачена Конституцією і законами України можливість кожного громадянина, який досяг вісімнадцяти років і є дієздатним, відповідає вимогам, установленим законодавством для участі у відповідній сфері політичної діяльності, безпосередньо або через обраних представників брати участь у здійсненні безпосереднього народовладдя, державної влади, місцевого самоврядування шляхом участі у виборах і референдумах, рівного доступу до державної служби і служби в органах місцевого самоврядування, участі у здійсненні правосуддя з метою сприяння виконанню функцій суспільства і держави.

Конституційне право громадян України брати участь в управлінні державними справами співвідноситься з іншими політичними правами як пріоритетне політичне право. Основною кваліфікаційною ознакою, що відокремлює його від інших політичних прав, є особиста, безпосередня участь кожного окремого громадянина України у здійсненні безпосереднього народовладдя, вирішенні державних справ у сфері законодавчої, виконавчої та судової влади, місцевого самоврядування.

За структурою це право є загальним, комплексним правом, яке включає політичні права, що мають самостійне значення: право брати участь у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраним до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, право рівного доступу до державної служби і служби в органах місцевого самоврядування, брати участь у здійсненні правосуддя.

За своїм змістом це право є політичним – громадяни України, реалізуючи його, виступають як владарювальні суб'єкти – носії влади народу, здійснюють належну їм політичну владу. Право громадян брати участь в управлінні державними справами за своєю сутністю є їх правом на участь у здійсненні безпосереднього народовладдя,

державної законодавчої, виконавчої і судової влади. У цьому контексті вважаємо, що термін «управління державними справами» не зовсім відповідає правовій природі ролі громадян у вирішенні державних справ, звужує їх правові можливості у здійсненні влади народу України. Виходячи з того, що кожен громадянин є органічною частиною українського народу, який відповідно до ч. 2 ст. 5 Конституції України здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування, пропонується замість формули: «Громадяни України мають право брати участь в управлінні державними справами» вживати якісно нову – «Кожен громадянин України безпосередньо і через обраних представників має право брати участь у здійсненні безпосередньої демократії, державної влади, місцевого самоврядування».

Суб'єктом права брати участь в управлінні державними справами є кожен громадянин України, який має право голосу на виборах і референдумах, є дієздатним, відповідає встановленим законодавством вимогам і має певні правомочності для участі у відповідній сфері управління державними справами, які дозволяють йому активно брати участь в організації і діяльності держави та її органів, роль якого у сучасному політичному житті українського суспільства і держави постійно підвищується.

Обраний Україною шлях побудови громадянського суспільства потребує переосмислення місця громадянина у політичній системі, визнання його її суб'єктом. Це обумовлюється тим, що громадянин України як носій власної частини народного суверенітету, реалізуючи належні йому право участі в управлінні державними справами та інші політичні права, проявляючи свою особисту політичну волю, по-перше, виступає основним системоутворюючим елементом інститутів політичної системи (виборних органів держави та місцевого самоврядування, політичних партій та громадських організацій); по-друге, громадяни України в процесі реалізації в індивідуальних та колективних формах права участі в управлінні державними справами фактично беруть участь у здійсненні різних форм політичної влади, вступають для цього у конституційно-правові правовідносини з суб'єктами політичної системи України (державою, державними органами, політичними партіями, громадськими організаціями, органами місцевого самоврядування), виступають об'єктивно необхідними суб'єктами цих відносин, які є невід'ємною складовою відносин політичної системи України. З цього випливає, що громадянин України є необхідним і безумовним суб'єктом політичної системи України.

Право обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування і право брати участь у всеукраїнському і місцевих референдумах є найважливішими формами участі громадян України в управлінні державними справами. Громадяни України, маючи відповідну відносно до виборчого або референдного процесу в цілому чи окремої їх стадії правоздатність, беруть участь у вирішенні державних справ як виборці, кандидати на виборні посади, посадові особи у складі виборчих комісій, створених для проведення виборів і референдумів, офіційні спостерігачі, представники від кандидатів, політичних партій (блоків), зборів виборців тощо.

Право рівного доступу громадянина України до державної служби виступає гарантією участі громадян України в управлінні державними справами через інститут державної служби, який є основною державно-правовою формою його реалізації і призначений для практичного виконання завдань і функцій держави, яке здійснюють професійні державні службовці, виконуючи відповідно до займаної посади функції з вирішення питань, віднесених до компетенції відповідного державного органу законодавчої, виконавчої, судової гілок державної влади.

Нормативно-правові гарантії права громадян України брати участь в управлінні державними справами – це сукупність, передбачених Конституцією і законами України, міжнародними актами з прав людини, правових норм, що визначають умови і порядок реалізації конституційного права громадян України брати участь в управлінні державними справами, його охорони і захисту на випадок порушень. Вони в системі гарантування цього права мають пріоритетне значення. До них належать норми-принципи, процесуальні

норми, обов'язки суб'єктів правовідносин у сфері реалізації цього права, юридична відповідальність.

Механізм організаційно-правового гарантування права громадян України брати участь в управлінні державними справами включає в себе:

1) організаторську діяльність держави, її органів, посадових осіб, громадських організацій у сфері правотворчості, здійснення заходів процедурного, режимного, контрольного та іншого характеру з метою створення сприятливих умов зі створення в межах їх повноважень, встановлених чинним законодавством, для реалізації громадянами цього права;

2) систему взаємозв'язаних організаційно виражених законодавством України гарантів (народ України, державні органи, органи місцевого самоврядування, адвокатура, політичні партії й громадські організації та ін.);

3) нормативно-правові положення, що визначають систему гарантів цього права, встановлюють їх повноваження, форми і методи діяльності з його організаційно-правового забезпечення.

Організаційно-правове забезпечення права громадян України брати участь в управлінні державними справами здійснюють загальні і спеціальні гаранті. До загальних гарантів відносяться: народ України, політична система України, держава, органи державної влади загальної компетенції: Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Конституційний Суд України, Верховний Суд України, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування, міжнародні інституції. Спеціальними є органи та інші інституції політичного характеру, які виконують функції організаційно-правового характеру, встановлені спеціальними законами. Це – Центральна виборча комісія, окружні, територіальні, дільничні виборчі комісії, політичні партії, громадські організації, правоохоронні органи.

Всеукраїнський референдум є однією з форм безпосередньої демократії в Україні, способом здійснення влади безпосередньо українським народом, що полягає у прийнятті (затвердженні) громадянами України рішень з питань загальнодержавного значення шляхом таємного голосування. Ст. 70 Конституції України обмежує у праві брати участь у референдумі лише громадян України, які не досягли вісімнадцятирічного віку або визнані судом недієздатними.

Ст. 71 Конституції України встановлено, що *вибори* до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Виборцям гарантується вільне волевиявлення. Порядок проведення виборів в Україні регулюється розділом III Конституції України, а також Виборчим кодексом України.

Загальність виборів відповідно до ст. 70 Конституції України означає, що обмеження щодо виборчого права стосуються лише тих громадян, які не досягли вісімнадцяти років або визнані судом недієздатними. Усі інші громадяни України мають *активне виборче право* (право обирати). Наявність активного виборчого права означає не лише право голосу (юридичну можливість обирати), а й право висувати кандидатів на виборні посади, бути їх довіреною особою, агітувати за них тощо.

Пасивне виборче право (право бути обраним) означає також право висувати свою кандидатуру на виборну посаду і право бути висуненим, право бути зареєстрованим як кандидат на таку посаду й організувати зустрічі з виборцями та іншим чином проводити виборчу кампанію. Це право може бути обмежене віковим цензом, цензом осілості і мовним цензом.

Наприклад, під час виборів Президента України пасивне виборче право мають громадяни України не молодші 35 років, які проживають на території України не менше десяти (зокрема п'яти останніх) років і володіють державною мовою.

Отже, вибори в Україні є загальними, а також: рівними (громадяни беруть участь у виборах на рівних засадах; кожний виборець має один голос); прямими

(Президент України і депутати обираються безпосередньо виборцями); таємними (контроль за волевиявленням виборців не допускається). Конституційний Суд України у своєму рішенні у справі про сумісництво посад народного депутата України і міського голови від 6 липня 1999 р. дійшов висновку, що положення частини першої статті 38 Конституції України, за яким громадяни мають право «вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування», в контексті положень частини другої статті 78 Конституції України треба розуміти так, що громадянам України надано право вільно бути обраним до будь-якого органу державної влади, зокрема до Верховної Ради України, до органу місцевого самоврядування – сільської, селищної, міської, районної, обласної ради, а також бути обраним сільським, селищним, міським головою, але реалізувати набутий представницький мандат громадянин може лише в одному з цих органів чи на посаді сільського, селищного, міського голови. Відповідно до статей 140–145 Конституції України однією з форм участі громадян в управлінні державними справами є *міське самоврядування* – форма «локальної» демократії, яка передбачає право територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Міське самоврядування здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому законом як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування – сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи. Органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст, є районні та обласні ради.

Перешкоджання здійсненню виборчого права або участі у референдумі, деякі інші діяння, які порушують право громадян на участь в управлінні державними справами, визнаються злочинами.

Порядок *доступу громадян України до державної служби, служби в органах місцевого самоврядування* та її проходження регулюється Законами України «Про державну службу», «Про міське самоврядування в Україні», «Про службу в органах місцевого самоврядування» та деякими іншими актами законодавства.

Відповідно до Законів України «Про державну службу» і «Про службу в органах місцевого самоврядування» право на державну службу і на службу в органах місцевого самоврядування мають громадяни України незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, політичних поглядів, релігійних переконань, місця проживання, які одержали відповідну освіту і професійну підготовку та пройшли у встановленому порядку конкурсний відбір (або за іншою процедурою, передбаченою законодавством України).

Необхідно зазначити, що в Конституції України не міститься спеціальних положень щодо *обмеження* права громадян на рівний доступ до державної служби і до служби в органах місцевого самоврядування. Лише ст. 64 Конституції України допускає можливість тимчасового обмеження цього права в умовах воєнного або надзвичайного стану. Отже, тут діють загальні обмеження. Закони України «Про державну службу» і «Про службу в органах місцевого самоврядування» встановлюють обмеження щодо прийняття на державну службу, що стосуються осіб, які: визнані у встановленому порядку недієздатними; мають судимість, що є несумісною із зайняттям посади; у разі прийняття на службу будуть безпосередньо підпорядковані або підлеглі особам, які є їхніми близькими родичами. Перелік винятків не є вичерпним. Крім того, Законом України «Про боротьбу з корупцією» передбачена заборона займати посади в державних органах та їх апараті впродовж трьох років від дня звільнення осіб, які вчинили корупційні діяння.

Громадяни України також мають право брати *участь у здійсненні правосуддя*. Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних. Більш детально це право регламентується законодавством України про судоустрій і кримінально-процесуальним законодавством.

7. Свобода зборів, мітингів, походів і демонстрацій

Ст. 39 Конституції України надає громадянам «право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування».

Норми приблизно такого самого змісту існують і в актах міжнародного законодавства.

Збори, мітинги, походи і демонстрації громадян є формами безпосередньої демократії. Вони можуть проводитися з метою: прилюдного обговорення та вираження свого ставлення до дій чи бездіяльності органів державної влади і місцевого самоврядування; подій у соціально-політичному, економічному житті держави, суспільстві та світі в цілому; привернення уваги до вирішення нагальних соціально-політичних, економічних та інших проблем держави, суспільства, місцевої територіальної громади; прилюдного протесту проти рішень, заходів, здійснюваних державою, місцевими органами самоврядування, проти окремих подій життя держави чи світу в цілому або, навпаки – їх підтримання.

Під зборами і мітингом необхідно розуміти організоване, мирне, масове зібрання громадян в одному місці із зазначеною метою. Похід – це організований, довготривалий, з перервами для проведення мітингів, пікетувань, проїзду чи відпочинку мирний масовий рух громадян за певним маршрутом, а демонстрація – організоване, мирне масове проходження громадян тротуаром чи проїжджою частиною вулиці (дороги), бульваром, проспектом, площею.

Крім названих заходів можуть також проводитися пікетування – прилюдне виявлення громадянами своїх соціально-політичних, економічних та інших інтересів, яке відбувається біля адміністративних будинків законодавчих, виконавчих, судових, правоохоронних органів, органів місцевого самоврядування тощо, або інші мирні акції протестного (голодування, наметове містечко тощо) або непротестного характеру (велопробіг, виставка, конференція, фестиваль тощо) з метою привернення уваги органів державної влади, місцевого самоврядування, громадськості до вирішення певних проблем, які становлять приватно-індивідуальний, колективний, суспільний чи державний інтерес.

Відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» вирішення питань про проведення зборів, мітингів, маніфестацій і демонстрацій, інших масових заходів, а також здійснення контролю за забезпеченням під час їх проведення громадського порядку покладається на виконавчі органи сільських, селищних, міських рад.

Конституційний Суд України у своєму рішенні у справі щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання від 19 квітня 2001 р. зазначив, що згідно з ч. 3 ст. 8 Конституції України норми Конституції України є нормами прямої дії. Вони застосовуються безпосередньо незалежно від того, чи прийнято на їх розвиток відповідні закони або інші нормативно-правові акти.

Право громадян збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, закріплене в ст. 39 Конституції України, є їх невідчужуваним і непорушним правом, гарантованим Основним Законом України.

Це право є однією з конституційних гарантій права громадянина на свободу свого світогляду і віросповідання, думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, на використання і поширення інформації усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір, права на вільний розвиток своєї особистості тощо. Проводити збори, мітинги, походи і демонстрації громадяни можуть за умови обов'язкового завчасного сповіщення про це органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування. Таке сповіщення повинно здійснюватися громадянами через організаторів масових зібрань. Завчасне сповіщення відповідних органів про проведення тих чи інших масових зібрань – це строк від дня такого сповіщення до дати проведення масового зібрання.

Тривалість строків завчасного сповіщення повинна бути у розумних межах і не повинна обмежувати права громадян на проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій, передбаченого статтею 39 Конституції України. Такі строки мають слугувати гарантією реалізації цього права громадян. *Упродовж* цього строку зазначені органи мають здійснити і ряд підготовчих заходів, зокрема, для забезпечення безперешкодного проведення громадянами зборів, мітингу, походу чи демонстрації, підтримання громадського порядку, охорони прав і свобод інших людей. У разі необхідності органи виконавчої влади чи місцевого самоврядування можуть погоджувати з організаторами масових зібрань дату, час, місце, маршрут, умови, тривалість їх проведення тощо.

Строк завчасного сповіщення повинен бути достатнім і для того, щоб органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування могли визначитися, наскільки проведення таких зібрань відповідає закону, та в разі потреби згідно з ч. 2 ст. 39 Конституції України звернутися до суду для вирішення спірних питань.

Щодо визначення конкретних строків завчасного сповіщення з урахуванням особливостей форм мирних зібрань, їх масовості, місця, часу проведення тощо, то Конституційний Суд України зробив висновок, що воно «є предметом законодавчого регулювання».

Згідно із Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації», публічні богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії на вулицях, майданах та в інших громадських місцях проводяться щоразу з дозволу відповідної місцевої державної адміністрації, виконавчого комітету сільської, селищної, міської ради. Водночас клопотання про видачу зазначеного дозволу подається не пізніше ніж за десять днів до призначеного строку проведення богослужіння, обряду, церемонії чи процесії (крім випадків, які не терплять зволікання).

Проте видається, що зазначений Закон не повністю відповідає нормі ст. 39 Конституції України, де встановлено, по-перше, реєстраційний, а не дозвільний порядок проведення відповідних акцій, і, по-друге, можливість обмеження розглядуваного політичного права лише за рішенням суду та виключно в трьох випадках, визначених безпосередньо Основним Законом. Тому виконуватися вони повинні лише в тій частині, яка не суперечить Конституції України.

Незаконне перешкоджання організації або проведенню зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій, якщо це діяння було вчинене службовою особою або із застосуванням фізичного насильства, тягне кримінальну відповідальність (ст. 340 КК України). Водночас необхідно вказати на те, що за незаконне перешкоджання організації або проведенню будь-яких інших масових акцій, крім перелічених, законодавством України юридичну відповідальність не встановлено, що позбавляє певних правових гарантій громадян, які організують та проводять такі, наприклад, масові акції, як: паломництва, пікетування, голодування, наметове містечко, фестиваль тощо. З метою розв'язання цієї проблеми необхідно було б у ст. 39 Конституції України і ст. 340 КК України слова «і демонстрації» («і демонстрацій») замінити словами «демонстрації та інші масові акції» («демонстрацій та інших масових акцій»).

Відповідно до ст. 39 Конституції України обмеження щодо реалізації права на мирні збори та інші масові заходи може встановлюватися судом відповідно до закону і в інтересах національної безпеки та громадського порядку з метою: запобігання заворушень чи злочинів, для охорони здоров'я населення, для захисту прав і свобод інших людей. Крім того сам зміст розглядуваного права містить у собі певні обмеження, адже Конституція України дозволяє збиратися лише мирно, без зброї.

З метою запобігання заворушень, для захисту прав і свобод інших людей статтями 279, 293, 294, 341, 444 КК України встановлено кримінальну відповідальність, зокрема, за: блокування транспортних комунікацій та захоплення транспортних підприємств, групове порушення громадського порядку, організацію або активну участь у масових

заворушеннях, захоплення державних або громадських будівель чи споруд, напад на службові приміщення осіб, які мають міжнародний захист.

Як випливає із ст. 64 Конституції України, певні тимчасові обмеження цього права можуть встановлюватися також в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Щодо правового регулювання проведення мирних заходів Мін'юст України; Лист від 26.11.2009 № 1823-0-1-09-18.

Відповідно до статті 39 Конституції України громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування.

Обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей. Згідно з частинами другою та третьою статті 8 Основного Закону Конституція України має найвищу юридичну силу, норми Конституції України є нормами прямої дії. Тобто вони застосовуються безпосередньо незалежно від того чи прийнято на їх розвиток відповідні закони або інші нормативно правові акти. Право громадян збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, закріплене в статті 39 Конституції України, є однією з конституційних гарантій права громадянина на свободу свого світогляду та віросповідання, думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, на використання й поширення інформації усно, письмово або в інший спосіб на свій вибір, права на вільний розвиток своєї особистості тощо. Під час здійснення цих прав і свобод не повинно бути посягань на права і свободи, честь і гідність інших людей. За Конституцією України (частина перша статті 68) кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції та законів України.

Згідно з частиною другою статті 19 Конституції України органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

На основі конституційних положень частиною третьою статті 24 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» передбачено, що органи місцевого самоврядування та їх посадові особи діють лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, передбачені Конституцією і законами України, та керуються у своїй діяльності Конституцією і законами України, актами Президента України, Кабінету нормативно-правовими актами Верховної Ради і Ради міністрів Автономної Республіки Крим, прийнятими у межах їхньої компетенції.

Згідно з підпунктом 3 пункту «б» частини першої статті 38 Закону вирішення відповідно до закону питань про проведення спортивних, видовищних та інших масових заходів; здійснення контролю за забезпеченням під час їх проведення громадського порядку віднесено до делегованих повноважень виконавчих органів сільських, селищних, міських рад.

Отже, реалізація органами місцевого самоврядування повноважень щодо забезпечення проведення, зокрема, мирних заходів – зборів, мітингів, маніфестацій і демонстрацій – повинна здійснюватися виключно у межах повноважень, на підставі і у спосіб, визначений законом.

Потрібно констатувати, що чинне законодавство з питань організації і проведення мирних заходів є недосконалим. Так, на сьогодні питання організації і проведення мирних заходів регулюються Указом Президії Верховної Ради СРСР від 28 липня 1988 року № 9306 «Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР», який згідно з пунктом 1 розділу XV «Перехідні положення» Конституції України є чинним у частині, що не суперечить Конституції України. Зазначеним Указом визначено, зокрема, осіб, повноважних звертатися до виконавчих органів сільських, селищних, міських рад із повідомленням про проведення мирного

заходу, вимоги до змісту такого повідомлення, вимоги щодо забезпечення виконавчими органами сільських, селищних, міських рад умов проведення мирного заходу тощо.

Отже, вимоги щодо порядку організації і проведення мирних заходів, строків завчасного сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування, документів, які мають бути долучені до заяви про проведення мирного заходу тощо на даний час законом не врегульовано. Під час вирішення порушених питань щодо порядку організації і проведення мирних заходів необхідно враховувати правову позицію, яку Конституційний Суд України висловив у своєму Рішенні від 19 квітня 2001 року № 4-рп (справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання), у пункті 2 мотивувальної частини якого, розглядаючи питання щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 39 Конституції України про завчасне сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій – масових мирних зібрань, – зазначив, зокрема, що проводити збори, мітинги, походи і демонстрації громадяни можуть за умови обов'язкового завчасного сповіщення про це органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування. Таке сповіщення повинно здійснюватися громадянами через організаторів масових зібрань. Завчасне сповіщення відповідних органів про проведення тих чи інших масових зібрань – це строк від дня такого сповіщення до дати проведення масового зібрання.

Тривалість строків завчасного сповіщення повинен бути у розумних межах і не повинна обмежувати передбаченого статтею 39 Конституції України права громадян на проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій. Такі строки слугують гарантією реалізації цього права громадян. Упродовж цього строку зазначені органи здійснюють і ряд підготовчих заходів, зокрема, для забезпечення безперешкодного проведення громадянами зборів, мітингу, походу чи демонстрації, підтримання громадського порядку, охорони прав і свобод інших людей. У разі необхідності органи виконавчої влади чи місцевого самоврядування можуть погоджувати з організаторами масових зібрань дату, час, місце, маршрут, умови, тривалість їх проведення тощо.

Строк завчасного сповіщення повинен бути достатнім і для того, щоб органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування могли визначитися, наскільки проведення таких зібрань відповідає закону, та в разі потреби, згідно з частиною другою статті 39 Конституції України, звернутися до суду для вирішення спірних питань.

Виходячи з положень пункту 1 частини першої статті 92 Конституції України про те, що виключно законами визначаються права і свободи людини і громадянина та гарантії цих прав і свобод і що лише судом відповідно до закону може встановлюватись обмеження щодо реалізації права громадян на проведення масових зібрань (частина друга статті 39), Конституційний Суд України дійшов висновку, що визначення строків завчасного сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування з урахуванням особливостей мирних зібрань, їх форм, масовості, місця і часу проведення тощо є предметом законодавчого регулювання.

Також слід зазначити, що окремі аспекти щодо організації та проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій врегульовано статтями 182, 183 Кодексу адміністративного судочинства України, якими визначено особливості провадження у справах за адміністративними позовами суб'єктів владних повноважень про обмеження щодо реалізації права на мирні зібрання та про усунення обмежень у реалізації права на мирні зібрання.

Зокрема, частинами першою, п'ятою статті 182 Кодексу (передбачено, що органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування негайно після одержання повідомлення про проведення зборів, мітингів, походів, демонстрацій тощо мають право звернутися до окружного адміністративного суду за своїм місцезнаходженням із позовною заявою про заборону таких заходів чи про інше обмеження права на мирні зібрання (щодо місця чи часу їх проведення тощо).

Суд задовольняє вимоги позивача в інтересах національної безпеки та громадського порядку в разі, якщо визнає, що проведення зборів, мітингів, походів, демонстрацій чи інших зібрань може створити реальну небезпеку заворушень чи злочинів, загрозу здоров'ю населення або правам і свободам інших людей. У постанові суду зазначається спосіб обмеження щодо реалізації права на мирні зібрання.

Згідно з частиною першою статті 183 Кодексу організатор (організатори) зборів, мітингів, походів, демонстрацій чи інших мирних зібрань мають право звернутися до адміністративного суду за місцем проведення цих заходів із позовною заявою про усунення обмежень у реалізації права на мирні зібрання з боку органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, повідомлених про проведення таких заходів.

Враховуючи недосконалість сучасного стану правового регулювання порядку організації і проведення мирних заходів, яке має наслідком негативну практику правозастосування, оскільки правові норми не сформульовані з достатньою чіткістю і неоднозначно тлумачаться суб'єктами відповідних правовідносин (зокрема, органами місцевого самоврядування), лише законодавче врегулювання порядку організації і проведення мирних заходів зможе усунути негативну практику, що склалася.

8. Право на звернення

Право громадян України на звернення до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями закріплене Конституцією України та відповідно регламентоване Законом України від 02.10.1996 року «Про звернення громадян» із відповідними змінами та Указом Президента України від 07.02.2008 року «Про першочергові заходи щодо забезпечення реалізації та гарантування конституційного права на звернення до органів державної влади та органів місцевого самоврядування».

Ці нормативно-правові акти регулюють питання практичної реалізації громадянами України наданого їм Конституцією України права вносити в органи державної влади, об'єднання громадян відповідно до їх статуту пропозиції про поліпшення їх діяльності, викривати недоліки в роботі, оскаржувати дії посадових осіб, державних і громадських органів. Закон України «Про звернення громадян» забезпечує громадянам України можливість для участі в управлінні державними і громадськими справами, для впливу на поліпшення роботи органів державної влади і місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, для відстоювання своїх прав і законних інтересів та відновлення їх у разі порушення.

Під зверненнями громадян необхідно розуміти викладені в письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) і скарги.

Пропозиція (зауваження) – звернення громадян, де висловлюються порада, рекомендація щодо діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, депутатів усіх рівнів, посадових осіб, а також висловлюються думки щодо врегулювання суспільних відносин та умов життя громадян, удосконалення правової основи державного і громадського життя, соціально-культурної та інших сфер діяльності держави і суспільства.

Заява (клопотання) – звернення громадян із проханням про сприяння реалізації закріплених Конституцією та чинним законодавством їх прав та інтересів або повідомлення про порушення чинного законодавства чи недоліки в діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, посадових осіб, а також висловлення думки щодо поліпшення їх діяльності.

Клопотання – письмове звернення з проханням про визнання за особою відповідного статусу, прав чи свобод тощо.

Скарга – звернення з вимогою про поновлення прав і захист законних інтересів громадян, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян, посадових осіб.

До рішень, дій (бездіяльності), які можуть бути оскаржені, належать такі, внаслідок яких:

порушено права і законні інтереси чи свободи громадянина (групи громадян); створено перешкоди для здійснення громадянином його прав і законних інтересів чи свобод;

незаконно покладено на громадянина які-небудь обов'язки або його незаконно притягнуто до відповідальності.

Вимоги до звернення

Звернення адресуються органам державної влади і органам місцевого самоврядування, підприємствам, установам, організаціям незалежно від форми власності, об'єднанням громадян або посадовим особам, до повноважень яких належить вирішення порушених у зверненнях питань.

Звернення може бути подано окремою особою (індивідуальне) або групою осіб (колективне).

Особливою формою колективного звернення громадян до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органу місцевого самоврядування є електронна петиція, яка подається та розглядається в порядку, передбаченому статтею 23-1 цього Закону.

Електронна петиція, порядок її подання та розгляду

Громадяни можуть звернутися до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органу місцевого самоврядування з електронними петиціями через офіційний вебсайт органу, якому вона адресована, або вебсайт громадського об'єднання, яке здійснює збір підписів на підтримку електронної петиції.

В електронній петиції повинно бути викладено суть звернення, зазначено прізвище, ім'я, по батькові автора (ініціатора) електронної петиції, адресу електронної пошти. На вебсайті відповідного органу або громадського об'єднання, що здійснює збір підписів, обов'язково зазначаються дата початку збору підписів та інформація щодо загальної кількості та переліку осіб, які підписали електронну петицію.

Електронна петиція не може містити заклики до повалення конституційного ладу, порушення територіальної цілісності України, пропаганду війни, насильства, жорстокості, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, заклики до вчинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини.

Відповідальність за зміст електронної петиції несе автор (ініціатор) електронної петиції.

Для створення електронної петиції до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органу місцевого самоврядування її автор (ініціатор) заповнює спеціальну форму на офіційному вебсайті органу, якому вона адресована, або вебсайті громадського об'єднання, яке здійснює збір підписів на підтримку електронних петицій, та розміщує текст електронної петиції.

Електронна петиція оприлюднюється на офіційному вебсайті відповідно Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органу місцевого самоврядування або на вебсайті громадського об'єднання, яке здійснює збір підписів на підтримку електронних петицій, упродовж двох робочих днів із дня надсилання її автором (ініціатором).

У разі невідповідності електронної петиції встановленим вимогам оприлюднення такої петиції не здійснюється, про що повідомляється автору (ініціатору) не пізніше строку, встановленого для оприлюднення.

Дата оприлюднення електронної петиції на офіційному вебсайті відповідно Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, відповідного органу місцевого самоврядування або на вебсайті громадського об'єднання є датою початку збору підписів на її підтримку.

Відповідні органи державної влади, органи місцевого самоврядування та громадські об'єднання під час збору підписів на підтримку електронної петиції зобов'язані забезпечити:

безоплатність доступу та користування інформаційно-телекомунікаційною системою, за допомогою якої здійснюється збір підписів;

електронну реєстрацію громадян для підписання петиції;

недопущення автоматичного введення інформації, зокрема, підписання електронної петиції, без участі громадянина;

фіксацію дати і часу оприлюднення електронної петиції та підписання її громадянином.

Електронна петиція, яка в установлений строк не набрала необхідної кількості голосів на її підтримку, після завершення строку збору підписів на її підтримку розглядається як звернення громадян відповідно до цього Закону.

Електронна петиція, адресована відповідно Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України, розглядається у порядку, встановленому цією статтею, за умови збору на її підтримку не менше ніж 25 000 підписів громадян упродовж не більше трьох місяців із дня оприлюднення петиції.

Вимоги до кількості підписів громадян на підтримку електронної петиції до органу місцевого самоврядування та строку збору підписів визначаються статутом територіальної громади.

Електронна петиція, збір підписів на підтримку якої здійснювався через вебсайт громадського об'єднання, і, яка впродовж установленого строку набрала необхідну кількість підписів на її підтримку, не пізніше наступного дня після набрання необхідної кількості підписів надсилається громадським об'єднанням органу, якому адресована петиція, із зазначенням інформації про дату початку збору підписів, дату направлення електронної петиції, загальну кількість та перелік осіб, які підписали електронну петицію (чи посилання на джерело такої інформації в мережі Інтернет), строк збору підписів, назву та адресу електронної пошти громадського об'єднання.

Інформація про початок розгляду електронної петиції, яка в установлений строк набрала необхідну кількість голосів на її підтримку, оприлюднюється на офіційному вебсайті відповідно Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, відповідного органу місцевого самоврядування не пізніше ніж через три робочі дні після набрання необхідної кількості підписів на підтримку петиції, а в разі отримання електронної петиції від громадського об'єднання – не пізніше ніж через два робочі дні після отримання такої петиції.

Розгляд електронної петиції здійснюється невідкладно, але не пізніше десяти робочих днів з дня оприлюднення інформації про початок її розгляду.

Якщо електронна петиція містить клопотання про її розгляд на парламентських слуханнях у Верховній Раді України або громадських слуханнях відповідної територіальної громади, автор (ініціатор) петиції має право подати електронну петицію на таких слуханнях. У такому разі строк розгляду електронної петиції продовжується на строк, необхідний для проведення відповідних слухань.

Порядок розгляду електронної петиції, адресованої Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України, органу місцевого самоврядування, визначається відповідно Президентом України, Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України, місцевою радою.

Про підтримку або невідтримку електронної петиції публічно оголошується на офіційному вебсайті Президентом України – щодо електронної петиції, адресованої

Президенту України, Головою Верховної Ради України – щодо електронної петиції, адресованої Верховній Раді України, Прем'єр-міністром України – щодо електронної петиції, адресованої Кабінету Міністрів України, головою відповідної місцевої ради – щодо електронної петиції, адресованої органу місцевого самоврядування.

У відповіді на електронну петицію повідомляється про результати розгляду порушених у ній питань із відповідним обґрунтуванням.

Відповідь на електронну петицію не пізніше наступного робочого дня після закінчення її розгляду оприлюднюється на офіційному вебсайті органу, якому вона була адресована, а також надсилається у письмовому вигляді автору (ініціатору) електронної петиції та відповідному громадському об'єднанню, яке здійснювало збір підписів на підтримку відповідної електронної петиції.

У разі визнання за доцільно викладені в електронній петиції пропозиції можуть реалізовуватися органом, якому вона адресована, шляхом прийняття з питань, віднесених до його компетенції, відповідного рішення. Президентом України, Кабінетом Міністрів України, народними депутатами України за результатами розгляду електронної петиції можуть розроблятися та вноситися в установленому порядку на розгляд Верховної Ради України законопроекти, спрямовані на вирішення порушених у петиції питань.

Інформація про кількість підписів, одержаних на підтримку електронної петиції, та строки їх збору зберігається не менше ніж три роки з дня оприлюднення петиції.

Звернення може бути усним чи письмовим.

Усне звернення викладається громадянином на особистому прийомі або за допомогою засобів телефонного зв'язку через визначені контактні центри, телефонні «гарячі лінії» та записується (реєструється) посадовою особою.

Письмове звернення надсилається поштою або передається громадянином до відповідного органу, установи особисто чи через уповноважену ним особу, повноваження якої оформлені відповідно до законодавства. Письмове звернення також може бути надіслане з використанням мережі Інтернет, засобів електронного зв'язку (електронне звернення).

У зверненні повинно бути зазначено прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання громадянина, викладено суть порушеного питання, зауваження, пропозиції, заяви чи скарги, прохання чи вимоги. Письмове звернення повинно бути підписано заявником (заявниками) із зазначенням дати. В електронному зверненні також повинно бути зазначено електронну поштову адресу, на яку заявнику може бути надіслано відповідь, або відомості про інші засоби зв'язку з ним. Застосування електронного цифрового підпису під час надсилання електронного звернення не вимагається.

Звернення, оформлене без дотримання зазначених вимог, повертається заявнику з відповідними роз'ясненнями не пізніше ніж через десять днів від дня його надходження.

Забороняється переслідування громадян і членів їх сімей за подання звернення до органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, об'єднань громадян, посадових осіб за критику в зверненні їх діяльності та рішень.

Ніхто не може бути примушений до подання власного чи підписання колективного звернення або участі в акціях на підтримку звернень інших осіб чи організацій.

Не допускається розголошення одержаних із звернень відомостей про особисте життя громадян без їх згоди чи відомостей, що становлять державну або іншу таємницю, яка охороняється законом, та іншої інформації, якщо це обмежує права і законні інтереси громадян. Не допускається з'ясування даних про особу громадянина, які не стосуються звернення. На прохання громадянина, висловлене в усній формі або зазначене в тексті звернення, не підлягає розголошенню його прізвище, місце проживання та роботи.

Ця заборона не поширюється на випадки повідомлення інформації, що міститься у зверненні, особам, які мають відношення до вирішення справи.

Звернення, оформлені належним чином і подані у встановленому порядку, підлягають **обов'язковому** прийняттю та розгляду.

Забороняється відмова в прийнятті та розгляді звернення з посиланням на політичні погляди, партійну належність, стать, вік, віросповідання, національність громадянина, незнання мови звернення. **Забороняється** направляти скарги громадян для розгляду тим органам або посадовим особам, дії чи рішення яких оскаржуються.

Письмове звернення без зазначення місця проживання, не підписане автором, визнається анонімним і розгляду не підлягає. Не розглядаються повторні звернення одним і тим же органом від одного і того самого громадянина з одного і того самого питання, якщо перше вирішено по суті та звернення осіб, визнаних судом недієздатними.

Термін розгляду звернень громадян

Звернення розглядаються і вирішуються у термін **не більше ніж один місяць** від дня їх надходження, а ті, які не потребують додаткового вивчення, – невідкладно, але не пізніше п'ятнадцяти днів від дня їх отримання. Якщо в місячний термін вирішити порушені у зверненні питання неможливо, керівник відповідного органу, підприємства, установи, організації або його заступник встановлюють необхідний термін для його розгляду, про що повідомляється особі, яка подала звернення. Водночас загальний термін вирішення питань, порушених у зверненні, **не може перевищувати сорока п'яти днів**.

На обгрунтовану письмову вимогу громадянина термін розгляду може бути скорочено.

Звернення громадян, які мають встановлені законодавством пільги, розглядаються у першочерговому порядку.

Органи державної влади, місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від форм власності, об'єднання громадян, посадові особи розглядають звернення громадян **не стягуючи плати**.

Керівники та інші посадові особи органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, об'єднань громадян зобов'язані проводити особистий прийом громадян.

Усі звернення громадян на особистому прийомі реєструються.

Якщо вирішити порушені в усному зверненні питання безпосередньо на особистому прийомі неможливо, воно розглядається у тому самому порядку, що й письмове звернення.

Громадянин, який звернувся із заявою чи скаргою до органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, об'єднань громадян, засобів масової інформації, посадових осіб, **має право:**

особисто викласти аргументи особі, яка перевіряла заяву чи скаргу, та брати участь у перевірці поданої скарги чи заяви;

знайомитися з матеріалами перевірки;

подавати додаткові матеріали або наполягати на їх запиті органом, який розглядає заяву чи скаргу;

бути присутнім під час розгляду заяви чи скарги;

користуватися послугами адвоката або представника трудового колективу, організації, яка здійснює правозахисну функцію, оформивши це уповноваження у встановленому законом порядку;

одержати письмову відповідь про результати розгляду заяви чи скарги;

висловлювати усно або письмово вимогу щодо дотримання таємниці розгляду заяви чи скарги;

вимагати відшкодування збитків, якщо вони стали результатом порушень встановленого порядку розгляду звернень.

Органи державної влади і місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від форм власності, об'єднання громадян, засоби масової інформації, їх керівники та інші посадові особи в межах своїх повноважень **зобов'язані:**

об'єктивно, всебічно і вчасно перевіряти заяви чи скарги;

у разі прийняття рішення про обмеження доступу громадянина до відповідної інформації під час розгляду заяви чи скарги скласти про це мотивовану постанову;

на прохання громадянина запрошувати його на засідання відповідного органу, що розглядає його заяву чи скаргу;

забезпечувати поновлення порушених прав, реальне виконання прийнятих у зв'язку з заявою чи скаргою рішень;

письмово повідомляти громадянина про результати перевірки заяви чи скарги і суть прийнятого рішення;

вживати заходів щодо відшкодування у встановленому законом порядку матеріальних збитків, якщо їх було завдано громадянину внаслідок обмеження його прав чи законних інтересів, вирішувати питання про відповідальність осіб, із вини яких було допущено порушення, а також на прохання громадянина не пізніше ніж у місячний термін довести прийняте рішення до відома органу місцевого самоврядування, трудового колективу чи об'єднання громадян за місцем проживання громадянина;

у разі визнання заяви чи скарги необґрунтованою роз'яснити порядок оскарження прийнятого за нею рішення;

особисто організовувати та перевіряти стан розгляду заяв чи скарг громадян, вживати заходів до усунення причин, що їх породжують, систематично аналізувати та інформувати населення про хід цієї роботи.

Тема 6
Основні соціально-економічні права людини і громадянина
та права у сфері культури
(2 год.)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

- 1. Економічні права та свободи людини і громадянина в Україні.**
- 2. Право на приватну власність.**
- 3. Право на підприємницьку діяльність.**
- 4. Соціальні права та свободи людини і громадянина.**
- 5. Юридичний зміст права на соціальний захист.**
- 6. Право на освіту.**
- 7. Права осіб, які належать до національних меншин, у гуманітарній сфері.**
- 8. Свобода творчості. Право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності.**
- 9. Право на інформацію.**
- 10. Право на участь у культурному житті та право користуватися культурною спадщиною України.**

1. Економічні права та свободи людини і громадянина в Україні

Економічні права та свободи визначають можливість людини створювати матеріальні та особисті нематеріальні блага, володіти ними та здійснювати господарську діяльність. До основних економічних прав і свобод людини і громадянина відносять: право приватної власності (ст. 41); право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом (ст. 42); право на користування об'єктами права державної та комунальної власності (ст. 41) та власністю українського народу (ст. 13). Ці конституційні права одержали комплексний розвиток у чинному цивільному та господарському законодавстві України.

Отже, економічні права та свободи людини і громадянина – це нормативно визначена міра можливої поведінки або діяльності людини та громадянина в економічній сфері суспільних відносин, пов'язана з правовим режимом власності та господарської діяльності.

Первинним, базисним економічним правом, що визначає економічні основи суспільного і державного ладу України, є право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41), що набувається в порядку, визначеному чинним законодавством України. Об'єктами права приватної власності визначаються матеріальні (рухомі та нерухомі) та особисті нематеріальні цінності (блага).

Формою здійснення правовідносин, пов'язаних із реалізацією права приватної власності, є володіння, користування і розпорядження матеріальними та особистими нематеріальними цінностями (благами) з метою задоволення соціально-економічних потреб людини і громадянина.

Водночас Основний Закон застерігає, що власність зобов'язує не завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, не погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі. Тобто використання права приватної власності для завдання шкоди та збитків іншим особам та їх законним правам, а також на шкоду інтересам суспільства та держави є неприпустимим.

Держава гарантує, що ніхто не може бути протиправно позбавлений власності та декларує непорушність права приватної власності. Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток із мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів із подальшим

повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Тому націоналізація та реприватизація об'єктів права приватної власності є неконституційною.

Конфіскація як форма відчуження приватної власності може застосовуватися лише за рішенням суду, як додаткова санкція в адміністративній і кримінальній юридичній відповідальності.

Наступним важливим економічним правом є право кожного на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом (ст. 42). За змістом це право дозволяє здійснювати на свій ризик діяльність, що передбачає отримання прибутку; за суб'єктами – це право належить усім громадянам України, іноземцям і особам без громадянства, за винятком депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування, військовослужбовців, співробітників правоохоронних органів, суддів та ін.

Держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності, упереджує зловживання монополієм становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісну конкуренцію. Зокрема, в Україні діє Антимонопольний комітет України, який зобов'язаний забезпечувати конкурентність підприємницької діяльності в державі та запобігати утворенню штучних монополій.

Конституція України також покладає на державу обов'язок захищати права споживача, здійснювати контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяти діяльності громадських організацій споживачів. Тобто держава забезпечує соціальний характер підприємницької діяльності в Україні.

Похідним від права власності є й право громадян України користуватися об'єктами права державної та комунальної власності для задоволення своїх потреб (ч. 3 ст. 41) та власністю українського народу (ст. 13), але це право є лише різновидом права власності.

2. Право на приватну власність

Закріплення права приватної власності в Конституції та законодавстві України як певного правового явища стало можливим із розумінням природи людини в усіх її виявах, з проникненням у потреби людини, її здібності і прагнення. В такому розумінні право власності видається природним правом, що характеризує особу як таку, що має емоції, бажання, задоволення від наявності у неї власності. Таке становище не означає звуження прагнень лише до матеріального забезпечення людини, а є передумовою вільної особистості, яка сприймає себе через сферу матеріальних благ, що їй належать і забезпечують здійснення всього спектра її прав. Тому поширеним є погляд на приватну власність як на основу для вираження закріплення та реалізації прав і свобод людини, що є підставою для визнання її приватною особою.

Про власність як належність або присвоєння матеріальних благ може йтися як у виробництві, так і у споживанні; як під час їх розподілу, так і під час обміну. Тому відносини власності необхідно розглядати як право власності, що внаслідок своєї приватної природи регулюється цивільним правом, а також і як інші інституції в економіці і в праві. Тобто право власності є комплексним, оскільки відносини власності регулюються і нормами інших галузей права: конституційного, кримінального, фінансового, адміністративного та ін., а власність взагалі виступає економіко-правовим явищем.

Конституція України передбачає як повноваження власника правочинності щодо володіння, користування та розпорядження тими об'єктами, що належать особі. Цими правочинностями охоплюються майже всі можливості, ще може реалізувати власник. Однак їх не потрібно вважати замкнутим колом, бо власник має право здійснювати зі своїм майном будь-які дії, що їх можна не розуміти буквально як зазначені правочинності, якщо це не суперечить загальним правовим засадам.

У статті 41 Конституції йдеться про приватну власність фізичних осіб, якими є як громадяни України, так і іноземні громадяни та особи без громадянства. В розвиток цих конституційних положень ЦК України передбачається й право приватної власності юридичних осіб (статті 115, 3 і 8) – право юридичних осіб приватного права, якими є товариства та установи.

Об'єктами права приватної власності можуть бути як предмети матеріального світу – майно або речі, так і результати інтелектуальної, творчої діяльності. Взагалі майно розглядається як поняття, що ширше за речі, до складу якого входять як речі, так і права, а також цінні папери, тобто так звані «безтілесні речі», якими є певні зобов'язання, – сплатити борг чи вимагати його повернення (активи і пасиви) або корпоративні права. Правовий режим окремих речей та права власності на них установлюється цивільним законодавством.

Поряд із правом власності на речі (речовим правом) має місце такий вид абсолютних прав, як виключні права на ідеальні результати інтелектуальної, творчої діяльності, якими є її продукт, що називається залежно від його характеру твором науки, літератури, мистецтва, винаходом, промисловим зразком та ін. Відносини в цій сфері регулюються законодавством з інтелектуальної та промислової власності.

Способи набуття права власності поділяються на первісні та похідні, загальні та спеціальні. Первісним способом право власності набувається тоді, коли майно не мало власника або ж воно незалежне від волі власника. Це такі способи, як виготовлення речей (особливо шляхом виробництва в підприємницькій діяльності), знахідка, привласнення загальнодоступних дарів природи та ін.

Похідним способом набувається право власності з волі власника речі, передусім укладенням договорів – купівлі-продажу, дарування, міни, довічного утримання тощо.

Окремі види майна потрапляють у власність під час додержання певних вимог до суб'єктів і порядку набуття ними права власності, наприклад на державне майно під час його приватизації.

Законодавство України передбачає також, що деякі види майна не можуть перебувати у приватній власності – це бойова і спеціальна воєнна техніка, вибухові речовини, зброя тощо.

Обмеження можливості мати у приватній власності певне майно можуть стосуватись і окремих приватних осіб. Так, ч. 2 ст. 374 ЦК допускається можливість встановлення для іноземців та осіб без громадянства обмежень стосовно земельних ділянок, хоча, за загальним правилом, їм може надаватися земельна ділянка у власність. Навпаки, іноземні юридичні особи можуть набувати право власності на землю лише у випадках, встановлених законом (ч. 3 ст. 374 ЦК). Так, ч. 2 ст. 81 Земельного кодексу України встановлює право іноземних громадян та осіб без громадянства набувати у власність земельні ділянки несільськогосподарського призначення в межах населених пунктів, а також земельні ділянки несільськогосподарського призначення за межами населених пунктів, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать їм за правом приватної власності.

Ч. 4 ст. 22 Земельного кодексу України містить заборону передачі у власність іноземним громадянам, особам без громадянства, іноземним юридичним особам та іноземним державам земель сільськогосподарського призначення.

Громадяни можуть користуватися не лише майном, яке належить їм за правом приватної власності, а й об'єктами права державної та комунальної власності, тобто власністю суб'єктів публічного права – держави та територіальних громад. Це як природно необхідне використання шляхів, мостів, земель паркової зони тощо, так і використання як соціального феномена – через заклади освіти, здоров'я, спорту. Відбувається таке використання безоплатно і на оплатній основі, що здійснюється на підставі та в порядку, встановлених законом. Поширеним оплатним способом використання державного та комунального майна є передача його в оренду.

Непорушність права приватної власності є загальним принципом, на підставі якого законами України передбачаються конкретні норми та механізми, що забезпечують дієвість цих гарантій. Непорушність права власності має широкий зміст і означає проголошення невтручання будь-кого, зокрема, державних органів, у здійснення власником своїх повноважень, неможливість прояву свавілля відносно приватного власника та його прав, недопустимість будь-яких порушень його влади над своїм майном, а також дій усупереч інтересам власника, його волі тощо.

Конкретніше ця конституційна гарантія втілюється в заборону протиправного позбавлення права власності. За загальним правилом, виходячи з принципу непорушності права приватної власності, лише сам власник може вирішувати питання про припинення свого права на майно. Це відбувається шляхом відчуження майна, наприклад укладенням відповідних договорів, знищенням майна, відмовою від нього. Водночас у певних випадках вимагається додержання визначених законодавством вимог. Наприклад, під час відмови від нерухомості власник повинен повідомити органи державної реєстрації прав на нерухомість. За заявою власника вносяться зміни до відповідного реєстру, якщо йдеться про відмову від права власності на майно, права на яке підлягають державній реєстрації (ст. 347 ЦК).

Однак бувають випадки примусового позбавлення приватного власника права поза його волею. У статті 41 Конституції України вказується на виключність примусового відчуження об'єктів права приватної власності, мотив, підстави, порядок та умови його застосування. Так, мотивом такого примусу може бути лише суспільна необхідність, внаслідок якої суспільні інтереси конкурують з приватними, і саме на користь перших встановлюються певні механізми позбавлення приватного власника свого майна. Водночас від відповідного органу державної влади або органу місцевого самоврядування вимагається доведення цього факту, наприклад, що використання земельної ділянки є неможливим без припинення права власності на неї. Підстави та порядок примусового відчуження встановлюються законом, і воно відбувається шляхом прийняття або відповідного закону (наприклад, під час націоналізації), або акта органу державної влади (наприклад, під час реквізиції), або судового рішення (наприклад, під час вилучення земельної ділянки).

Умовами примусового вилучення об'єктів права приватної власності є попереднє та повне відшкодування їх вартості із наголошенням на можливості цього лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану. ЦК України деталізує регулювання випадків примусового позбавлення приватного власника його майна, встановлюючи при цьому механізм, якого слід дотримуватися. До його складу при примусовому викупі земельної ділянки та/або нерухомого майна у зв'язку з викупом земельної ділянки, на якій воно розміщене, входять: письмове повідомлення приватного власника відповідним органом державної влади, органом місцевого самоврядування про необхідність викупу його земельної ділянки; запропонування викупної ціни, строків та інші умови викупу; винесення судом рішення про викуп земельної ділянки. Приватний власник має певні права, зокрема вимагати забезпечення його та членів його сім'ї помешканням у розмірі та в порядку, встановленому законом; надання іншої, рівноцінної за якістю земельної ділянки в межах даного населеного пункту; компенсації вартості свого майна та відшкодування завданих збитків та ін.

Примусове відчуження права власності можливе й шляхом викупу безгосподарно утримуваних пам'яток історії та культури (ст. 352 ЦК), звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника, що здійснюється за загальними правилами про цивільно-правову відповідальність осіб та регулюється Цивільним процесуальним, Господарським процесуальним кодексами і законодавством про банкрутство. Реквізиція (ст. 353 ЦК) застосовується тоді, коли є надзвичайні обставини, а саме: стихійні лиха, аварії, епідемії, епізоотії.

На відміну від зазначених випадків примусового відчуження права приватної власності конфіскація є безоплатним вилученням у власника належного йому майна за рішенням суду у вигляді санкції за здійснення правопорушення (ст. 354 ЦК). Тобто конфіскація може розглядатися як різновид майнової відповідальності особи. Її застосування можливе виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом. Отже, адміністративний порядок конфіскації майна законодавством України не допускається.

По своїй суті право власності надає необмеженість правового панування над речами (майном), що є його об'єктами. Обмеження – це внутрішньо властива характеристика права власності. Тому Конституцією України встановлюється неможливість таких дій власника, якими б завдавалася шкода правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувалися екологічна ситуація і природні якості землі.

Обмеження не виключають окремих правомочностей зі змісту права власності, а стискають, стримують власника в здійсненні суб'єктивного права.

Обмеження права власності базуються на принципах встановлення виключно в інтересах загального блага, суспільного інтересу; на підставі й у межах закону; рівності всіх власників перед подібними обмеженнями; можливості судового заперечення вилучення державою майна з власності; справедливої компенсації державою власнику майнових втрат.

Загальні засади обмеження права власності містяться й у ст. 319 ЦК, інших законах. Вихідним є положення про те, що власність зобов'язує. Це дозволяє передбачати в законодавстві можливості обмеження чи припинення діяльності власника або встановлення зобов'язання допустити обмежене користування його майном іншими особами. Обмеження права власності стосуються можливостей мати певні об'єкти на праві власності, порядку їх використання (це стосується насамперед земельних ділянок та житлових приміщень, які повинні використовуватися відповідно до їх цільового призначення) та утримання (наприклад, національних, культурних та історичних цінностей), інших особливостей здійснення правомочностей власника.

Обмеження права приватної власності можуть передбачатися законами, виникати з договорів та встановлюватися судовими рішеннями.

3. Право на підприємницьку діяльність

Підприємницька діяльність депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування обмежується законом.

Держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності. Не допускаються зловживання монополією становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція. Види і межі монополії визначаються законом.

Держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та всіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів.

Конституція України містить цілу низку норм, які не є систематизованими в окремий конституційно-правовий інститут, але утворюють у сукупності певну системно-структурну єдність.

Рушійною силою ринкової економіки є підприємництво як безпосередня, самостійна, систематична, на власний ризик діяльність із виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг із метою отримання прибутку. Отже, положення ст. 42 Конституції України системно пов'язані зі ст. 15 Конституції України щодо засад економічної багатоманітності; ст. 16 Конституції України щодо найважливішої функції держави – забезпечення економічної безпеки України; а також статтями 13 та 14 Конституції України щодо закріплення права власності на природні ресурси, які є одним із найважливіших засобів виробництва. Безпосередній зв'язок реалізація

конституційного права на підприємницьку діяльність має зі ст. 41 Конституції України щодо змісту та форм права власності, непорушності права приватної власності; ст. 43 Конституції України про право на працю та ст. 54 Конституції України щодо гарантій свободи творчості та захисту прав інтелектуальної власності. Саме реалізація права власності шляхом використання її об'єктів у підприємницькій діяльності як капіталу та реалізація права на працю, як обов'язкового фактора виробництва і відповідно ринкових економічних відносин, права на творчу діяльність і використання її результатів шляхом залучення об'єктів інтелектуальної власності до підприємницької діяльності утворюють необхідну і відносно автономну систему функціонування ринкових підприємницьких відносин. Від практичної результативності цих відносин безпосередньо залежить реалізація одного з найважливіших конституційних прав – права на достатній життєвий рівень громадянина України, що зафіксований у ст. 48 Конституції України.

Підприємницькі відносини втілюють у собі високу напругу одночасного співіснування приватних і публічних інтересів. Безмежна кількість соціальних конфліктів на цьому ґрунті демонструє ступінь важливості, складності і відповідальності, що лягає на визначення правових форм реалізації підприємницької діяльності.

З одного боку, визнання законодавцем права на підприємницьку діяльність є визнанням ваги та ролі приватного інтересу, приватної мотивації, що спонукає до підприємницької діяльності. В свою чергу, право на підприємницьку діяльність з позиції пріоритету приватного інтересу реалізується через ключовий приватно-правовий феномен – свободу договору, як право укласти або не укласти угоду, самостійно обирати контрагента, визначати вид зобов'язання та параметри його окремих умов тощо.

З іншого боку, підприємницька, економічна діяльність є лише частиною суспільного життя і її здійснення супроводжується впливом багатьох інших, зокрема публічних, інтересів. Тому завданням забезпечення публічних інтересів з точки зору їх впливу на свободу підприємництва, свободу договору є необхідність обмеження можливостей реалізації зазначених свобод.

Важливо врахувати, що динаміка публічних та приватних інтересів у галузі підприємництва не дає можливості сформулювати баланс цих інтересів казуїстично. Тому завданням конституційно-правового регулювання є фіксація: ієрархії приватних і публічних інтересів; правових засобів їх реалізації та рівня законодавчого визначення правових наслідків неправомірної поведінки підприємців.

Стаття 42 Конституції України враховує у змісті своїх положень суперечність суспільних економічних відносин. Так, у ч. 1 цієї статті поряд із фіксацією права на підприємницьку діяльність включено застереження, що сферою його реалізації є лише ті види діяльності, що не заборонені законом.

Законодавець вказав на засоби обмеження – пряму заборону шляхом відсилання до поточного законодавства. Важливо звернути увагу на те, що в цьому разі Конституція України не свідчить про зміст тих чи інших публічних інтересів, для врахування яких законодавчо можуть бути застосовані ці заборони. Відсутність посилання у Конституції України на можливість обмежень підприємницької діяльності поточним законодавством, керуючись тими чи іншими публічними інтересами, призводить до колізії з положенням ст. 64 Конституції України щодо того, що конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією.

Наявність простого застереження у тексті Конституції щодо можливості заборонити або обмежити право на підприємницьку діяльність без посилання на визначений публічний інтерес, захист якого має бути підставою для таких обмежень, практично призводить до безконтрольного обмеження поточним законодавством наданого Конституцією України цього права, що не є допустимими.

Частина 2 цієї статті містить інший засіб обмежень – обмеження за колом осіб. Так «підприємницька діяльність депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування обмежується законом». У цьому разі

Конституція України вказує на засіб обмеження права на підприємницьку діяльність через суб'єктний склад правовідносин, конкретний зміст якого визначається шляхом відсилання до поточного законодавства. Необхідно зауважити, ще групу суб'єктів підприємницької діяльності поряд із фізичними особами складають також юридичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності, що уособлюють у собі приватні інтереси їх засновників, якими первинно завжди є фізичні особи (за винятком випадків, коли засновником, наприклад, є держава або орган місцевого самоврядування). Водночас віднесення змісту ст. 42 Конституції України до розділу II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» з точки зору конституційно-правового регулювання призвело до існування двох окремих режимів їх діяльності: для фізичних осіб – підприємців і для юридичних осіб.

У частині 3 ст. 42 Конституції України публічним інтересом, щодо забезпечення якого держава застосовує заборону на окремі види поведінки з боку підприємців, є необхідність підтримання економічної конкуренції як системного чинника функціонування економіки. Необхідно звернути увагу, що в цій частині ст. 42 Конституції України заборона сформульована у вигляді прямої вказівки на перелік родових складів економічних, господарських правопорушень – зловживання монопольним становищем на ринку; неправомірне обмеження конкуренції; недобросовісна конкуренція. Фактично ця норма також відсилає до поточного конкурентного законодавства, яке містить вичерпний перелік відповідних правопорушень. Конституція України не забороняє монопольне становище підприємця на внутрішньому ринку як таке. Держава забороняє саме зловживання монопольним становищем, яке і утворює склад правопорушення. Однак види і межі монополії, що відділяють правомірну монополію від забороненої, згідно із ст. 42 Конституції України визначаються законом.

4. Соціальні права та свободи людини і громадянина

Соціальні права та свободи людини і громадянина – це міра можливої поведінки або діяльності людини в соціальній сфері, що передбачає задоволення законних інтересів і потреб у сфері трудової діяльності, соціального захисту та охорони здоров'я.

До соціальних прав відносять: право на працю (ст. 43), право на страйк (ст. 44), право на відпочинок (ст. 45), право на соціальний захист (ст. 46), право на житло (ст. 47), право на достатній життєвий рівень (ст. 48), право на охорону здоров'я (ст. 49), право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50) та ряд інших соціальних прав у трудовій, екологічній та інших сферах.

1. Право кожного на працю передбачено в ст. 43 Конституції України. Це право включає можливість заробляти собі на життя працюю, яку людина вільно обирає або на яку вільно погоджується. Конституцією України передбачено обов'язок держави у створенні відповідних умов для повного здійснення громадянами права на працю, забезпечення гарантій рівних можливостей у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізація програми професійно-технічного навчання, підготовки та перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб.

Право на працю за українським законодавством (ст. 2 Кодексу законів про працю), – це право на одержання роботи з оплатою не нижче встановленого державного мінімального розміру, право на вільний вибір професії, роду і характеру діяльності. Конституцією України (ст. 43) відповідно з міжнародними угодами забороняється використання примусової праці. Зазначено, що не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, передбачена спеціальними законами, а також робота чи служба, яка виконується відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан або за вироком чи іншим рішенням суду.

2. Право на страйк передбачено у ст. 44 Конституції України. Це право мають усі ті, хто працює, для захисту своїх економічних і соціальних інтересів.

Однак право брати участь у страйку може здійснюватися лише добровільно, за власним бажанням працівника. Конституція України передбачає, що ніхто не може бути примушений до участі або до неучасті у страйку.

Особливості й порядок здійснення конституційного права на страйк визначені у Законі України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» від 3 березня 1998 р. Згідно зі ст. 17 Закону страйком визнається тимчасове колективне добровільне припинення роботи працівниками (нез'явлення на роботу, невиконання своїх трудових обов'язків) підприємства, установи, організації з метою вирішення колективного трудового спору (конфлікту). Страйк застосовується як крайній засіб (коли всі інші можливості вичерпано) вирішення колективного трудового спору (конфлікту) у зв'язку з відмовою роботодавця або уповноваженої ним особи, організації роботодавців, об'єднання організацій роботодавців задовольнити вимоги найманих працівників або уповноваженого ними органу, профспілки, об'єднання профспілок чи уповноваженого нею (ними) органу. Рішення про оголошення страйку на підприємстві приймається за поданням виборного органу первинної профспілкової організації (профспілкового представника) чи іншої організації найманих працівників, уповноваженої представляти інтереси найманих працівників, загальними зборами (конференцією) найманих працівників шляхом голосування і вважається прийнятим, якщо за нього проголосувала більшість найманих працівників або дві третини делегатів конференції. Рішення про оголошення страйку оформляється протоколом. Рекомендації щодо оголошення чи неоголошення галузевого або територіального страйку приймаються на галузевому або територіальному рівнях на конференції, зборах, пленумі чи іншому виборному органі представників найманих працівників та/або профспілок і надсилаються відповідним трудовим колективам чи профспілкам.

Наймані працівники підприємств галузі чи адміністративно-територіальних одиниць самостійно ухвалюють рішення про оголошення чи неоголошення страйку на своєму підприємстві. Страйк вважається галузевим чи територіальним, якщо на підприємствах, на яких оголошено страйк, кількість працівників становить більше половини загальної кількості працівників відповідної галузі чи території.

Нікого не може бути примушено до участі або до неучасті у страйку. Орган (особа), який очолює страйк, зобов'язаний письмово попередити роботодавця або уповноважену ним особу, організацію роботодавців, об'єднання організацій роботодавців не пізніше ніж за сім днів до початку страйку, а у разі прийняття рішення про страйк на безперервно діючому виробництві – за п'ятнадцять днів. Роботодавець або уповноважена ним особа, організація роботодавців, об'єднання організацій роботодавців зобов'язані у найкоротший строк попередити постачальників і споживачів, транспортні організації, а також інші зацікавлені підприємства, установи, організації щодо рішення найманих працівників про оголошення страйку.

Роботодавець – юридична (підприємство, установа, організація) або фізична особа, яка в межах трудових відносин використовує працю фізичних осіб.

Законодавством встановлюються також гарантії для працівників під час страйку (ст. 27), а також випадки, під час яких забороняється проведення страйків (ст. 24) та визнання страйків незаконними.

3. Право на відпочинок передбачено ст. 45 Конституції України. Це право для тих, хто працює. Воно забезпечується наданням щотижневого відпочинку, оплачуваної щорічної відпустки, а також встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв та скороченої тривалості роботи у нічний час.

Мінімальна тривалість відпочинку, оплачуваної щорічної відпустки, вихідні та святкові дні, а також інші умови права на відпочинок визначені у Кодексі законів про працю України, а також у Законі України «Про відпустки» від 15 листопада 1996 р. Зокрема встановлені такі види відпусток, як щорічні (основні і додаткові), творчі і соціальні відпустки, відпустки без збереження заробітної плати (ст. 4) та мінімальна

тривалість щорічної основної відпустки не менше ніж 24 календарних днів за відпрацьований рік із часу укладення трудового договору.

4. Право на достатній життєвий рівень (ст. 48). Встановлено, що кожна людина має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло. Це положення відповідає вимогам Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права (ст. 11) щодо визнання державою права кожного на достатній життєвий рівень для нього самого та його родини. Необхідно зазначити, що соціально-економічний стан країни в сучасних умовах не дозволяє повною мірою гарантувати і забезпечити реалізацію цього конституційного права кожній людині.

5. Право на належні, здорові та безпечні умови праці передбачено у ст. 43 Конституції України. Особливості здійснення цього права передбачені Кодексом законів про працю України і Законом України «Про охорону праці» від 14 жовтня 1992 р. Зокрема визначаються різноманітні організаційні та правові гарантії прав громадян на охорону праці під час укладання трудового договору та під час роботи на підприємстві, встановлено вимоги щодо соціального страхування від нещасних випадків і професійних захворювань, пільги та компенсації за важкі й шкідливі умови праці, а також особливості відшкодування власником шкоди працівникам у разі ушкодження їх здоров'я.

6. Право на соціальний захист та соціальне забезпечення. Відповідно до статей 17 і 46 Конституції України право на соціальний захист включає право на: 1) соціальний захист громадян України, які перебувають на службі в Збройних силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей; 2) забезпечення: а) у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності; б) у разі втрати годувальника; в) у разі безробіття з незалежних від громадян обставин; г) у старості та в інших випадках, передбачених законом. Право на соціальне забезпечення визначається Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права (ст. 9), спеціальними конвенціями Міжнародної організації праці (Конвенція МОП «Про мінімальні норми соціального забезпечення», 1952) та окремими актами національного законодавства України.

7. Право на житло встановлено ст. 47 Конституції України. Передбачено обов'язок держави створювати умови, за яких кожен громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Тим громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону. Детальніше це право регулюється Житловим кодексом України.

8. Право на охорону здоров'я і медичну допомогу та медичне страхування передбачено ст. 49 Конституції України. Це право відповідає вимогам ст. 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, яка передбачає право кожного на найвищий досяжний рівень фізичного та психічного здоров'я.

Право на охорону здоров'я та його правове забезпечення передбачені в «Основах законодавства України про охорону здоров'я» (1982 р.), у Законі України «Про санітарне та епідемічне благополуччя населення» 1994 р. та рядом інших правових актів. Крім законодавчого регулювання, охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медикосанітарних і оздоровчо-профілактичних програм.

До обов'язків держави віднесено створення ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування, сприяння розвитку лікувальних закладів усіх форм власності. Крім того, Конституцією України передбачається вимога надання безоплатної медичної допомоги у державних і комунальних закладах охорони здоров'я і встановлюється заборона скорочення наявної системи таких закладів.

На забезпечення права на охорону здоров'я також спрямовані закони України «Про запобігання захворюванню на СНІД та соціальний захист населення» від 1991 р., «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів» від 1995 р., «Про фізичну культуру і спорт» та ряд інших.

9. Право кожної людини на сприятливе навколишнє середовище та екологічну безпеку встановлено в ст. 50 Конституції України. Це право є необхідною умовою права на здоров'я людини і визначається світовим співтовариством як один із найважливіших факторів існування людства. Свідченням небезпечних для людства екологічних наслідків є Чорнобильська катастрофа 1986 року.

На конституційному рівні (ст. 16 Конституції України) забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, збереження генофонду українського народу визнано обов'язком держави.

У сучасних умовах екологічні права людини в Україні регулюються і забезпечуються як Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» 1991 року, так і низкою інших законодавчих актів: «Про санітарне і епідемічне благополуччя населення» 1994 р., «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» 1995 р., «Про захист людини від іонізуючих випромінювань» 1998 р., «Про екологічну експертизу» 1995 р. та ін.

Важливим конституційним положенням є гарантія права вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчів і предметів побуту, а також право на її поширення. Засекречення такої інформації забороняється (ст. 50 Конституції України).

5. Юридичний зміст права на соціальний захист

Відповідно до ст. 46 Основного Закону право на соціальний захист гарантується: а) загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; б) створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними; в) тим, що пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Законодавством передбачаються особливі гарантії права на соціальний захист для окремих категорій населення: ветеранів війни; ветеранів праці та військової служби; осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; громадян похилого віку; інвалідів; безробітних; вагітних жінок; дітей-сиріт; сімей, які втратили годувальників тощо.

Наведені вище конституційні норми знайшли свій розвиток у відповідних законах України, які можна поділити на дві групи. До першої належать закони, які розвивають положення ч. 1 ст. 46 Конституції України щодо змісту права на соціальний захист (зокрема, Закони України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні», «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», «Про зайнятість населення», «Про оплату праці», «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні», «Про статус і соціальний захист осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», «Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю», «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям», «Про соціальні послуги».

Внутрішньодержавні нормативні акти, що регламентують соціальну роботу, визначають організаційні та правові засади надання соціальних послуг особам, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги: Закони України «Про соціальні послуги»; «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії»; «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні»; «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні»; «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування»; «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю»; Закон України «Про реабілітацію

інвалідів в Україні»; «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей»; «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» та ін.

Законодавчі акти, що визначають порядок державної соціальної допомоги різним категоріям громадян: «Про охорону дитинства», «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям», «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» та ін.

До другої із зазначених груп можна віднести Закони про соціальне страхування, прийняті в розвиток ч. 2 ст. 46 Основного Закону (Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, Закони України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття», «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності», «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням», «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», «Про недержавне пенсійне забезпечення» та ін.).

Основним нормативним актом у цій сфері є Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, згідно з якими загальнообов'язкове державне соціальне страхування – це система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає надання соціального захисту, що включає матеріальне забезпечення громадян у разі хвороби, повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати страхових внесків власником або уповноваженим ним органом, громадянами, а також бюджетних та інших джерел, передбачених законом.

Право на забезпечення за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням, згідно з Основами, мають застраховані громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства та члени їх сімей, які проживають в Україні, якщо інше не передбачено законодавством України, а також міжнародним договором України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України.

Залежно від страхового випадку Основи виділяють такі види загальнообов'язкового державного соціального страхування: 1) пенсійне страхування; 2) страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності; 3) медичне страхування; 4) страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності; 5) страхування на випадок безробіття; 6) інші види страхування, передбачені законами України.

Відповідно до Закону «Про пенсійне забезпечення» громадянам України (а на умовах, передбачених законодавством та міжнародними угодами – й іноземцям) призначаються трудові пенсії: за віком, по інвалідності, в разі втрати годувальника, за вислугу років.

Право на трудову пенсію мають особи, зайняті суспільно корисною працею, при додержанні інших умов, передбачених цим Законом:

а) особи, які працюють на підприємствах, в установах, організаціях, кооперативах (зокрема, за угодами цивільно-правового характеру), незалежно від використовуваних форм власності та господарювання, або є членами колгоспів та інших кооперативів, – за умови сплати підприємствами та організаціями страхових внесків до Пенсійного фонду України;

б) особи, які займаються підприємницькою діяльністю, заснованою на особистій власності фізичної особи та виключно її праці, – за умови сплати страхових внесків до Пенсійного фонду України;

- в) члени творчих спілок, а також інші творчі працівники, які не є членами таких спілок, – за умови сплати страхових внесків до Пенсійного фонду України;
- г) інші особи, які підлягають державному соціальному страхуванню;
- д) працівники воєнізованих формувань, які не підлягають державному соціальному страхуванню, особи начальницького і рядового складу фельд'єгерської служби;
- е) вихованці, учні, студенти, курсанти, слухачі, стажисти, клінічні ординатори, аспіранти, докторанти;
- є) особи, які стали інвалідами у зв'язку з виконанням державних чи громадських обов'язків або у зв'язку з виконанням дій по рятуванню людського життя, охороні державної, колективної та індивідуальної власності, а також по охороні правопорядку;
- ж) особи, які здійснюють догляд за інвалідом I групи або дитиною-інвалідом віком до 16 років, а також за пенсіонером, який за висновком медичного закладу потребує постійного стороннього догляду;
- з) члени сімей зазначених осіб і пенсіонерів із числа цих осіб – у разі втрати годувальника.

Пенсійне забезпечення окремих категорій громадян регулюється спеціальними законами.

Право на соціальну пенсію мають усі непрацездатні громадяни на умовах, що визначаються Законом.

Частиною 3 ст. 46 Конституції України встановлено, що «пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом».

Прожитковий мінімум, відповідно до ст. 1 Закону України «Про прожитковий мінімум», – це вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості.

Він визначається нормативним методом у розрахунку на місяць на одну особу і встановлюється Кабінетом Міністрів України. Прожитковий мінімум на одну особу, а також окремо для тих, хто належить до основних соціальних і демографічних груп населення: дітей віком до 6 років; дітей віком від 6 до 18 років; працездатних осіб; осіб, які втратили працездатність, – за поданням Кабінету Міністрів України щорічно затверджується Верховною Радою України до початку розгляду Державного бюджету України, періодично переглядається відповідно до зростання індексу споживчих цін разом з уточненням показників Державного бюджету України та публікується в офіційних виданнях.

Тимчасові обмеження права на соціальний захист відповідно до статей 46 і 64 Основного Закону можуть бути встановлені лише в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Відповідно до ст. 48 Конституції України кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї. Це єдина норма розділу II Конституції України, яка не містить спеціальних конституційних гарантій відповідного права і не конкретизує його. У ст. 48 Основного Закону лише зазначається, що достатній життєвий рівень включає лише достатнє харчування, одяг і житло.

Як зазначено у ст. 25 Основ законодавства України про охорону здоров'я, з метою забезпечення достатнього життєвого рівня, на основі науково обґрунтованих медичних, фізіологічних та санітарно-гігієнічних вимог держава: а) встановлює єдині мінімальні норми заробітної плати, пенсій та інших доходів населення; б) організує натуральне забезпечення найбільш вразливих верств населення продуктами харчування, одягом, ліками та іншими предметами першої необхідності; в) здійснює комплекс заходів щодо задоволення життєвих потреб біженців, безпритульних та інших осіб, які не мають

певного місця проживання; г) безплатно надає медичну допомогу і соціальне обслуговування особам, які перебувають у матеріальному становищі, загрозовому для їх життя і здоров'я.

Медичні, фізіологічні та санітарно-гігієнічні вимоги щодо життєвого рівня населення затверджуються Верховною Радою України. Взагалі ж достатній життєвий рівень варто розглядати як державний стандарт, що має використовуватися під час визначення обсягу соціального забезпечення громадян. Законом України «Про мінімальний споживчий бюджет» встановлена структура набору продовольчих і непродовольчих товарів та послуг у натуральному і вартісному вираженні, що повинні забезпечувати задоволення основних фізіологічних і соціально-культурних потреб людини, але склад споживчих кошиків надано право затверджувати і не рідше ніж раз на п'ять років переглядати Кабінету Міністрів України.

В умовах кризового стану економіки та спаду виробництва життєвий рівень населення повинен визначатися також на підставі іншого соціального нормативу – межі малозабезпеченості. Відповідно до Закону України «Про межу малозабезпеченості» ця межа означає величину середньодушового сукупного доходу, який забезпечує непрацездатному громадянину споживання товарів і послуг на мінімальному рівні, встановленому законодавством.

Набір продовольчих товарів і послуг для визначення величини вартості межі малозабезпеченості розробляється Кабінетом Міністрів України за участю профспілок, а зазначена величина щорічно затверджується Верховною Радою України під час затвердження Державного бюджету України і періодично переглядається відповідно до зростання індексу цін на споживчі товари і послуги.

Відповідно до ст. 64 Конституції України, право на достатній життєвий рівень може обмежуватися в умовах воєнного і надзвичайного стану.

6. Право на освіту

Культурні (духовні) права і свободи людини і громадянина – це міра можливої поведінки або діяльності особи щодо задоволення своїх законних потреб у сфері освіти, літературної, художньої, наукової та технічної діяльності.

Право кожного на освіту передбачене ст. 53 Конституції України. У цій статті також прямо або через визначення обов'язків держави як гарантій права на освіту уточнюється, що *право на освіту полягає* у тому, що:

- 1) повна загальна середня освіта є обов'язковою;
- 2) громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі;
- 3) дошкільна, повна загальна середня, професійно-технічна, вища освіта в державних і комунальних навчальних закладах є доступними і безоплатними у тій мірі, в якій це здатна забезпечити держава;
- 4) держава забезпечує розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання;
- 5) держава забезпечує надання державних стипендій та пільг учням і студентам;
- 6) громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства.

Структура освіти включає: дошкільну освіту; загальну середню освіту; позашкільну освіту; професійно-технічну освіту; вищу освіту; післядипломну освіту; самоосвіту.

Законом України «Про освіту» (ст. 3) встановлено право громадян України на безкоштовну освіту в усіх державних навчальних закладах, яке забезпечується, зокрема: розгалуженою мережею навчальних закладів, заснованих на державній та інших формах

власності, наукових установ, закладів післядипломної освіти; відкритим характером навчальних закладів, створенням умов для вибору профілю навчання і виховання відповідно до здібностей, інтересів громадянина; різними формами навчання – очною, вечірньою, заочною, екстернатом, а також педагогічним патронажем.

Крім того, держава здійснює соціальний захист вихованців, учнів, студентів, курсантів, слухачів, стажистів, клінічних ординаторів, аспірантів, докторантів та інших осіб незалежно від форм їх навчання і типів закладів освіти, де вони навчаються, сприяє здобуттю освіти в домашніх умовах.

Для реалізації права на освіту перелічені категорії осіб під час навчання наділені гарантованим державою *правом* на: вибір закладу освіти, форми навчання, освітньо-професійних та індивідуальних програм, позакласних занять; продовження освіти за професією, спеціальністю на основі одержаного освітньо-кваліфікаційного рівня, здобуття додаткової освіти; користування навчальною, науковою, виробничою, культурною, спортивною, побутовою, оздоровчою базою закладу освіти, доступ до інформації в усіх галузях знань тощо.

Навчальні заклади для громадян, які потребують соціальної допомоги та реабілітації

1. Для дітей, які не мають необхідних умов для виховання і навчання в сім'ї, створюються загальноосвітні школи-інтернати.

2. Для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, створюються школи-інтернати, дитячі будинки, зокрема сімейного типу, з повним державним утриманням.

3. Для дітей, які потребують тривалого лікування, створюються дошкільні навчальні заклади, загальноосвітні санаторні школи-інтернати, дитячі будинки. Навчальні заняття з такими дітьми проводяться також у лікарнях, санаторіях, вдома.

4. Для осіб, які мають вади у фізичному чи розумовому розвитку і не можуть навчатися в масових навчальних закладах, створюються спеціальні загальноосвітні школи-інтернати, школи, дитячі будинки, дошкільні та інші навчальні заклади з утриманням за рахунок держави.

5. Для дітей і підлітків, які потребують особливих умов виховання, створюються загальноосвітні школи і професійно-технічні училища соціальної реабілітації.

Ст. 4 Закону України «Про вищу освіту» встановлює, що громадяни України мають право безоплатно здобувати вищу освіту в державних і комунальних вищих навчальних закладах на конкурсній основі відповідно до стандартів вищої освіти, якщо певний ступінь вищої освіти громадянин здобуває вперше за кошти державного або місцевого бюджету.

Громадяни України вільні у виборі вищого навчального закладу, форми здобуття вищої освіти і спеціальності.

Громадяни України, які не завершили навчання за кошти державного або місцевого бюджету за певним ступенем освіти, мають право повторно безоплатно здобувати вищу освіту в державних і комунальних вищих навчальних закладах за тим самим ступенем освіти, за умови відшкодування до державного або місцевого бюджету коштів, витрачених на оплату послуг з підготовки фахівців, у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Для реалізації права на вищу освіту особами з особливими освітніми потребами вищі навчальні заклади створюють їм необхідні умови для здобуття якісної вищої освіти.

Для реалізації права на вищу освіту особами, які потребують соціальної підтримки відповідно до законодавства, здійснюється повне або часткове фінансове забезпечення їх утримання у період здобуття ними вищої освіти за кожним освітнім рівнем.

Громадяни України мають право безоплатно здобувати вищу освіту за другою спеціальністю у державних та комунальних вищих навчальних закладах, якщо за станом здоров'я вони втратили можливість виконувати службові чи посадові обов'язки за

одержаною раніше кваліфікацією, що підтверджується висновками медико-соціальної експертної комісії, та в інших випадках, передбачених законом.

У Законі України «Про професійно-технічну освіту» (ст. 5) зазначено, що громадяни України мають рівні права на здобуття професійно-технічної освіти відповідно до своїх здібностей і нахилів. Обмеження допускаються за медичними та віковими показниками, а також показниками професійної придатності, що визначаються Кабінетом Міністрів України. Професійно-технічна освіта здобувається громадянами України в державних і комунальних професійно-технічних навчальних закладах безоплатно, за рахунок держави, а у державних та комунальних акредитованих вищих професійно-технічних навчальних училищах та центрах професійної освіти – у межах державного замовлення безоплатно, на конкурсній основі.

Відповідно до ст. 6 Закону України «Про загальну середню освіту», доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти у державних і комунальних навчальних закладах забезпечується громадянам України, а також іноземцям та особам без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах. Крім того, зазначені особи мають право на здобуття повної загальної середньої освіти у приватних навчальних закладах.

Законом України «Про позашкільну освіту» (ст. 6) встановлено, що вихованці, учні і слухачі мають право на здобуття позашкільної освіти відповідно до їх здібностей, обдарувань, уподобань та інтересів. Позашкільна освіта здобувається громадянами у позаурочний та позанавчальний час у позашкільних навчальних закладах та інших навчальних закладах як центрах позашкільної освіти незалежно від підпорядкування, типів і форм власності, зокрема, в школах соціальної реабілітації, міжшкільних навчально-виробничих комбінатах, професійно-технічних та вищих навчальних закладах I–II рівнів акредитації. Здобуття позашкільної освіти ґрунтується на принципі добровільності вибору типів закладів та видів діяльності, а також здійснюється за участі батьків або осіб, які їх замінюють, трудових колективів, громадських організацій, товариств, фондів.

Статтею 61 Закону України «Про освіту» передбачено, що фінансування державних навчальних закладів та установ, організацій, підприємств системи освіти здійснюється за рахунок коштів відповідних бюджетів, коштів галузей народного господарства, державних підприємств і організацій, а також додаткових джерел фінансування. Водночас держава повинна забезпечувати бюджетні асигнування на освіту в розмірі, не меншому десяти відсотків національного доходу, а також валютні асигнування на основну діяльність. Отже, існують необхідні фінансово-правові гарантії для того, щоб кожний громадянин здійснив своє право на освіту.

Недостатність фінансування змушує керівників державних закладів освіти запроваджувати плату за навчання, розширювати на шкоду навчальному процесу та якості освіти господарську діяльність, в першу чергу в галузі надання додаткових освітніх послуг (деякі з яких важко назвати додатковими), вимагати від зацікавлених юридичних і фізичних осіб «добровільних» внесків, вчинювати інші протиправні дії. Постійно зростає частка студентів, які навчаються у вузах на контрактній основі. Рівень корупції в системі освіти викликає особливе занепокоєння. Зазначені фактори насправді *обмежують* право людини на освіту, хоча, за Конституцією України, воно може бути тимчасово обмежене лише в умовах воєнного та надзвичайного стану.

Однією з правових гарантій права на освіту є встановлена ст. 183 КК України кримінальна відповідальність за незаконну відмову у прийнятті до навчального закладу будь-якої форми власності і за незаконну вимогу оплати за навчання у державних чи комунальних навчальних закладах.

7. Права осіб, які належать до національних меншин, у гуманітарній сфері

Згідно із Законом України «Про національні меншини в Україні» до *національних меншин* належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою.

У ст. 11 Конституції України зазначено, зокрема, що держава сприяє розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин. Із цього обов'язку держави випливають і відповідні права національних меншин.

На жаль, Основний Закон України не містить конституційних *гарантій* прав національних меншин на розвиток їх етнічної, культурної та релігійної самобутності. Деякі із цих прав містяться у міжнародних договорах, в яких бере участь Україна.

Права національних меншин та осіб, які до них належать, передбачені Декларацією ООН про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин, Конвенцією СНД про забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин, підписаною, але не ратифікованою Україною, а також Угодою СНД з питань, пов'язаних із поновленням прав депортованих осіб, національних меншин і народів, Угодою між Україною та Республікою Білорусь про співробітництво у забезпеченні прав осіб, які належать до національних меншин тощо.

Закон «Про національні меншини в Україні» як *гарантії* прав національних меншин передбачає діяльність у Верховній Раді України, а в разі необхідності – і в місцевих радах, постійних комісій з питань міжнаціональних відносин і дорадчих органів з представників національних меншин, а в місцевих органах державної виконавчої влади – відповідних структурних підрозділів, а також визначає, що у державному бюджеті України передбачаються спеціальні асигнування для потреб національних меншин.

Держава гарантує всім національним меншинам *права* на: національно-культурну автономію; користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства; розвиток національних культурних традицій; використання національної символіки; відзначення національних свят; сповідування своєї релігії; задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації; створення національних культурних і навчальних закладів; сприяння з боку держави в підготовці педагогічних, культурно-просвітницьких та інших національних кадрів.

Громадяни України, які належать до національних меншин, мають право, відповідно, обиратися або призначатися на рівних засадах на будь-які посади до органів законодавчої, виконавчої, судової влади, місцевого самоврядування, в армії, на підприємствах, в установах і організаціях.

Держава також гарантує національним меншинам право на збереження життєвого середовища у місцях їх історичного й сучасного розселення. Питання про повернення на територію України представників депортованих народів вирішуються відповідними законодавчими актами та договорами України з іншими державами.

Громадяни України мають право вільно обирати та відновлювати національність. Примушення громадян у будь-якій формі до відмови від своєї національності не допускається.

Згідно зі ст. 161 КК України визнаються злочином умисні дії, спрямовані на розпалювання національної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадянам за ознаками раси, кольору шкіри, етнічного походження, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Геноцид, тобто діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи, а так само публічні заклики до геноциду і виготовлення матеріалів із закликами до геноциду з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів, тягнуть кримінальну відповідальність за ст. 442 КК України.

8. Свобода творчості. Право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності

Істотним культурним правом, що гарантується державою, є право громадян на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст. 54 Конституції). Тобто держава надає громадянам можливість займатися будь-яким видом творчості з метою самовираження особистості, вдосконалення індивідуальних духовних рис та задоволення власних моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності. Зміст свободи творчості і права на результати інтелектуальної, творчої діяльності та їх гарантії визначаються у ст. 54 Конституції України.

Відповідно до цієї статті громадянам гарантуються:

1) свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості;
2) захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності;

3) право на результати їхньої інтелектуальної, творчої діяльності. Конституція забороняє будь-яке використання або поширення цих результатів без згоди їх власників, за винятками, встановленими законом.

Як впливає із ст. 1 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність», наукова і науково-технічна діяльність є інтелектуальною творчою діяльністю, спрямованою на одержання і використання нових знань.

Цим Законом встановлені певні права вчених, наукових і науково-педагогічних працівників, інших суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності. Так, відповідно до ст. 6 Закону вчений має *право*, зокрема: обирати форми, напрями і засоби наукової і науково-технічної діяльності відповідно до своїх інтересів, творчих можливостей та загальнолюдських цінностей; здобувати визнання авторства на наукові і науково-технічні результати своєї діяльності; публікувати результати своїх досліджень або оприлюднювати їх іншим способом, у порядку, встановленому законодавством України; отримувати, передавати та поширювати наукову інформацію; здобувати державне і громадське визнання.

Основами законодавства України про культуру (статті 5–10, 13 та ін.) встановлено, що громадяни у сфері культури мають *право*, зокрема на:

а) свободу творчості. Творчі працівники мають право на розповсюдження та популяризацію творів літератури та мистецтва, самостійно визначають репертуар і програми, зміст і форми гастрольної, виставочної та іншої діяльності. Забороняється розповсюдження лише таких творів, які містять заклики до зміни насильницьким шляхом конституційного ладу, пропаганду війни, насилля, жорстокості, расової, національної, релігійної ворожнечі або ненависті, порнографію, підбурювання до вчинення злочинів;

б) вільний вибір будь-якого виду культурної діяльності, засобів і сфер застосування творчих здібностей та самостійне визначення долі своїх творів. Не допускаються втручання в творчий процес, цензура у сфері творчої діяльності (згідно із ст. 15 Конституції України цензура заборонена не лише у сфері творчої діяльності). Водночас створюються умови для розвитку літературної та художньої критики, інших форм об'єктивного оцінювання історико-культурних процесів;

в) здійснення професійної та аматорської діяльності на індивідуальній чи колективній основі, самостійно чи за допомогою будь-яких форм посередництва;

г) створення закладів, підприємств і організацій культури, об'єднання у творчі спілки, національно-культурні товариства, фонди, асоціації, інші громадські об'єднання, які діють у сфері культури;

д) захист інтелектуальної власності. Встановлено, що твори літератури та мистецтва є інтелектуальною власністю їх творців;

ж) здобуття спеціальної освіти в галузі культури.

Законом України «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» визначені правовий статус професійних творчих працівників, встановлені правові, соціальні, економічні та організаційні засади діяльності творчих спілок у галузі культури та мистецтва. Це дало поштовх до створення багатьох творчих спілок таких, як: Всеукраїнська національна музична спілка; Національна спілка архітекторів України; Національна спілка кінематографістів України; Національна спілка композиторів України; Національна спілка майстрів народного мистецтва України; Національна спілка письменників України; Національна спілка театральних діячів України; Національна спілка художників України; Спілка дизайнерів України; Спілка журналістів України; Спілка фотохудожників України; Всеукраїнська спілка кобзарів; Національна Ліга українських композиторів; Спілка рекламистів України та інші.

Закон надав істотні правові гарантії свободі творчості, встановивши значні додаткові права і пільги для професійних творчих працівників – право на державне соціальне страхування, пенсійне забезпечення, на отримання державних стипендій, на додаткову житлову площу, на одержання допомоги, доплати до пенсій, права на користування закладами охорони здоров'я відповідних творчих спілок, будинками творчості тощо.

Певна підтримка розвитку культури, літератури, мистецтва, науки здійснюється за допомогою Закону України «Про благодійність та благодійні організації».

Законом України «Про власність» передбачено, що *об'єктами права інтелектуальної власності* є твори науки, літератури та мистецтва, відкриття, винаходи, корисні моделі, промислові зразки, раціоналізаторські пропозиції, знаки для товарів і послуг, результати науково-дослідних робіт та будь-які інші результати інтелектуальної праці (топографії інтегральних мікросхем, комп'ютерні програми та бази даних, «ноу-хау»), навіть такі, які не є результатами творчості, але становлять значну виробничу, комерційну цінність.

Право на інтелектуальну власність має двоїсте значення, оскільки передбачає наявність як майнових, так і особистих прав. Відповідно до ЦК України, законів України «Про авторське право і суміжні права», «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», «Про охорону прав на промислові зразки», «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг», «Про науку і науково-технічну діяльність», «Про охорону прав на сорти рослин», «Про охорону прав на топографії інтегральних мікросхем» та ін., охороняються особисті (немайнові) і майнові права: авторів та їх правонаступників, пов'язані із створенням та використанням творів науки, літератури і мистецтва (авторське право), і права виконавців, виробників фонограм та організацій мовлення (суміжні права); авторів раціоналізаторських пропозицій та їх спадкоємців; винахідників, які створили винахід чи корисну модель, та їх правонаступників; авторів промислових зразків (результатів творчої діяльності людини у галузі художнього конструювання) та їх правонаступників; власників свідоцтв про право на знак для товарів і послуг; авторів сорту і власників патентів на сорти рослин; авторів топографій інтегральних мікросхем тощо.

До творів, що охороняються авторським правом, як впливає зі ст. 8 Закону «Про авторське право і суміжні права», належать як обнародовані, так і необнародовані твори у галузі науки, літератури і мистецтва, а саме: літературні письмові твори белетристичного, наукового, технічного або практичного характеру (книги, брошури, статті тощо); виступи, лекції, промови, проповіді та інші усні твори; музичні твори; драматичні, хореографічні твори, пантоміми тощо; аудіовізуальні твори; скульптури, картини, малюнки, гравюри, інші твори образотворчого мистецтва; твори архітектури; фотографії та ін.

Відповідно до статей 14 і 15 Закону України «Про авторське право і суміжні права», авторові належать такі *особисті (немайнові) права*:

а) вимагати визнання свого авторства;

б) забороняти під час публічного використання твору згадування свого імені, якщо він як автор твору бажає залишитись анонімом;

в) вибирати псевдонім, зазначати і вимагати зазначення псевдоніма замість справжнього імені автора на творі та його примірниках та під час будь-якого його публічного використання;

г) вимагати збереження цілісності твору і протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору або будь-якому іншому посяганню на твір, що може зашкодити честі й репутації автора.

До *майнових прав* автора або іншої особи, яка має авторське право, належать:

а) виключне право на використання твору, яке дозволяє йому використовувати твір у будь-якій формі й будь-яким способом;

б) виключне право на дозвіл або заборону використання твору іншими особами. Це право передбачає можливість дозволяти або забороняти: відтворення творів; публічне виконання і публічне сповіщення творів; публічну демонстрацію і публічний показ; розповсюдження творів; здавання в майновий найм і (або) комерційний прокат; імпорт примірників творів тощо.

Крім цивільно-правової відповідальності за порушення права інтелектуальної власності, яка встановлена ЦК України і переліченими вище законами, КК України також передбачає кримінальну відповідальність за: порушення авторського права і суміжних прав (ст. 176), порушення прав на об'єкти промислової власності (ст. 177), незаконне використання товарного знака (ст. 229), розголошення комерційної таємниці (ст. 232) тощо.

9. Право на інформацію

Право на доступ до публічної інформації є конституційним правом людини, передбаченим і гарантованим статтею 34 Конституції України, яка, у свою чергу, ґрунтується на положеннях статті 10 Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини, статті 19 Загальної декларації прав людини, статтях 18 та 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права тощо. Так, кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір. Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

Парламентська Асамблея Ради Європи закликала органи влади України покращити правове регулювання доступу до інформації, неухильно дотримуватися статті 34 Конституції України стосовно свободи інформації під час засекречування документів, а також відкрити доступ до офіційних документів, які були закриті для загального доступу всупереч закону (підпункт 13.17 пункту 13 Резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною» від 5 жовтня 2005 року № 1466).

З метою забезпечення прозорості та відкритості суб'єктів владних повноважень, створення механізмів реалізації права кожного на доступ до інформації, що знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації, та інформації, що становить суспільний інтерес, 13 січня 2011 року Верховною Радою України прийнято нову редакцію Закону України «Про інформацію» та Закон України «Про доступ до публічної інформації», які набрали чинності 9 травня 2011 року.

Інформацію нова редакція Закону України «Про інформацію» визначає як *«будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях, або*

відображені в електронному вигляді». Саме ці «будь-які відомості та/або дані» кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати ... усно, письмово, або в інший спосіб – на свій вибір» (частина друга статті 34 Конституції України).

Правове визначення поняття «публічна інформація» міститься у статті 1 Закону, згідно з яким публічна інформація – це відображена та задокументована будь-якими засобами та на будь-яких носіях інформація, що була отримана або створена в процесі виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків, передбачених чинним законодавством, або яка знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації, визначених цим Законом. Необхідно зауважити, що інформація вважається публічною у зв'язку з тим, що вона створюється, збирається, обробляється та зберігається за рахунок бюджетних коштів, призначених на забезпечення діяльності відповідного органу влади.

Публічна інформація є відкритою, крім випадків, встановлених законом.

Закон визначає випадки обмеження доступу до інформації з урахуванням міжнародних та європейських стандартів у сфері доступу до інформації, зокрема, практики Європейського суду з прав людини, Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля, Рекомендації Ради Європи № R(81)19 про доступ до інформації, що перебуває в розпорядженні державних органів, Конвенції Ради Європи про доступ до офіційних документів, «Йоганнесбурзьких принципів: національна безпека, свобода висловлювань і доступ до інформації», «Принципів законодавства про свободу інформації», розроблених Міжнародною організацією «Артикль 19».

Закон містить важливі положення щодо обов'язку оприлюднення органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування інформації про свою діяльність. Зокрема, позитивом є те, що у Законі закріплено надзвичайно важливий міжнародний принцип доступу до публічної інформації, згідно з яким будь-яка інформація, яка знаходиться в органі виконавчої влади, органі місцевого самоврядування, повинна бути відкрита і доступна, за винятком переліку відомостей, доступ до яких обмежується законом.

У Законі втілений відомий принцип Європейського суду з прав людини (рішення від 14.04.2009 р.), за яким свобода вираження поглядів, передбачена статтею 10 Європейської конвенції з прав людини, містить також право на одержання інформації від державних органів і не допускає використання довільних обмежень права на інформацію, які можуть стати однією з форм непрямой цензури.

Міжнародні принципи доступу до публічної інформації та спосіб їх відображення у Законі.

Принцип максимального розкриття, відповідно до якого вся інформація, якою володіють публічні органи, підлягає розкриттю; винятки повинні бути максимально обмежені, й публічні органи повинні довести необхідність виникнення та правомірність таких винятків. Так, частиною другою статті 1 Закону встановлено, що публічна інформація є відкритою, крім випадків, визначених законом. Іншими словами, будь-які випадки обмеження доступу до публічної інформації, мають визначатися законом. Наприклад, Податковим кодексом України, Сімейним кодексом України, Законами України «Про державну таємницю», «Про адвокатуру», «Про нотаріат», «Про банки і банківську діяльність» тощо.

Крім того, частинами третьою та четвертою статті 6 Закону встановлено, що інформація з обмеженим доступом має надаватися розпорядником інформації, якщо він правомірно оприлюднив її раніше або якщо немає законних підстав для обмеження у доступі до такої інформації, які існували раніше. Статті 3 та 4 Закону щодо визначення гарантій та принципів забезпечення доступу до публічної інформації відповідають положенням Конвенції Ради Європи про доступ до офіційних документів.

Принцип відкритості засідань, згідно з яким засідання публічних органів повинні бути відкритими для громадськості. Пункт 4 статті 3 та пункт 7 частини першої статті 15 Закону. Законом встановлено, що право на доступ до публічної інформації гарантується доступом до засідань колегіальних суб'єктів владних повноважень, крім випадків, передбачених законодавством. Водночас встановлено обов'язок розпорядника інформації оприлюднювати плани проведення та порядок денний своїх відкритих засідань.

Принцип Європейського суду з прав людини (Lingens v. Austria), за яким обсяг інформації, доступ до якої обмежується, про публічну особу має бути значно меншим, ніж обсяг інформації про приватну особу. Відповідно до частини шостої статті 6 Закону не належать до інформації з обмеженим доступом декларації про доходи осіб та членів їхніх сімей, які претендують на зайняття чи займають виборну посаду в органах влади; обіймають посаду державного службовця, службовця органу місцевого самоврядування першої або другої категорії

Принцип забезпечення доступу до інформації, згідно з яким обмеженню доступу підлягає інформація, а не документ. У частині сьомій статті 6 Закону передбачено, що якщо документ містить інформацію з обмеженим доступом, для ознайомлення надається інформація з цього документа, доступ до якої необмежений.

Принцип спрощеної процедури доступу до інформації, який полягає у тому, що інформаційні запити повинні опрацьовуватися швидко і справедливо. У статтях 19 та 20 Закону передбачено, що письмовий запит подається в довільній формі. З метою спрощення процедури оформлення письмових запитів на інформацію особа може подавати запит шляхом заповнення відповідних форм, які можна отримати на офіційному вебсайті або в приміщенні відповідного розпорядника. Зазначені форми повинні містити стислу інструкцію щодо процедури подання запиту на інформацію, її отримання тощо.

Принцип, згідно з якими інформаційні запити повинні бути задоволені в найкоротші строки. Розпорядник інформації повинен надати відповідь на інформаційний запит не пізніше 5 робочих днів із дня його отримання. У разі, якщо запит на інформацію стосується надзвичайних подій, що сталися або можуть статись і загрожують безпеці громадян, відповідь повинна бути надана не пізніше 48 годин з дня отримання запиту. Закон передбачає можливість продовження строку розгляду запиту до 20 робочих днів, якщо запит стосується надання великого обсягу інформації або потребує пошуку інформації серед значної кількості даних.

Принцип, відповідно до якого плата за надання інформації, якщо вона існує, не повинна ставати перешкодою в подаванні інформаційних запитів. У статті 21 Закону зазначено, що у разі, якщо задоволення запиту на інформацію передбачає виготовлення копій документів обсягом більше ніж 10 сторінок, запитувач зобов'язаний відшкодувати фактичні витрати на копіювання та друк. В усіх інших випадках інформація надається безкоштовно. Розмір фактичних витрат визначається відповідним розпорядником на копіювання та друк у межах граничних норм, установлених Кабінетом Міністрів України. У разі, якщо розпорядник інформації не встановив розміру плати за копіювання або друк, інформація надається безкоштовно.

Міжнародні стандарти, на яких базується й український закон, розглядають доступ у пасивному й активному аспектах. На відміну від позиції, коли активний і пасивний доступ розглядається як дії особи щодо одержання публічної інформації, міжнародні стандарти розглядають аспекти доступу саме в контексті забезпечення органом влади реалізації права на доступ до публічної інформації.

• **Пасивний аспект доступу** (з боку органу влади) передбачає відповідь органу на запит від особи/групи осіб, забезпечення їхньої участі в засіданні колегіальних органів, надання можливості ознайомитися з публічною інформацією в органі влади.

• **Активний аспект доступу** (з боку органу влади) – обов'язок органу влади оприлюднювати інформацію про свою діяльність, ухвалені документи та проекти, що

готуються, реєстр публічної інформації тощо в один або кілька способів – публікувати в ЗМІ, розміщувати на офіційних веб-сайтах, вивішувати на інформаційних стендах тощо.

Активний і пасивний аспект доступу до інформації було закладено ще до ухвалення Закону України «Про доступ до публічної інформації». Так, стаття 34 Конституції України закріпила право кожного *«вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір»*, а стаття 50 гарантує право кожного на вільний доступ *«до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення»*. Окрім того, ст. 40 забезпечила право кожного *«направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк»*. Також стаття 57 Конституції зобов'язує довести до населення закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права й обов'язки громадян у порядку, встановленому законом. Не доведений до загалу акт не матиме законної сили.

Закон України «Про доступ до публічної інформації» посилив і деталізував право на доступ і зобов'язав розпорядників:

- оприлюднювати і надавати інформацію, крім визначених законом випадків, – цим реалізується *презумпція відкритості інформації й прозорість діяльності органів влади та інших розпорядників;*

- максимально спростити процедуру подання запиту та одержання інформації – *для подання запиту потрібно дотриматися лише кількох формальних вимог, а форма запиту є довільною;*

- визначити відповідальних за доступ до інформації осіб або підрозділів – *доступом до інформації має опікуватися спеціально уповноважений підрозділ або посадові особи, які забезпечують оприлюднення публічної інформації, надання інформації за запитами та проводять систематизацію, аналіз та контроль щодо задоволення запитів;*

- забезпечити доступ до засідань колегіальних суб'єктів владних повноважень, крім визначених **законом** випадків, – *будь-яка особа, незалежно від професії, соціального стану, політичних уподобань може вільно перебувати на колегіальних засіданнях органів влади.*

Закон гарантує здійснення парламентського (Верховна Рада), громадського (шляхом проведення громадських експертиз) та державного контролю (Держкомтелерадіо) за дотриманням прав на доступ до публічної інформації та встановлення юридичної відповідальності за порушення законодавства про доступ до публічної інформації.

Пасивний аспект доступу

Як зазначалось вище, пасивний аспект доступу передбачає надання інформації розпорядником лише у разі надходження запиту від особи чи групи осіб.

Пасивний аспект гарантує доступ до публічної інформації шляхом:

- подання інформаційного запиту;
- ознайомлення з документами безпосередньо в приміщенні органу;
- проведення громадських експертиз.

Перевага пасивного аспекту полягає в тому, що особа може одержати інформацію в досить стислі строки (від 48 годин до 20 діб). Окрім того, такий спосіб дозволяє отримати документацію щодо оприлюднення якої немає прямих вимог (наприклад, інформацію, що раніше вважалася службовою, але підстави до обмеження доступу зникли). Недолік такого способу полягає в тому, що особі доведеться відшкодувати фактичні витрати на копіювання/друк запитуваних матеріалів (за умови перевищення 10 сторінкового ліміту і наявності документа розпорядника, що встановлює розцінки вартості), а за певних

обставин чекати оброблення запиту або фінального оприлюднення документа, який було ухвалено на засіданні колегіального органу.

Пасивний аспект доступу передбачає надання всієї відкритої та опублікованої публічної інформації, а також:

- інформації з обмеженим доступом, оприлюднена відповідним розпорядником раніше, за умови, якщо таке оприлюднення було правомірним;
- інформації з обмеженим доступом, якщо немає законних підстав для обмежень у доступі до такої інформації, які існували раніше;
- інформації з обмеженим доступом, якщо її не було обмежено за трискладовим тестом;
 - інформації про розпорядження бюджетними коштами, володіння, користування чи розпорядження державним, комунальним майном, зокрема:
 - °° копії відповідних документів;
 - °° умови отримання цих коштів чи майна;
 - °° прізвища, імена, по батькові фізичних осіб та найменування юридичних осіб, які отримали ці кошти або майно;
 - за умови, що доступ до такої інформації не завдає шкоди інтересам національної безпеки, оборони, розслідуванню чи запобіганню злочину;
 - інформації, яка втратила статус службової або таємної через завершення виконання рішення, проекту або розкриття інформації на підставі рішення уповноваженої особи;
 - іншої публічної інформації, щодо якої не передбачено обов'язку оприлюднення.

Статус «публічної» інформація набуває не через публікацію або інше оприлюднення, а через те, що це інформація, яка перебуває у володінні чи розпорядженні суб'єктів публічного права, суб'єктів, яким делеговано повноваження суб'єктів публічного права, або суб'єктів приватного права, які володіють інформацією, що становить суспільний (а отже, й публічний) інтерес. Так само оприлюднення публічної інформації не є тотожним до публікації, наприклад, у друкованому засобі масової інформації. Оприлюднення, залежно від рівня органу влади, матеріально-технічних можливостей та кількості осіб, що споживатимуть інформацію, можливе шляхом:

- публікації в офіційному друкованому виданні (бюлетень, газета тощо) та/або;
- розміщення інформації на офіційному вебсайті та/або;
- розміщення на інформаційних стендах органу влади за умови, що вони є загальнодоступними та/або;
- поширення будь-яким іншим прийнятним способом.

Активний аспект доступу

Активний аспект доступу (з боку органу влади) передбачає забезпечення права на доступ до публічної інформації шляхом її оприлюднення розпорядником безвідносно до волі певної особи щодо одержання такої інформації. Перевага такого доступу для особи полягає в тому, що їй достатньо відкрити вебсайт чи газету, або підійти до стенду, або бути присутнім на засіданні й одержати раніше оприлюднену інформацію. Окрім того такий доступ є маловитратним (вартість примірника газети, проїзд до відповідного стенда, оплата доступу до Інтернету). До недоліків можна віднести необхідність пошуку відповідного примірника газети, де було оприлюднено інформацію, а також неможливість одержання інформації, яку ще не було належним чином оформлено. Проте, за умови підвищення якості електронного документообігу саме такий механізм одержання інформації переважатиме (наприклад, отримання актів органу влади на його офіційному вебсайті).

Порядок оприлюднення інформації та її зміст визначається ст. 5, 14 та 15 Закону України «Про доступ до публічної інформації». Так, стаття 5 визначає спосіб оприлюднення інформації. Це може бути офіційне друковане видання, офіційний вебсайт у мережі Інтернет, інформаційний стенд або будь-який інший спосіб

(наприклад, рознесення примірників ухвалених актів по будинках населеного пункту). Закон надає розпоряднику право обирати залежно від фінансових та матеріальних можливостей, в який спосіб він забезпечує доступ до інформації, проте, інформація повинна поширюватися максимально широко усіма наявними способами, а особи повинні знати про порядок та спосіб оприлюднення, інформація, що оприлюднюється, повинна бути актуальною, а доступ до неї – вільним.

Суб'єкти, які за Законом мають право одержувати інформацію та надсилати запити. Такими суб'єктами (запитувачами) є не тільки фізичні та юридичні особи, а й об'єднання громадян без статусу юридичної особи.

Особливості одержання інформації суб'єктами владних повноважень. Суб'єкти владних повноважень, на відміну від редакції Закону України «Про інформацію» 1992 р., не є запитувачами (п. 1 ч. 1 ст. 12 Закону) і можуть одержувати доступ до інформації лише на підставі спеціальних повноважень, передбачених у законах, які визначають статус і компетенцію того чи іншого суб'єкта владних повноважень.

Перелік розпорядників інформації – суб'єктів, зобов'язаних надавати доступ до інформації, якою вони володіють. Такий перелік розширено. До розпорядників чітко віднесено суб'єктів владних повноважень (зокрема ОМС), осіб, які виконують делеговані повноваження цих суб'єктів, та інших суб'єктів (зокрема, юридичних осіб приватного права), які можуть володіти суспільно необхідною інформацією (ст. 13 Закону).

Визначення публічної інформації. Попередня редакція Закону України «Про інформацію» передбачала можливість одержання на запит інформації «про діяльність» органів державної влади. Таке формулювання дозволяло вимагати створення органом спеціально на запит нової інформації про його діяльність. Стаття 1 Закону визначає публічну інформацію як інформацію, створену або одержану суб'єктом владних повноважень під час виконання його повноважень, та інформацію, якою володіє розпорядник. Тобто Законом у певній частині обсяг інформації, до якої повинен надаватися доступ, було звужено – відсутній обов'язок розпорядника створювати нову інформацію, а в іншій частині розширено – встановлено обов'язок надавати інформацію не лише про свою діяльність, а й усю іншу, якою володіє розпорядник, крім визначених Законом винятків.

Регулювання обмежень у доступі до інформації. Обмеження доступу до інформації визначаються виключно законом. Крім того, обмеження доступу відтепер застосовується до інформації, а не в цілому до документа, що її містить. Відповідно до частини сьомої статті 6 Закону, якщо документ містить інформацію з обмеженим доступом, то він надається в частині, що не містить такої інформації (наприклад, здійснюється ретушування в документі інформації з обмеженим доступом для запобігання її розголошенню).

Конфіденційна інформація, що є власністю держави. У законодавчій сфері з обігу таке поняття вилучається. Це відбулося з огляду на те, що, по-перше, вилучається поняття права власності на інформацію як таке, оскільки право власності застосовується лише до речових (матеріальних) об'єктів, а для нематеріальних об'єктів, зокрема інформації, існують інші правові інститути регулювання. По-друге, конфіденційна інформація є поняттям зі сфери приватного права й не може стосуватися суб'єктів владних повноважень, адже вони діють у публічній сфері, утримуються за рахунок платників податків і не повинні на власний розсуд обмежувати доступ до інформації, якою вони володіють. Частково поняття конфіденційної інформації, що є власністю держави, замінюється поняттям службової інформації.

Обов'язок оприлюднення інформації розпорядником за його власною ініціативою. Закон, крім обов'язку розпорядника публічної інформації відповідати на інформаційні запити, чітко визначив у статті 15 обов'язок розпорядників публічної інформації оприлюднювати певну інформацію за власною ініціативою, не чекаючи запиту щодо неї. Перелічена у зазначеній статті інформація підлягає оприлюдненню на

офіційному вебсайті розпорядника (за його наявності) у 5-денний строк із моменту затвердження документа (який підлягає оприлюдненню або яким визначено інформацію, що підлягає оприлюдненню). За відсутності офіційного вебсайту інформація повинна бути оприлюднена у зазначений строк іншим прийнятним способом: у друкованих засобах масової інформації, в офіційних бюлетенях, на інформаційних стендах (напр. рішення сільради).

Проекти нормативно-правових актів, рішень органів місцевого самоврядування повинні бути оприлюднені не пізніше 20 робочих днів до моменту їх розгляду з метою прийняття. Це не стосується оприлюднення порядку денного засідань колегіальних органів, які оприлюднюються в інші строки, визначені законодавством.

Строки надання відповіді на інформаційний запит. Згідно з частиною першою статті 20 Закону відповідь на запит надається не пізніше п'яти робочих днів із моменту його отримання. Такий короткий строк розгляду запитів став можливим завдяки тому, що порівняно із Законом 1992 р. (на той момент відповідний строк було встановлено тривалістю в один місяць) відбувся стрімкий розвиток технологій передачі, оброблення і зберігання інформації, а за Законом розпорядника вже не можна зобов'язати створити інформацію (а лише надати наявну в нього інформацію), передбачено існування структурних підрозділів та відповідальних осіб із питань розгляду запитів. У виняткових випадках (ч. 2, 3 ст. 20 Закону) строк розгляду запиту може становити до 48 годин. Якщо на запит необхідно надати великий обсяг інформації або її потрібно шукати серед значної кількості даних, строк розгляду запиту може бути продовжено з 5 до 20 робочих днів (ч. 4 ст. 20 Закону). Під час настання обставин непереборної сили, наприклад, стихійного лиха, частини 6 і 7 статті 22 Закону передбачають відстрочення задоволення запиту на час існування наслідків відповідної непереборної, які унеможливають надання відповіді.

Конкретизація підстав для відмови в задоволенні запиту. Підстав для відмови в задоволенні запиту на інформацію може бути чотири:

а) фактична відсутність запитуваної інформації в розпорядника за умови, що він також не зобов'язаний володіти цією інформацією відповідно до його компетенції;

б) належність запитуваної інформації до категорії обмеженого доступу й наявність підстав для обмеження доступу згідно з частиною другою статті 6 Закону;

в) невнесення плати за копіювання і друк, передбаченої статтею 21 Закону, якщо запитувач повідомлений про точну суму та реквізити для сплати;

г) відсутність в змісті запиту відомостей або реквізитів, наявність яких вимагається частиною п'ятою статті 19 Закону.

10. Право на участь у культурному житті та право користуватися культурною спадщиною України

Ці права випливають із частин 4 і 5 ст. 54 Конституції України, згідно з якими культурна спадщина охороняється законом, а держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами, а також із ст. 41 Конституції України, згідно з якою громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону.

Згідно із Законом України «Про власність» у державній чи комунальній власності можуть перебувати і об'єкти, що становлять культурну цінність. Як зазначено у ст. 16 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожної людини на участь у культурному житті.

Основи законодавства України про культуру (статті 2, 5, 7, 8 та ін.) передбачають у сфері культури право громадян на:

а) збереження і розвиток національно-культурної самобутності, народних традицій та звичаїв;

б) доступ до культурних цінностей – об'єктів матеріальної і духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення, усіх видів культурних послуг та культурної діяльності для кожного громадянина.

Зазначені права, відповідно до ст. 14 Основ, *гарантуються* тим, що держава:

- дбає про збереження і використання культурних цінностей, що знаходяться на території України чи за її межами;
- забезпечує охорону пам'яток історії та культури України, захист історичного середовища, схоронність музейного, бібліотечного і архівного фондів;
- сприяє розвитку мережі державних, громадських і приватних музеїв, бібліотек, формуванню їх фондів;
- створює умови для збереження і розвитку народної культури, сприяє відродженню осередків традиційної народної творчості, художніх промислів і ремесел, створенню музеїв народної творчості та побуту, шкіл народного мистецтва, фольклорно-етнографічних ансамблів, забезпечує їх організаційну і фінансову підтримку;
- гарантує вільний доступ до пам'яток історії та культури, музейних, бібліотечних і архівних фондів. Обмеження такого доступу зумовлюється лише специфікою цінностей та особливими умовами їх схоронності, що визначаються законодавством;
- забезпечує окремим соціальним групам громадян (дітям дошкільного віку, учням, студентам, пенсіонерам та інвалідам) доступ до культурних цінностей на пільгових умовах;
- створює умови для розвитку культур усіх національних меншин, які проживають на території України, сприяє прилученню їх до спільного процесу творення культурних цінностей.

З метою створення умов для вільного користування громадянами культурною спадщиною України держава відповідно до статей 4, 14 Закону України «Про охорону культурної спадщини» заносить усі її об'єкти (археологічні, історичні, монументального мистецтва, архітектури та містобудування, садово-паркового мистецтва і ландшафтні) до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, визначає порядок здійснення права власності на об'єкти культурної спадщини, режим їх утримання та використання, надання їх у користування, їх консервації, реставрації, реабілітації, музеєфікації і ремонту, визначає заходи щодо охорони пам'яток, забороняє діяльність, яка створює їм загрозу, здійснює інші необхідні заходи.

Так, Перелік пам'яток історії, монументального мистецтва та археології національного значення, які заносяться до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, який налічує понад 600 об'єктів в усіх областях України, затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1761.

Статтею 4 Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» визначено, що поверненню в Україну підлягають: культурні цінності, незаконно вивезені з території України; культурні цінності, евакуйовані з території України під час війн та збройних конфліктів і не повернуті назад; культурні цінності, тимчасово вивезені з території України і не повернуті в Україну. Культурні цінності, що перебувають за межами України на законних підставах, можуть бути повернуті шляхом укладення договору купівлі-продажу з власником культурних цінностей, обміну їх на взаємовигідних засадах або отримання в дарунок.

Необхідно також зазначити, що КК України передбачено кримінальну відповідальність за: пошкодження релігійних споруд чи культових будинків, незаконне утримання, осквернення або знищення релігійних святинь (статті 178 і 179), нищення, руйнування чи псування пам'яток історії або культури (ст. 298).

Тема 7
Основні гарантії і механізм захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні
(4 год.)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

- 1. Юридичні гарантії прав і свобод людини та громадянина у національному праві.**
- 2. Гарантії державних органів із забезпечення прав, свобод та обов'язків людини і громадянина.**
- 3. Повноваження Верховної Ради України щодо захисту прав та свобод людини і громадянина в правозастосовчій практиці.**
- 4. Повноваження Президента України щодо здійснення захисту прав та свобод людини і громадянина в правозастосовчій практиці.**
- 5. Механізм поновлення прав людини і громадянина судовими органами України.**

1. Юридичні гарантії прав і свобод людини та громадянина у національному праві

Юридичні гарантії прав і свобод людини у національному праві включають систему засобів та інститутів, спрямованих на створення умов для реалізації прав людини, забезпечення їх всебічної охорони та захисту від порушень.

Враховуючи відмінності між поняттями «реалізація», «охорона», «захист» прав людини, розрізняють:

1) гарантії реалізації (межі прав і свобод, їх конкретизація у законодавстві; конституційно-правові принципи статусу особи; юридичні факти, з якими пов'язується володіння та безпосереднє користування правами; процесуальні форми реалізації; заходи заохочення та стимулювання правомірної поведінки; юридичні обов'язки);

2) гарантії охорони (заходи, які спрямовані на запобігання правопорушенням, встановлення та знешкодження умов і причин, які їх породжують);

3) гарантії захисту (юридичні засоби, які забезпечують захист порушених прав і свобод, їх поновлення і застосування санкцій до осіб, винних у порушенні прав людини).

Юридичні гарантії прав і свобод людини і громадянина закріплені в Конституції та в інших законодавчих актах України.

До конституційних гарантій прав людини належить: право на судовий захист, право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових та службових осіб (ст. 55 Конституції), право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої їх незаконними рішеннями, діяльністю чи бездіяльністю (ст. 56 Конституції), право знати свої права і обов'язки (ст. 57 Конституції), неможливість зворотної дії закону, що встановлює або посилює юридичну відповідальність за правопорушення (ст. 58 Конституції), право на юридичну допомогу, зокрема безкоштовну (ст. 59 Конституції), неможливість бути двічі притягненим до юридичної відповідальності за одне й те саме правопорушення (ст. 61 Конституції), презумпція невинуватості (ст. 62 Конституції).

За суб'єктами (інститутами), які забезпечують права і свободи людини і громадянина, виокремлюють:

– парламентські гарантії. Верховна Рада України бере активну участь у процесі реалізації прав, свобод і обов'язків людини і громадянина. Шляхом прийняття законодавчих актів вона визначає права і свободи людини і громадянина та їх гарантії, правосуб'єктність громадян, статус іноземців та осіб без громадянства, права корінних народів і національних меншин, основи соціального захисту, засади регулювання праці і

зайнятості, основи шлюбу і сім'ї, правовий режим власності, правові засади підприємництва (ч. 1 ст. 92) тощо.

Парламент призначає на посаду та звільняє з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, здійснює через нього контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини та громадянина, заслуховує щорічні доповіді Уповноваженого з прав людини про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні (п. 17 ч. 1 ст. 85, ст. 101). Згідно із Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23 грудня 1997 року омбудсмен: 1) захищає права і свободи людини і громадянина, проголошені Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України; 2) запобігає порушенням прав і свобод людини і громадянина або сприяє їх поновленню; 3) запобігає будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод; 4) сприяє правовій інформованості населення та захисту конфіденційної інформації про особу;

– гарантії глави держави. Президент України виступає гарантом прав і свобод людини та громадянина (ст. 102 Конституції України). Президент безпосередньо приймає рішення про надання громадянства і виходу з нього, про надання притулку в Україні, здійснює помилування (п. 26 ст. 106). У деяких випадках він виступає поручителем прав і свобод особи опосередковано (так, відповідно до пп. 6, 7 ст. 106 Президент проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою, призначає позачергові вибори до Верховної Ради України);

– урядові гарантії. Основними напрямками діяльності Кабінету Міністрів України щодо захисту прав і свобод людини і громадянина (ст. 116 Конституції) визнаються: вжиття заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина (п. 2); забезпечення проведення політики у сфері праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування (п. 3); здійснення заходів щодо забезпечення громадського порядку, боротьби зі злочинністю (п. 7). Міністерства та інші центральні органи виконавчої влади також проводять певну роботу із забезпечення прав людини. Міністерство юстиції України, наприклад, розробляє проекти законів щодо захисту і розвитку прав людини, регулювання відносин між громадянами і державною владою; організовує розгляд скарг та заяв громадян з питань, що належать до повноважень міністерства і пов'язані з роботою його органів, установ, організацій.

На рівні областей і районів виконавчу владу здійснюють державні адміністрації. Згідно зі ст. 119 Конституції вони забезпечують: законність і правопорядок; додержання прав і свобод громадян (п. 2); виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин – також програм їх національно-культурного розвитку (п. 3);

– судові гарантії. Права і свободи людини захищаються судом (ч. 1 ст. 55 Конституції). Кожна людина має право звернутися до суду, якщо її права чи свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав та свобод (рішення Конституційного Суду України від 25.12.1997 р. № 9-зп). Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається (ст. 124 Конституції).

Правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, якщо воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах (рішення Конституційного Суду України від 30.01.2003 р. № 3-рп/2003). Правосуддя здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції, систему яких визначено в Законі України «Про судоустрій і статус суддів». Найважливішою засадою правосуддя і передумовою об'єктивного і неупередженого розгляду справ судами є незалежність суддів і підкорення їх лише закону (ст. 129 Конституції, ст. 6 Закону України «Про судоустрій і

статус суддів»). Гарантіями реалізації цього принципу є: порядок обрання і звільнення суддів; право судді на відставку; передбачена законом процедура здійснення правосуддя; відповідальність за неповагу до суду; недоторканність суддів; наявність органів суддівського самоврядування; створення необхідних організаційно-технічних та інформаційних умов для діяльності судів; належне матеріальне та соціальне забезпечення суддів (ст. 47 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»). Конституційне право на судовий захист не може бути обмежене навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст. 64 Конституції).

Конституція України надає право кожному захищати свої права і свободи всіма засобами, які не заборонені законом (ч. 5 ст. 55). Такі засоби передбачені міжнародними договорами, ратифікованими Верховною Радою України, конкретизуються Конституцією (статті 29, 32, 34, 36, 39–42, 44, 55, 59, 60, 62 та ін.) і галузевим законодавством (Кримінальний кодекс України, наприклад, визнає право необхідної оборони та право на крайню необхідність, Цивільний кодекс України дозволяє самозахист цивільних прав – засоби протидії, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства).

Законодавством України встановлюються і певні **обмеження прав людини**. Обмеження можуть бути загальними – як наслідок настання певного правового режиму чи стану, пов'язаного з потребами захисту національної безпеки (в умовах воєнного або надзвичайного стану), і конкретно-індивідуальними – як наслідок застосування до людини процесуальних дій кримінального, адміністративного чи дисциплінарного характеру або необхідності забезпечення конституційних прав і свобод інших людей. Обмеження прав людини мають тимчасовий характер і є вимушеною мірою. Вони здійснюються в особливому порядку чітко визначеним колом суб'єктів, будь-які інші спроби обмежити права людини є незаконними і тягнуть за собою юридичну відповідальність. Конституція містить і перелік прав людини, які не можуть бути обмежені за жодних обставин (ч. 2 ст. 64).

Важливою гарантією прав людини в Україні є право кожного після використання всіх національних засобів правового захисту звернутися за захистом своїх прав і свобод до міжнародних судових установ чи органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (ч. 4 ст. 55 Конституції). Громадяни України найчастіше звертаються до Європейського суду з прав людини. Найбільш поширеними причинами скарг є порушення права на справедливий судовий розгляд (ст. 6 Європейської конвенції), незаконне затримання або позбавлення волі (ст. 5 Європейської конвенції), спори про право власності, невивплата заробітної плати, жорстоке поводження (ст. 3 Європейської конвенції) та ін. Європейський суд з прав людини 15.10.2009 р. прийняв перше «пілотне» рішення у справі «Юрій Іванов проти України» (набуло чинності 15.01.2010 р.), яким зобов'язав Україну протягом року розробити механізм забезпечення адекватної компенсації за невиконання або затягування виконання рішень українських судів відповідно до принципів Європейської конвенції. Кабінетом Міністрів України 14.01.2011 р. був внесений до парламенту законопроект «Про гарантії держави щодо виконання рішень суду».

Необхідно зазначити, що постанови Європейського Суду з прав людини формально обов'язкові лише для держави-порушниці. Проте Суд має право офіційно тлумачити всі статті Європейської конвенції і формулювати нові принципи і норми, на які він посилається в наступних своїх постановках як прецеденти. Ці прецеденти зв'язують не лише сам Суд, а й фактично обов'язкові для всіх держав-учасниць Конвенції, зокрема і для України.

Згідно зі ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р. суди України зобов'язані застосовувати Конвенцію та практику Суду як джерело права.

Порівняльне дослідження джерел європейського та національного права свідчить про те, що за змістом гарантії прав людини, передбачені українським законодавством, зорієнтовані на європейські правові стандарти. Істотні відмінності спостерігаються у механізмах реалізації таких гарантії. Якщо в межах європейського правового простору вони є дієвими, доступними та ефективними, то Україна робить лише перші кроки в напрямі надання їм реального характеру. Запозичення позитивного досвіду європейських країн у забезпеченні прав людини повинно стати першочерговим завданням держави, яка проголосила себе демократичною, соціальною і правовою і визнала права і свободи людини та їх гарантії такими, що визначають зміст і спрямованість її діяльності.

2. Гарантії державних органів із забезпечення прав, свобод та обов'язків людини і громадянина

Гарантії реалізації прав, свобод та обов'язків людини і громадянина можна охарактеризувати як систему норм та принципів, умов і засобів, що забезпечують у своїй сукупності здійснення конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. Ефективність цієї системи залежить від різних чинників, але основним серед них є наявність визначених елементів у системі функціонування державної влади. До них належать: а) наявність Основного Закону, дія якого не може бути припинена довільно; б) визнання державної влади похідною від влади народу і Конституції; в) закріплення на конституційному рівні основних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина та засобів і умов їх здійснення; г) наявність незалежної судової влади; д) можливість захисту своїх прав в Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та у міжнародних правозахисних організаціях.

Система гарантії прав, свобод та обов'язків людини і громадянина включає в себе передумови політичного, економічного, соціального, ідеологічного, правового характеру, що необхідні для їх реалізації, включаючи механізм їхньої охорони, захисту та відтворення.

Політичні гарантії – це закріплені конституційними нормами та принципами політичні умови та засоби, що забезпечують реалізацію основних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. До них відносять конституційні норми, що закріплюють обов'язки держави і її органів та інших суб'єктів політичної системи суспільства щодо створення умов та використання засобів здійснення конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. Наприклад, стаття 3 Конституції України закріплює головним обов'язком держави необхідність утвердження і забезпечення прав і свобод людини. Згідно зі статтею 92 Основного Закону парламент України повинен визначати виключно законами суб'єктивні права і свободи людини і громадянина, гарантії їх реалізації та основні обов'язки.

Економічні гарантії – це закріплені конституційними нормами економічні умови й засоби, що забезпечують реалізацію прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. Це можливості людини і громадянина користуватися природними об'єктами права власності народу України (ст. 13, 14), економічна багатоманітність (ст. 15), а також засоби забезпечення права приватної власності, підприємницької діяльності, можливостей заробляти собі на життя працею (ст. 43), участі на законних підставах у страйку (ст. 44) та умови здійснення права працівників на відпочинок (ст. 45).

Соціальні гарантії – це закріплені конституційними нормами соціальні засоби й умови реалізації прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. Серед таких умов і засобів Конституція України закріплює: а) загальнообов'язкове соціальне страхування, створення мережі закладів для догляду за непрацездатними (ст. 46); б) створення державою умов, за яких кожний громадянин може мати можливість побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду, одержати від держави чи органів місцевого самоврядування безоплатно чи за доступну для громадянина плату, позбавлення житла примусово виключно на підставі закону і за рішенням суду (ст. 47); в) державне фінансування охорони здоров'я, безоплатне надання медичної допомоги, створення

ефективних і доступних умов медичного обслуговування та розвитку лікувальних закладів усіх форм власності, розвиток фізичної культури і спорту, забезпечення санітарно-епідемічного благополуччя населення (ст. 49).

Ідеологічні гарантії – це закріплені конституційними нормами ідеологічні умови й засоби, що забезпечують реалізацію прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. Конституція України закріплює ідеологічну багатоманітність, забороняє цензуру, гарантує будь-яку ідеологію, що не заборонена законом і встановлює правило, за якого не може визнаватися державою жодна ідеологія, як обов'язкова (ст. 15).

Юридичні гарантії – це закріплені конституційними нормами та принципами юридичні умови і засоби реалізації прав, свобод та обов'язків людиною і громадянином. Серед них Конституція України закріплює такі умови та засоби: 1) гарантованість конституційних прав і свобод та неможливість їх скасування чи обмеження (ст. 22, 157); 2) збереження громадянства за будь-яких обставин і можливості змінити громадянство (ст. 25); 3) гарантування прав, свобод та обов'язків іноземців і осіб без громадянства, що перебувають на території України на законних підставах (ст. 26); 4) гарантування судового захисту прав та свобод людини і громадянина (ст. 55); 5) відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди (ст. 56); 6) право кожного знати свої права і обов'язки (ст. 57); 7) незворотної дії законів та інших нормативно-правових актів в часі (ст. 58); 8) право на правову допомогу, включаючи діяльність адвокатури (ст. 59); 9) гарантія, згідно якої ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази (ст. 60); 10) гарантії неможливості бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення (ст. 61); 11) презумпція невинуватості (ст. 63); 12) гарантовану державою можливість особи не нести відповідальність за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом (ст. 63); 13) можливості підозрюваного, обвинуваченого, чи підсудного на захист (ст. 63); 14) гарантованого статусу засудженого, який користується всіма правами людини та громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду (ст. 63); 15) гарантії необмеженості конституційних прав і свобод людини й громадянина, крім випадків, передбачених Конституцією України (ст. 64).

3. Повноваження Верховної Ради України щодо захисту прав та свобод людини і громадянина в правозастосовчій практиці

Одне з провідних місць у системі органів державної влади щодо захисту прав та свобод людини і громадянина належить Верховній Раді України. Тобто на Верховну Раду України покладається завдання нормативного закріплення, по-перше, всієї сукупності прав, свобод та обов'язків, якими наділяється людина і громадянин, по-друге, визначення системи забезпечення цих прав, свобод та обов'язків.

У теорії конституціоналізму, насамперед, виокремлюють такі функції парламенту: а) законодавча, б) установча, в) парламентського контролю.

Пріоритетною функцією Верховної Ради України є законодавча. Потрібно зазначити, що будь-який закон, прийнятий ВРУ, сприяє захисту прав, свобод та обов'язків людини і громадянина шляхом зменшення кількості прогалин законодавства в діяльності певного органа держави, особи, групи осіб та інших можливих суб'єктів правовідносин. У цьому випадку більш чітко діє схема, що органу державної влади дозволено те, що прямо визначено в законі, а особі – все те, що не заборонено законом. Виконанню цього сприяють також постанови Верховної Ради України. Особливу увагу викликає постанова ВРУ «Про засади державної політики України в галузі прав людини» від 17 червня 1999 року. Цей нормативний документ закріпив принципи і напрями державної політики в галузі прав людини. Він є своєрідним фундаментом, на якому базується діяльність системи державних органів у сфері забезпечення прав людини. Також одним із напрямів

законодавчої діяльності ВРУ є внесення змін до Конституції України в межах і порядку, закріпленими розділом XIII Основного Закону.

Не менш важливою функцією ВРУ під час забезпечення захисту прав людини є установча функція. Під час її реалізації виокремлюють такі напрями діяльності парламенту: участь у формуванні органів виконавчої влади; формування органів судової влади; створення парламентських структур; участь у формуванні інших державних організацій; вирішення питань територіального устрою України і забезпечення формування органів місцевого самоврядування. Від того, наскільки правильно, чітко, законно, оперативно здійснює парламент України установчу функцію, залежить належний рівень забезпечення прав людини. Верховна Рада України наділена повноваженнями стосовно нормативного врегулювання діяльності державних органів, формування органів судової влади та прокуратури. Як складова установчої функції ВРУ є призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Уповноважений з прав людини є важливою гарантією реалізації прав та свобод людини і громадянина, додатковий засіб забезпечення прав і свобод людини щодо інших правозахисних механізмів, усуває прогалини і компенсує недоліки судових засобів забезпечення прав людини, парламентського контролю і відомчого контролю за державними органами.

Наступною функцією ВРУ при забезпеченні захисту прав і свобод громадян є функція парламентського контролю, де поряд з наведеним напрямом контролю за додержанням прав людини можна виокремити не менш важливі, з погляду забезпечення прав людини напрями контрольної діяльності Верховної Ради України, а саме: контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України; бюджетно-фінансовий контроль; запит народного депутата на пленарному засіданні Верховної Ради України. Здійснення парламентського контролю з окремих питань безпосередньо або через тимчасові спеціальні, та тимчасово слідчі комісії.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини на постійній основі здійснює опосередкований парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції. Він є аналогом інституту *омбудсмена*, що був вперше заснований у 1809 р. у Швеції і нині існує більше ніж у ста зарубіжних державах. У державно-правовому значенні омбудсмен сприймається як гідна довіри незалежна особа, яка уповноважена парламентом на охорону прав окремих громадян і опосередкований парламентський контроль у формі нагляду за всіма державними органами і посадами, але без права зміни прийнятих ними рішень. Омбудсмен – це переважно політичний інститут, а не правоохоронний; його головне завдання полягає у тому, щоб захистити права і свободи людини тоді, коли інші державні органи виявляються неспроможними, оскільки причиною порушень є недосконалість самих законів.

Метою опосередкованого парламентського контролю, який здійснює Уповноважений, є:

- 1) захист прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України;
- 2) додержання та повага до прав і свобод людини і громадянина органами державної влади, органами місцевого самоврядування та їх посадовими і службовими особами;
- 3) запобігання порушенням прав і свобод людини і громадянина або сприяння їх поновленню;
- 4) сприяння приведенню законодавства України про права і свободи людини і громадянина у відповідність з Конституцією України, міжнародними стандартами у цій галузі;
- 5) поліпшення і подальший розвиток міжнародного співробітництва в галузі захисту прав і свобод людини і громадянина;

б) запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод;

7) сприяння правовій інформованості населення та захист конфіденційної інформації про особу.

Основною функцією Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини є контроль-но-наглядова, яка конкретизується у таких напрямках діяльності:

– здійснення опосередкованого парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі;

– здійснення контролю за відповідністю Конституції України, законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, які стосуються прав і свобод людини і громадянина шляхом звернення до Конституційного Суду України з відповідними поданнями;

– перевірка стану додержання встановлених прав і свобод людини і громадянина відповідними державними органами, зокрема тими, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність;

– направлення звернень громадян України, іноземців, осіб без громадянства або осіб, які діють в їхніх інтересах, за належністю в органи, до компетенції яких належить розгляд справи, та здійснення контролю за розглядом цих звернень;

– прийняття рішень про необхідність проведення перевірок діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності з правом вимагати від посадових і службових осіб цих органів сприяння, виділення спеціалістів для участі у проведенні перевірок, експертиз і надання відповідних висновків.

Крім того, Уповноважений виконує ряд інших функцій, зокрема, правоохоронну, нормотворчу, правозастосовчу, інформаційну та ін.

Уповноважений призначається на посаду і звільняється з посади Верховною Радою України таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів. Кандидатом на посаду Уповноваженого може бути лише громадянин України, який досяг на день обрання віку 40 років, володіє державною мовою, має високі моральні якості, досвід правозахисної діяльності і проживає впродовж останніх п'яти років в Україні. Не може бути призначено Уповноваженим особу, яка має судимість за вчинення злочину, якщо ця судимість не погашена та не знята в установленому законом порядку. Строк його повноважень – п'ять років, який починається з дня прийняття ним присяги на сесії Верховної Ради України.

Пропозиції щодо кандидатури на посаду Уповноваженого вносять Голова Верховної Ради України або не менше однієї чверті народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України. Відповідний парламентський комітет подає Верховній Раді України свої висновки щодо кожної кандидатури на посаду Уповноваженого, відповідності її вимогам та про відсутність причин, які б перешкождали зайняттю нею цієї посади.

Висування кандидатури для призначення на посаду Уповноваженого здійснюється у 20-денний строк із наступного дня після закінчення строку, на який було призначено Уповноваженого, або припинення його повноважень чи звільнення; оголошення результатів голосування, якщо Уповноваженого не було призначено. Голосування проводиться під час пленарних засідань Верховної Ради України бюлетенями для таємного голосування, але не раніше ніж через десять днів і не пізніше ніж через двадцять днів після закінчення строку для висування кандидатів для участі у виборах.

Призначеним вважається той кандидат, за якого проголосувала більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

Якщо на посаду Уповноваженого було висунуто більше ніж два кандидати і жодного з них не було призначено, Верховна Рада України проводить повторне

голосування по двох кандидатах, які одержали найбільшу кількість голосів. У разі, якщо жоден із кандидатів на посаду Уповноваженого не набрав необхідної кількості голосів, знову проводиться висування кандидатур для призначення на посаду Уповноваженого.

Уповноважений не може мати представницького мандата, обіймати будь-які інші посади в органах державної влади, виконувати іншу оплачувану чи неоплачувану роботу в органах державної влади і місцевого самоврядування, об'єднань громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форми власності, крім викладацької, наукової або іншої творчої діяльності. Він не може бути членом будь-якої політичної партії.

За наявності зазначених обставин, Уповноважений повинен їх усунути впродовж десяти днів після його призначення. До усунення зазначених обставин він не може скласти присяги. Якщо ж зазначені обставини виникли під час діяльності Уповноваженого, вони повинні бути усунені впродовж десяти днів з дня, коли про це стало відомо, а у разі неможливості усунути їх впродовж десяти днів Уповноважений зобов'язаний зробити у зазначений строк заяву про відмову виконувати будь-які інші доручення чи повноваження, крім тих, що належать Уповноваженому. Якщо впродовж зазначеного строку Уповноважений не виконає встановлених вимог, його повноваження припиняються і Верховна Рада України зобов'язана звільнити його з посади.

Уповноважений має право:

1) невідкладного прийому Президентом України, Головою Верховної Ради України, Прем'єр-міністром України, головами Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів України, Генеральним прокурором України, керівниками інших державних органів, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, їх посадовими та службовими особами;

2) бути присутнім на засіданнях Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів України, колегії прокуратури України та інших колегіальних органів;

3) звертатися до Конституційного Суду України з поданнями: а) про відповідність Конституції України законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, які стосуються прав і свобод людини і громадянина; б) про офіційне тлумачення Конституції України та законів України;

4) безперешкодно відвідувати органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від форми власності, бути присутнім на їх засіданнях;

5) на ознайомлення з документами, зокрема і секретними (таємними), та отримання їх копій в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форми власності, органах прокуратури, включаючи справи, які знаходяться в судах;

6) вимагати від посадових і службових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності сприяння проведенню перевірок діяльності підконтрольних і підпорядкованих їм підприємств, установ, організацій, виділення спеціалістів для участі у проведенні перевірок, експертиз і надання відповідних висновків;

7) запрошувати посадових і службових осіб, громадян України, іноземців та осіб без громадянства для отримання від них усних або письмових пояснень щодо обставин, які перевіряються по справі;

8) відвідувати у будь-який час місця тримання затриманих, попереднього ув'язнення, установи відбування засудженими покарань та установи примусового лікування і перевиховання, психіатричні лікарні, опитувати осіб, які там перебувають, та

одержувати інформацію щодо умов їх тримання;

9) бути присутнім на засіданнях судів усіх інстанцій, зокрема на закритих судових засіданнях, за умови згоди суб'єкта права, в інтересах якого судовий розгляд оголошено закритим;

10) звертатися до суду із заявою про захист прав і свобод людини і громадянина, які за станом здоров'я чи з інших поважних причин не можуть цього зробити самостійно, а також особисто або через свого представника брати участь у судовому процесі у випадках та порядку, встановлених законом;

11) направляти у відповідні органи акти реагування Уповноваженого у разі виявлення порушень прав і свобод людини і громадянина для вжиття цими органами заходів;

12) перевіряти стан додержання встановлених прав і свобод людини і громадянина відповідними державними органами, зокрема тими, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність.

Актами реагування Уповноваженого щодо порушень положень Конституції України, законів України, міжнародних договорів України стосовно прав і свобод людини і громадянина є конституційне подання Уповноваженого та подання до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та їх посадових і службових осіб.

Конституційне подання Уповноваженого – акт реагування до Конституційного Суду України щодо вирішення питання про відповідність Конституції України (конституційності) закону України чи іншого правового акта Верховної Ради України, акта Президента України та Кабінету Міністрів України, правового акта Автономної Республіки Крим; офіційного тлумачення Конституції України та законів України.

Подання Уповноваженого – акт, який вноситься Уповноваженим до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, їх посадовим і службовим особам для вжиття відповідних заходів у місячний строк щодо усунення виявлених порушень прав і свобод людини і громадянина.

Уповноважений здійснює свою діяльність на підставі відомостей про порушення прав і свобод людини і громадянина, які отримує: 1) за зверненнями громадян України, іноземців, осіб без громадянства чи їх представників; 2) за зверненнями народних депутатів України; 3) за власною ініціативою.

Уповноважений приймає та розглядає звернення громадян України, іноземців, осіб без громадянства або осіб, які діють в їхніх інтересах, відповідно до Закону України «Про звернення громадян». Звернення подаються Уповноваженому в письмовій формі впродовж року після виявлення порушення прав і свобод людини і громадянина. За наявності виняткових обставин цей строк може бути подовжений Уповноваженим, але не більше ніж до двох років.

Під час розгляду звернення Уповноважений:

1) відкриває провадження у справі про порушення прав і свобод людини і громадянина;

2) роз'яснює заходи, що їх повинна вжити особа, яка подала звернення Уповноваженому;

3) направляє звернення за належністю в орган, до компетенції якого належить розгляд справи, та контролює розгляд цього звернення;

4) відмовляє в розгляді звернення.

Уповноважений не розглядає тих звернень, які розглядаються судами, зупиняє вже розпочатий розгляд, якщо зацікавлена особа подала позов, заяву або скаргу до суду. Повідомлення про прийняття звернення до розгляду або відмову в прийнятті звернення до розгляду надсилається в письмовій формі особі, яка його подала.

Упродовж першого кварталу кожного року Уповноважений представляє Верховній

Раді України щорічну доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні органами державної влади, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами, організаціями незалежно від форми власності та їх посадовими і службовими особами, які порушували своїми діями (бездіяльністю) права і свободи людини і громадянина, та про виявлені недоліки в законодавстві щодо захисту прав і свобод людини і громадянина. У разі необхідності Уповноважений може представити Верховній Раді України спеціальну доповідь (довіді) з окремих питань додержання в Україні прав і свобод людини і громадянина. За щорічною та спеціальною (спеціальними) доповідями Уповноваженого Верховна Рада України приймає постанову.

Діяльність Уповноваженого доповнює існуючі засоби захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, не відміняє їх і не тягне перегляду компетенції державних органів, які забезпечують захист і поновлення порушених прав і свобод. У науковій літературі зазначається, що Уповноважений, не маючи владних повноважень змінити або скасувати прийняті рішення, завдяки таким характеристикам, як відкритість, доступність, об'єктивність і неупередженість щодо «позивача і відповідача», неформальність використовуваних методів діяльності є досить авторитетним і результативним засобом забезпечення прав і свобод людини і громадянина – реальним і діючим.

Як свідчить політико-правова практика, інститут омбудсмена (уповноваженого з прав людини) може ефективно існувати лише у країнах з усталеними конституційними традиціями і високою правовою культурою населення. Тому в Україні цей інститут поки що малоефективний, хоча певні здобутки вже є. Зокрема, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини ініціював процес опублікування в українських офіційних джерелах Європейської Конвенції захисту прав і основних свобод із відповідними протоколами, а нині активно займається вирішенням проблеми торгівлі українськими дітьми та жінками, захищає права українських морських екіпажів, арештованих у закордонних портах та ін.

Уповноважений має печатку із зображенням малого Державного герба України та своїм найменуванням; його місцезнаходженням є місто Київ.

Повноваження Уповноваженого припиняються у разі:

- 1) відмови його від подальшого виконання обов'язків шляхом подання заяви про складення своїх повноважень;
- 2) набрання законної сили обвинувальним вироком суду щодо нього;
- 3) набрання законної сили рішенням суду про визнання особи, яка обіймає посаду Уповноваженого, безвісно відсутньою або про оголошення її померлою;
- 4) складення присяги новообраним Уповноваженим;
- 5) смерті особи, яка обіймає посаду Уповноваженого.

Верховна Рада України ухвалює рішення про звільнення з посади Уповноваженого до закінчення строку, на який його було обрано, у разі:

- 1) порушення присяги;
- 2) порушення вимог щодо несумісності діяльності;
- 3) припинення громадянства України;
- 4) неспроможності впродовж більше чотирьох місяців поспіль виконувати обов'язки через незадовільний стан здоров'я чи втрату працездатності.

Висновок щодо наявності підстави для звільнення з посади Уповноваженого повинна дати тимчасова спеціальна комісія Верховної Ради України.

Верховна Рада України за наявності зазначених підстав розглядає питання і приймає відповідну постанову про звільнення з посади Уповноваженого за поданням Голови Верховної Ради України або не менше ніж однієї чверті народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

Уповноважений вважається звільненим із посади, якщо за це проголосувала більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України. Припинення повноважень та звільнення з посади Уповноваженого

оформляються відповідною постановою Верховної Ради України.

Повноваження Уповноваженого не можуть бути припинені чи обмежені у разі закінчення строку повноважень Верховної Ради України або її розпуску (саморозпуску), введення воєнного або надзвичайного стану в Україні чи в окремих її місцевостях.

Втручання органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та їх посадових і службових осіб у діяльність Уповноваженого забороняється. Уповноважений не зобов'язаний давати пояснення по суті справ, які закінчені або перебувають у його провадженні.

Уповноважений користується правом недоторканності на весь час своїх повноважень. Він не може бути без згоди Верховної Ради України притягнутий до кримінальної відповідальності або підданий заходам адміністративного стягнення, що накладаються в судовому порядку, затриманий, заарештований, підданий обшуку, а також особистому огляду. Кримінальну справу проти Уповноваженого може бути порушено лише Генеральним прокурором України. За порушення законодавства щодо гарантій діяльності Уповноваженого, його представників та працівників секретаріату винні особи притягаються до відповідальності згідно з чинним законодавством.

Життя та здоров'я Уповноваженого і його представників, які працюють на постійній основі, підлягають обов'язковому державному страхуванню на випадок смерті, травми, каліцтва або захворювання, одержаних під час виконання ними службових обов'язків. Порядок та умови страхування встановлюються Кабінетом Міністрів України.

4. Повноваження Президента України щодо здійснення захисту прав та свобод людини і громадянина в правозастосовчій практиці

В інституційно-організаційному механізмі забезпечення захисту прав і свобод людини та громадянина істотна роль належить Президентові України. Від діяльності Президента України в правовому полі багато що залежить у реалізації політичних, особистих, соціально-економічних прав людини і громадянина, забезпечення їх економічної та іншої безпеки. Реалізуючи свої повноваження у сфері забезпечення захисту прав і свобод громадян, Президент України має право вето щодо ухвалених Верховною Радою України законів, повноваження скасовувати акти Кабінету Міністрів України, рішення голів місцевих державних адміністрацій, деякі інші нормативні акти у разі порушення ними прав і свобод особи в Україні, має право на звернення до Конституційного Суду України з питань відповідності законів та інших нормативних актів Конституції України.

Ядро конституційно-правового статусу Президента України становлять норми Конституції України, які визначають функції та повноваження глави держави.

Функції Президента України – основні напрямки діяльності (найважливіші обов'язки) глави держави, обумовлені його місцем і роллю в системі органів державної влади.

Компетенція Президента України – сукупність визначених Конституцією та законами України предметів відання та повноважень, якими Президент України наділяється з метою забезпечення реалізації його функцій як глави держави.

Повноваження Президента України – конкретні права та обов'язки глави держави з вирішення питань, віднесених до його відання.

Функції та повноваження, що належать згідно з Конституцією України виключно Президентові України, складають прерогативу глави держави.

Основні функції Президента України як глави держави визначено в ст. 102 Конституції України. Так, Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

Щодо питання про роль і місце Президента України як гаранта прав і свобод людини та громадянина необхідно зазначити діяльність органів, апарату, за допомогою яких реалізуються його повноваження в цій сфері. Це стосується насамперед Офісу Президента України, Комісії при Президентові України з питань громадянства та підпорядкованих йому органів.

Згідно із призначенням цих органів і їх підрозділів однією з основних цілей є посилення гарантій забезпечення захисту прав громадян. Вони здійснюють свою діяльність у межах установленої компетенції, незалежно від інших державних органів; відповідно до своїх повноважень мають право запитувати й одержувати від державних органів і посадових осіб будь-які звернення, документи, матеріали, необхідні для виконання покладених на них завдань; проводити перевірку діяльності державних установ, стосовно яких наявна інформація про порушення прав людини; одержувати пояснення від будь-яких посадових осіб. За результатами розгляду звернень або розслідувань відповідні підрозділи роблять висновки. Якщо повідомлення про порушення прав людини є обґрунтованими, вони направляють висновки, що містять рекомендації відповідному органу, до компетенції якого входить вирішення питання з надання, реалізації відповідного права або відновлення порушених прав. Посадові особи, які одержали висновок, упродовж установленого строку зобов'язані розглянути рекомендації й інформувати відповідний підрозділ Офісу Президента про прийняте рішення.

У структурній організації Української держави Президенту належить особливе місце, оскільки він уособлює державу, виступає від її імені і забезпечує узгоджене функціонування всього державного механізму. У напівпрезидентській республіці, якою за формою правління є Україна, Президент структурно не належить до жодної з гілок влади, однак функціонально тяжіє до виконавчої, маючи значні важелі впливу на всі ланки державного апарату. Це ускладнює чітке наукове визначення місця й ролі глави держави у державному механізмі, який базується на принципі поділу влади, і потребує ґрунтовного дослідження функціонального призначення цього органу.

Функції Президента України – це основні напрями діяльності глави Української держави, які виражають його місце і загальне призначення у державному механізмі, а також роль у вирішенні суспільних завдань, що стоять перед державою.

Конституція України не містить чіткого і вичерпного переліку функцій Президента України, перераховуючи їх разом із цілями і повноваженнями. Тому визначення науково обґрунтованої системи функцій глави Української держави можливе лише шляхом аналізу всього комплексу конституційних норм і узагальнення наявних у нього повноважень.

Всі функції, конституційно покладені на Президента України, складають логічно завершену систему, визначальне місце в якій займають два напрямки його діяльності – забезпечення єдності державної влади та представництво держави.

Наявність інституту президентства в Україні обумовлена насамперед необхідністю **забезпечення узгодженого функціонування державного механізму**, організованого на засадах поділу влади. На варті Конституції стоїть Конституційний Суд. Але можливе виникнення таких політичних ситуацій, коли дії різних гілок влади (точніше, окремих органів, які ці влади представляють), формально не виходячи за межі Конституції і не порушуючи основних прав громадян, призводять до негативних наслідків для суспільства в результаті їх «різноспрямованості». Існування кількох влад породжує не лише їх взаємні обмеження, а й протиріччя і навіть конфлікти, які потрібно вирішувати демократичним шляхом і на основі закону, забезпечуючи цілісність державної влади і єдність державної політики. У державному механізмі нема жодного органу, який міг би це зробити, а надавати такі повноваження одному з вищих органів державної влади – парламенту чи уряду, було б порушенням «балансу влад» і робило б його «суддею у власній справі». Тому й з'являється інститут президентури як координаційний центр державної влади, який поєднує всі органи держави в цілісний організм. Президенту надаються ті повноваження, які дають змогу ефективно підтримувати єдність влади і нормальне

функціонування всіх ланок державного механізму, за необхідності застосовуючи заходи впливу на тих посадових осіб і ті органи, які є причиною розладу.

У разі, коли уряд починає відхилятися від політичного курсу, затвердженого парламентом, у результаті чого виникає конфлікт між законодавчою і виконавчою владою, ситуація може бути вирішена вотумом недовіри з боку парламенту і сформуванням нового уряду. Однак можлива й така ситуація, коли в умовах протистояння між парламентом і урядом відсутня необхідна більшість голосів за висловлення недовіри урядові (більшість від конституційного складу), так званий «політичний пат». За цих умов Президент уповноважений звернутися до Верховної Ради України з позачерговим посланням (п. 2 ст. 106 Конституції), в якому запропонувати вихід із кризи, або припинити повноваження Прем'єр-міністра й уряду взагалі (п. 9, 10 ст. 106), і таким чином вирішити політичний конфлікт. Якщо причиною розладу в державному механізмі може стати новий закон, прийнятий Верховною Радою, Президент має право накладати вето (ч. 2 ст. 94, п. 30 ст. 106) на схвалений законопроект і таким чином нормалізувати ситуацію. Якщо від політичного курсу відхиляються певні місцеві адміністрації, а уряд на них не впливає, або, тим більш, мовчки підтримує, Президент має право звернутися до уряду з вимогою якнайшвидшого виправлення ситуації (попереджуючи про можливість припинення його повноважень), або самостійно скасувати «спірні» акти держадміністрацій (ч. 8 ст. 118) і (або) звільнити з посад їх голів (п. 10 ст. 106, ч. 4 ст. 118).

Саме забезпечення єдності державної влади складає серцевину діяльності Президента України, обумовлює необхідність даного інституту. Жоден інший орган державної влади не виконує і не може виконувати цієї функції в механізмі держави, заснованому на принципі розподілу влад, оскільки для їх виконання потрібні незалежність і нейтральність, а цими властивостями володіє лише глава держави. Функція забезпечення єдності державної влади, у свою чергу, поділяється на такі підфункції: 1) координація діяльності всіх гілок влади; 2) врівноважування гілок влади, створення балансу сил; 3) припинення дій органів, які порушують єдність влади.

Координаційна підфункція Президента України одержала відображення у ч. 2 ст. 113, ч. 5 ст. 118 та ст. 139 Конституції України. Зокрема, ч. 2 ст. 113 закріплює положення, за яким Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. У поєднанні з правом Президента на звернення до парламенту, правом вето і правом підписання законів (п. 2, 29, 30 ст. 106), а також правом призначення і звільнення з посад членів уряду та правом скасування урядових актів (п. 9, 10, 16 ст. 106), це дає можливість главі держави впливати на дії Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України з метою налагодження їх конструктивної взаємодії між собою.

Підфункція врівноважування гілок влади полягає в забезпеченні того співвідношення політичних і юридичних можливостей державних органів, що належать до різних підсистем державного механізму, яке закріплене Конституцією, у підтриманні їх належного функціонального стану. Зокрема, ця підфункція чітко виявляється у праві Президента на дострокове припинення повноважень Верховної Ради України у разі, коли її пленарні засідання не можуть розпочатися впродовж 30 днів однієї чергової сесії, та праві призначати у цьому разі позачергові вибори до парламенту (п. 7, 8 ст. 106). У цьому разі роль Президента полягає в якомога скорішому врівноваженні гілок влади на вищому їх рівні шляхом забезпечення умов для сформування демократичним шляхом дієздатного парламенту і водночас у здійсненні контролю за тим, щоб уряд, користуючись тимчасовою розбалансованістю державного механізму, не вийшов за межі своєї компетенції. Шляхом використання права вето (п. 30 ст. 106) Президент України здатен не допустити виходу Верховної Ради за межі своєї компетенції, можливого шляхом прийняття невідповідних законів, і таким чином зберігає конституційний баланс сил на вищому щаблі державного механізму від парламентського диктату. У свою чергу, право

скасовувати акти уряду може бути успішно використане для запобігання порушенню балансу влад з боку Кабінету Міністрів.

Важливий функціональний аспект у діяльності Президента – **припинення дій, що порушують єдність влади**, відображений у праві глави держави припиняти повноваження Прем'єр-міністра, членів уряду, керівників центральних органів виконавчої влади, голів місцевих державних адміністрацій, Генерального прокурора України, Голів Антимонопольного комітету України, Фонду державного майна, Державного комітету телебачення і радіомовлення України, скасовувати акти Кабінету Міністрів України, Ради міністрів АРК та місцевих державних адміністрацій, звертатись до Конституційного Суду з питань щодо конституційності законів України та правових актів Верховної Ради АРК (п. 9–12, 14, 16, 30 ст. 106, ч. 8 ст. 118, ст. 150 Конституції України). Мова йде про заходи Президента щодо нейтралізації тих дій посадових осіб та органів державної влади, які вносять розлад у діяльність державного механізму, блокують його нормальне функціонування, йдуть у розріз із політичним курсом держави (незалежно від того, чи порушують ці дії національну безпеку або основні права громадян, чи ні).

У новітній державознавчій літературі функцію Президента щодо забезпечення єдності державної влади іноді називають *арбітражною*. Цей термін досить образно характеризує зміст даної функції, але потребує певних застережень. Конституційно-правовий арбітраж Президента України необхідно чітко відмежовувати від діяльності арбітражних судів щодо вирішення господарських спорів. В обох випадках арбітражна діяльність спрямована на гармонізацію відносин між певними суб'єктами правовідносин, але на відміну від судді-арбітра по господарських спорах, глава держави не може розглядатись як такий, що стоїть над учасниками спору. Президент – лише один з вищих органів державної влади, на поведінку якого можна впливати шляхом використання конституційного механізму «стримувань і противаг», а тому він повинен стояти не над, а між конфліктуючими сторонами.

Другим із провідних напрямків діяльності Президента України є **представництво**. У ряді випадків вимагається виконання дій від імені держави в цілому як єдиної організації політичної влади. Цілком природно, що такими повноваженнями найбільш доцільно наділити орган, котрий якраз і забезпечує таку єдність, до того ж орган одноосібний, здатний уособлювати єдність нації та єдність державної влади як у внутрішньо-, так і у зовнішньополітичних відносинах. Виконанням саме цієї функції обумовлена наявність у Президента таких повноважень, як право на звернення до народу, а також звернення зі щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України, право на ведення переговорів і укладення міжнародних договорів України, право прийняття рішення про визнання іноземних держав, на прийняття вірчих і відзивних грамот дипломатичних представників зарубіжних держав, право на нагородження державними нагородами, право встановлювати президентські відзнаки та нагороджувати ними. Залежно від сфери вияву ця функція розподіляється на дві підфункції: внутрішньополітичне представництво і зовнішньополітичне представництво. Особливістю представницької функції Президента є те, що вона лише опосередковано пов'язана з упорядкуванням суспільного життя і конкретизується у максимально формалізованих повноваженнях (причому, формалізованих як за зовнішніми проявами, так і за внутрішнім змістом).

Аналіз ст. 93–94, 102, 106–107, 113–114, 118, 127–128, 136, 151, 154–156 Конституції України дає можливість виділити такі функції Президента України:

1. *За об'єктами діяльності*: а) забезпечення державного суверенітету та національної безпеки України; б) забезпечення реалізації основних прав і свобод громадян; в) керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави; г) формування персонального складу органів державної влади (кадрова).

2. *За формами (способами) діяльності*: а) установча; б) нормотворча; в) правозастосовна; г) контрольна; д) інтерпретаційна.

Об'єктні функції Президента України вnormовані в Розділі V Конституції України. Зокрема, **функція забезпечення державного суверенітету та національної безпеки України** прямо закріплена ч. 2 ст. 102 і п. 1 ст. 106 Основного Закону й деталізована у повноваженнях Президента, передбачених п. 17–21 Конституції (право здійснювати керівництво у сферах національної безпеки і оборони, право ухвалювати рішення про мобілізацію, про введення воєнного та надзвичайного стану та ін.). Конституція проголосила Президента Верховним Головнокомандувачем Збройних сил України, перелік повноважень якого міститься в законах «Про оборону України», «Про Збройні сили України», «Про загальний військовий обов'язок та військову службу», «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію». Зокрема, згідно з Законом «Про оборону України» Президент як Верховний Головнокомандувач виконує такі повноваження: подає на затвердження Верховної Ради України проекти воєнної доктрини, концепції військового будівництва, державної програми розвитку озброєння та військової техніки, а також пропозиції щодо загальної структури та чисельного складу Збройних сил України, обсягу бюджетних асигнувань на оборону; координує діяльність державних органів у галузі оборони; веде переговори і підписує міжнародні та міждержавні договори з військових питань; затверджує план розвитку, стратегічні плани використання Збройних сил України, плани їх дислокації, а також Положення про Генеральний штаб Збройних сил України; приймає рішення про призов громадян України на строкову військову службу та звільнення в запас військовослужбовців строкової служби; встановлює військові свята. Згідно із Законом «Про державну таємницю» Президент України, забезпечуючи національну безпеку, видає укази та розпорядження з питань охорони державної таємниці, покладає виконання функцій державного експерта з питань таємниць на конкретних посадових осіб в інших (крім парламенту) органах державної влади, може встановлювати більш тривалі строки дії рішень про віднесення інформації до державної таємниці, ніж строки, передбачені Законом.

Функція забезпечення реалізації основних прав і свобод громадян також відображена у ч. 2 ст. 102 і більш широко розкрита у п. 25–27 ст. 106 Конституції України (право нагородження державними нагородами, право прийняття рішень із питань громадянства, про надання притулку в Україні та право помилування). Головною прикметою зазначених повноважень глави держави є їх чітко індивідуальна спрямованість та конкретність. Реалізуючи ці повноваження, Президент, уособлюючи державу в цілому, вступає в безпосередні правовідносини з конкретними фізичними особами. Крім того, на забезпечення основних прав і свобод громадян у підсумку спрямовані й інші повноваження глави держави, оскільки забезпечення внутрішньої та зовнішньої безпеки, конституційної законності та міжнародної співпраці має кінцевою метою саме благополуччя громадян, якомога повнішу реалізацію їх прав і свобод.

На **керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави** націлюють главу держави п. 3–5 ст. 106 Конституції України, що закріплюють його повноваження у міжнародно-правовій сфері. Крім того, Закон України «Про міжнародні договори України» від 22 грудня 1993 р. надає Президентові України право: вести переговори і підписувати міжнародні договори України без спеціальних повноважень; ухвалювати рішення про проведення переговорів і про підписання міжнародних договорів України, які укладаються від імені України; здійснювати затвердження міжнародних договорів України, які не потребують ратифікації, але потребують затвердження; ухвалювати рішення про приєднання України до міжнародних договорів або їх прийняття – щодо договорів, які не потребують ратифікації та приєднання до яких або прийняття яких провадиться від імені України.

Функція Президента щодо **формування персонального складу органів державної влади** закріплена у п. 9–14 ст. 106 Конституції України й стосується переважно виконавчої гілки влади. Одні посадові особи призначаються Президентом самостійно (глави дипломатичних представництв України, третина складу Конституційного Суду

України, вище командування Збройних сил України), другі – за поданням Прем'єр-міністра (голови місцевих державних адміністрацій), треті – за згодою Верховної Ради України (Генеральний прокурор).

На відміну від об'єктних, функції Президента України *за формами (способами) діяльності* не одержали належного відображення безпосередньо у тексті Конституції. Однак передбачені п. 15, 23, 28 ст. 106 Конституції повноваження глави держави (право створювати центральні органи виконавчої влади, суди, допоміжні органи і служби) дають підстави виділити *установчу функцію*. Закріплені у Конституції України право законодавчої ініціативи Президента, а також його право вето і право підписувати закони (ст. 93, п. 29, 30 ст. 106) визначають *нормотворчу* функцію глави Української держави.

Згідно зі ст. 106 Конституції Президент України призначає всеукраїнський референдум і позачергові вибори до Верховної Ради України, скасовує акти Кабінету Міністрів України та акти Ради міністрів АРК, здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави, вносить до парламенту подання про оголошення стану війни, введення в Україні або окремих її місцевостях надзвичайного стану, нагороджує державними нагородами, ухвалює рішення з питань громадянства України, здійснює помилування тощо. Реалізація зазначених повноважень передбачає необхідність видання індивідуальних актів, а тому обумовлює *правозастосовчу* функцію глави держави.

Контрольна функція Президента України обумовлена, з одного боку, необхідністю контролю за втіленням у життя рішень і актів самого глави держави, а з іншого – повноваженнями Президента відносно підзвітних і відповідальних перед ним органів.

5. Механізм поновлення прав людини і громадянина судовими органами України

Права і свободи людини і громадянина захищаються судом (ст. 55 Конституції України). Конституція гарантує кожному право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Судовий захист прав і свобод людини та громадянина необхідно розглядати як вид державного захисту, який держава бере на себе відповідно до частини 2 ст. 55 Конституції України. Право на судовий захист передбачає і конкретні гарантії ефективного поновлення у правах шляхом здійснення правосуддя.

Правосуддя – це державна діяльність, яку проводить суд шляхом розгляду і вирішення у судових засіданнях в особливій, встановленій законом процесуальній формі цивільних, кримінальних, господарських та адміністративних справ.

Цілі правосуддя і завдання суду сформульовані в ст. 2 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» та інших нормах цього правового акту. В Законі підкреслюється, що головне призначення суду – це забезпечення захисту гарантованих Конституцією та законом України прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави. Необхідно відзначити, що ця норма Закону зафіксувала новий підхід до здійснення судової влади, до якої віднесені суди загальної юрисдикції та Конституційний Суд України – єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні. І це зміцнює судові гарантії органів правосуддя. Складаючи єдину судову систему України, вони забезпечують доступність правосуддя для кожного громадянина нашої держави.

Розглядаючи правовідносини з позицій захисту прав і свобод людини і громадянина, суди у своїх рішеннях керуються виключно законами України. При цьому важливе значення мають рішення та ухвали Конституційного Суду України, оскільки суд не вправі застосовувати закон, визнаний неконституційним. За таких обставин саме

загальні суди виконують роль конституційно адекватного регулювання правовідносин, які мають дістати судові вирішення на основі рішень Конституційного Суду України.

Ст. 29 Конституції України гарантує, що кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і лише на підставах та в порядку, встановлених законом.

У разі нагальної необхідності запобігти злочинів чи його перепинити уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого впродовж сімдесяти двох годин повинна бути перевірена судом. Затримана особа негайно звільняється, якщо впродовж сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою.

Кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника. Кожний затриманий має право в будь-який час оскаржити в суді своє затримання. Про арешт або затримання людини має бути негайно повідомлено родичів заарештованого чи затриманого.

Право на судовий захист, крім того, що належить до основних прав людини і громадянина в Україні, є також однією з головних гарантій захисту останніх. Це право не може бути обмежене навіть в умовах воєнного та надзвичайного стану.

Кожен громадянин України, а так само іноземець та особа без громадянства, має гарантоване державою право оскаржити в суді загальної юрисдикції рішення, дії чи бездіяльність будь-якого органу державної влади, місцевого самоврядування та їх посадових і службових осіб, якщо він вважає, що такі рішення, дії чи бездіяльність порушують його права чи свободи або перешкоджають їх здійсненню. Жодних винятків щодо можливості звернень громадян до суду з такими скаргами не може бути встановлено.

Будь-які скарги громадян (а також іноземців та осіб без громадянства) повинні розглядатися безпосередньо у судах, незважаючи на те, що законом міг бути встановлений інший порядок розгляду подібних справ. Згідно з Конституцією України юрисдикція (компетенція) судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Це означає, з одного боку, що особа може звернутися до суду для вирішення будь-якого питання, якщо вона вважає, що хто-небудь порушив її права або перешкодив їх здійснити чи задовольнити свої інтереси, а з іншого – що особа може для вирішення такого питання звернутися безпосередньо до суду, мінаючи усі позасудові процедури. Однак звернення до інших органів влади, використання позасудових механізмів захисту не позбавляє особу права одночасно звернутися і до суду.

Для захисту своїх прав та свобод особа може звернутися до суду за місцем проживання відповідача (особи, проти якої подається позов) або за місцем знаходження органу управління юридичної особи (підприємства, установи, органу, організації), яка, на думку особи, своїми діями порушила її права та свободи. Для цього необхідно подати позовну заяву або скаргу встановленого зразка, яку можна отримати безпосередньо у суді.

Ст. 59 Конституції України проголошує, що кожен має право на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав. Для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура.

Ст. 55 Конституції України кожній людині гарантовано право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, посадових осіб і службових осіб, а тому суд не повинен відмовляти особі в прийнятті чи розгляді скарги з підстав, передбачених законом, який це право обмежує.

Доречно відмітити декілька ключових положень Постанови Пленуму Верховного суду України «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» від 1 листопада 1996 року № 9, а саме:

– під час розгляду справ має суворо додержуватися закріплений у ч. 1 ст. 62 Конституції України принцип презумпції невинуватості. При цьому неприпустимо покладати на обвинуваченого (підсудного) доведення своєї невинуватості;

– відповідно до ст. 59 Конституції України кожен має право на захист від обвинувачення та на правову допомогу. Тому, розглядаючи кримінальну справу, суд у передбачених законом випадках повинен забезпечити обвинуваченому право на захист;

– визнання особи винуватою у вчиненні злочину може мати місце лише за умови доведеності її вини. Необхідно мати на увазі, що згідно зі ст. 62 Конституції обвинувачення не може ґрунтуватися на припущеннях, а також на доказах, одержаних незаконним шляхом. Докази повинні визнаватися такими, що одержані незаконним шляхом, наприклад, тоді, коли їх збирання й закріплення здійснено або з порушенням гарантованих Конституцією України прав людини і громадянина, встановленого процесуальним законодавством порядку, або уповноваженою на це особою чи органом, або за допомогою дій, не передбачених процесуальними нормами.

Тема 8
Міжнародно-праві стандарти прав людини
(2 год.)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

- 1. Поняття та види міжнародно-правових стандартів із прав людини.**
- 2. Забезпечення реалізації прав і свобод особи в міжнародній практиці.**
- 3. Міжнародно-правова відповідальність за порушення прав людини.**
- 4. Імплементация міжнародно-правових стандартів із прав людини в правове поле України.**

1. Поняття та види міжнародно-правових стандартів із прав людини

У Преамбулі Статуту Організації Об'єднаних Націй від 24 жовтня 1945 р. проголошується, що «... народи Об'єднаних Націй, сповнені рішучості ... затвердити віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особистості, у рівноправність чоловіків і жінок та в рівність прав великих і малих націй». А в ч. 3 ст. 1 цього документа однією з цілей діяльності цієї універсальної міжнародної організації визначено «здійснювати міжнародне співробітництво у вирішенні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного і гуманітарного характеру та в заохоченні і розвитку поваги до прав людини та основних свобод для всіх незалежно від раси, статі, мови, релігії».

У наш час права людини набули цінності, яка належить усьому міжнародному співтовариству, і отримали обґрунтування в міжнародному праві як правовий стандарт, до якого повинні прагнути всі народи і держави. Комплекс міжнародно-правових актів, до якого належать: *Загальна декларація прав людини 10 грудня 1948 р.*, *Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р.*, *Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 р.* складають **Міжнародний білль прав людини** (або Хартію прав людини). Цей Міжнародний білль прав людини покладає на держави, що до нього приєдналися, обов'язок забезпечити поступове здійснення в них прав усіма необхідними засобами, включаючи законодавчі.

Кожна держава, що приєдналася до цих угод тим самим взяла на себе зобов'язання виконувати їх положення, зокрема, й про права людини. Держава, у своєму національному праві, повинна керуватися принципами і нормами, що містяться в цих угодах. *Повага прав людини і демократія* виступають важливою гарантією миру. В наведених вище міжнародно-правових актах підкреслюється, що повага і забезпечення прав людини є основою загального миру.

В ч. 1 ст. 5 *Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р.* наголошується, що держава не має права «займатися будь-якою діяльністю або чинити будь-які дії, спрямовані на знищення яких-небудь прав чи свобод, визнаних у цьому Пакті, або на обмеження їх у більшій мірі, ніж передбачається в цьому Пакті». Названі положення відбиті і в ст. 22 Конституції України: «права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними. Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. Під час прийняття нових законів або внесення змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод».

Проте міжнародне право свідчить не лише про права, а і про обов'язки людини відносно своєї держави. Неприпустимим є зловживання правами людини на шкоду правам держави. Ч. 1 ст. 29 *Загальної декларації прав людини 1948 р.* встановлює, що кожна людина має обов'язки перед суспільством, в якому тільки і можливий вільний розвиток його особистості. Між правами держави і людини можуть виникати протиріччя. Завдання полягає в тому, щоб гармонізувати їх здійснення. Важлива роль у цьому належить саме міжнародному праву. Ч. 3 ст. 29 *Загальної декларації прав людини 1948 р.* визначає, що

права держави і права людини повинні здійснюватися відповідно до цілей і принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй.

Отже, має місце особливий характер взаємодії цієї галузі міжнародного права з національним правом держав, і передусім із конституційним правом. **Загальновизнані принципи і норми про права людини стали загальними принципами права, властивими як міжнародному, так і національному праву.** І в тому, і в іншому випадку вони мають вищу юридичну силу.

Переважна більшість прав людини носять індивідуальний характер. Водночас існують і колективні права, що належать об'єднанням індивідів: народам, націям, національним меншинам, корінним народам. Реалізація колективних прав є умовою забезпечення прав індивідів, що входять до них.

Центральне положення в системі міжнародного права прав людини займає один з основних принципів міжнародного права – принцип поваги прав людини. У цьому принципі втілений головний зміст галузі. У його світлі повинні тлумачитися усі норми галузі.

Із зазначеним принципом нерозривно пов'язаний принцип демократії, який є найбільш важливим загальним принципом права, властивим як сучасному міжнародному праву, так і національному праву держав.

Іншими принципами галузі є принципи універсальності – загальновизнані норми про права людини обов'язкові для усіх держав і відносно всіх осіб, що знаходяться під їх юрисдикцією і недискримінації – недопущення неправомірної дискримінації осіб, за якими б то не було ознаками.

Ядро даної галузі утворюють загальновизнані принципи і норми про права людини, які прийнято називати **стандартами прав людини.** Вони відбивають історично досягнутий рівень демократії і гуманності суспільства на світовому і внутрішньодержавному рівні. Норми міжнародного і національного права повинні їм відповідати.

До сучасної системи міжнародно-правових актів у сфері прав людини належать:

1) Міжнародний білль про права людини, що проголошує невід'ємні права і основні свободи людини (*Загальна декларація прав людини 10 грудня 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 р.*);

2) угоди, спрямовані на запобігання і покарання за злочини, що призводять до грубих масових порушень прав людини (*Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього від 9 грудня 1948 р., Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства від 26 жовтня 1968 р., Принципи міжнародного співробітництва щодо виявлення, арешту, видачі та покарання осіб, винних у військових злочинах і злочинах проти людства від 3 грудня 1973 р. тощо*);

3) угоди, спрямовані на захист груп населення, що потребують особливої турботи з боку держави (*Декларація прав дитини від 20 листопада 1959 р., Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р., Декларація про ліквідацію дискримінації щодо жінок від 7 листопада 1967 р., Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18 грудня 1979 р., Конвенція про права інвалідів від 13 грудня 2006 р. тощо*);

4) угоди, що мають на меті захист особи від зловживань із боку державних органів і посадових осіб, а також документи, що передбачають можливість окремих осіб домагатися розгляду їх скарг (петицій) на свій уряд у міжнародних органах (*Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими від 30 серпня 1955 р., Декларація про захист усіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання від 9 грудня 1975 р., Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, поводження та*

покарання від 10 грудня 1984 р., Основні принципи застосування сили та вогнепальної зброї посадовими особами з підтримання правопорядку від 7 вересня 1990 р. тощо).

Варто відмітити, що значну кількість міжнародно-правових актів із прав людини укладено на регіональному рівні – у рамках Ліги арабських держав, Організації американських держав, Організації африканської єдності, Ради Європи тощо.

Важливими угодами ухваленими Радою Європи, що спрямовані на забезпечення прав людини в державах-членах цієї організації, є:

1) *Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод* від 4 листопада 1950 р.;

2) *Європейська соціальна хартія* від 18 жовтня 1961 р.;

3) *Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню* від 26 листопада 1987 р.;

4) *Рамкова конвенція про захист національних меншин* від 1 лютого 1995 р.

За їх змістом права і свободи особи, в теорії права, прийнято поділяти на особисті (громадянські), політичні, економічні, соціальні, культурні та колективні (солідаристські) права і свободи людини та громадянина. Саме про них йдеться у вищезазначених міжнародно-правових актах у сфері прав людини.

Особисті (громадянські) і політичні права належать до так званих прав першого покоління. Вони складають основну масу загально визнаних принципів і норм про права людини. Перше місце відведене принципу рівності людей у правах і відповідно неприпустимості дискримінації за якими б то не було ознаками. Особливо підкреслюється рівність чоловіків і жінок у користуванні правами. Кожен має право на життя і особисту недоторканість. Смертна кара підлягає відміні. Забороняється рабство або будь-який підневільний стан. Ніхто не повинен піддаватися тортурам або нелюдському поводженню чи покаранню.

Значна частина норм відноситься до кримінального і кримінально-процесуального права. Ніхто не може бути підданий довільному арешту. Позбавлення волі можливе лише відповідно до закону. Ніхто не може бути судимий двічі за один той самий злочин. Істотна увага приділена презумпції невинуватості.

Цілий ряд норм присвячений пенітенціарному праву. Усі особи, позбавлені свободи, мають право на гуманне поводження. Обвинувачені утримуються окремо від засуджених, неповнолітні – від дорослих.

Кожен має право на власну думку і право вільно її висловлювати. Це право включає свободу шукати і поширювати інформацію та ідеї незалежно від державних кордонів. Підкреслюється і особлива відповідальність, пов'язана з такою свободою. *Остання може бути обмежена*, коли це необхідно для поваги прав і репутації інших осіб, для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я або моральності населення.

До політичних прав передусім відноситься право брати участь у державних справах, обирати і бути обраним на основі загального і рівного виборчого права.

Існує ряд прав, що мають пряме відношення до міжнародних зв'язків. Кожен має право вільно залишати будь-яку країну, включаючи свою власну. Ніхто не може бути довільно позбавлений права на в'їзд до своєї країни.

Економічні, соціальні і культурні права відносяться до так званих прав другого покоління. Для реалізації цих прав потрібні певні політичні, економічні і соціальні передумови, які відсутні у багатьох країнах. З цього приводу ч. 1 ст. 2 *Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р.* встановлює, що «кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов'язується ... вжити в максимальних межах наявних ресурсів заходів для того, щоб забезпечити поступово повне здійснення визнаних у цьому Пакті прав усіма належними способами, включаючи, зокрема, вжиття законодавчих заходів».

До визначеної категорії прав людини зокрема відносяться: право на працю, включаючи право на справедливі та сприятливі її умови; право на створення профспілок і

на проведення страйків; право на соціальне забезпечення; право сім'ї на охорону і допомогу; право на достатній життєвий рівень і неухильне його підвищення; право на здоров'я; право на освіту; право на участь в культурному житті і на користування результатами наукового прогресу.

Колективні права відносяться до так званих прав третього покоління. Їх можна поділити на

- 1) права народів;
- 2) права національних, етнічних, релігійних і мовних меншин;
- 3) права корінних і таких, що ведуть племінний спосіб життя народів.

Права народів. *Усі народи мають право на самовизначення.* Через це право народи вільно встановлюють свій політичний статус і вільно забезпечують свій економічний, соціальний і культурний розвиток. Мова йде про *право народу вирішувати корінні проблеми свого суспільства в межах держави.*

Народи мають право розпоряджатися своїми природними багатствами без збитку для міжнародних зобов'язань. Усі держави зобов'язані поважати і заохочувати здійснення права на самовизначення.

Права національних, етнічних, релігійних і мовних меншин. Чіткого визначення поняття «меншість» не існує. Але можна сказати, що «**меншина**» – це певна група осіб, що є частиною громадян країни, яка в кількісному відношенні менша від загальної кількості населення, члени якої мають національні, етнічні, релігійні і мовні відмінності порівняно з більшою частиною громадян країни і мають намір зберегти свою культуру, традиції, релігію або мову.

Загальний правовий стан меншостей був закріплений ст. 27 *Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р.*: «у тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншості, особам, які належать до таких меншостей, не може бути відмовлено в праві разом з іншими членами тієї самої групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою».

Права осіб, що належать до меншостей, викладені в *Декларації про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин 1992 р.* Відповідно до неї, *особи, які належать до меншин, мають права:* користуватися надбанням своєї культури; сповідувати свою релігію; використовувати свою мову в приватному житті та публічно; активно брати участь у культурному, релігійному, громадському, економічному й державному житті; брати участь в ухваленні рішень на національному і регіональному рівні; створювати свої власні об'єднання в рамках національного закону; підтримувати контакти з громадянами інших держав, з якими вони пов'язані національними, етнічними, релігійними або мовними узами.

У свою чергу, *Європейська Рамкова конвенція про захист національних меншин 1995 р.* закріплює право будь-якої особи, яка належить до меншості, вільно розглядати або не розглядати себе таким. Така належність не впливає на рівність перед законом і не тягне якої-небудь дискримінації.

Права корінних і таких, що ведуть племінний спосіб життя народів. Міжнародне співтовариство приділяє значну увагу проблемі корінних народів, що потребують особливого захисту. *Міжнародні норми, звичайні і договірні, такі, що мають відношення до прав корінних народів, складаються з трьох категорій:*

- 1) принципи і норми про права людини;
- 2) принципи і норми про права меншин;
- 3) спеціальні норми про корінні народи.

Наведені вище положення про права людини і права меншини повною мірою застосовуються і до прав корінних народів. Що ж до спеціальних актів до них варто віднести *Декларацією про права корінних народів 2007 р.*

Визначення поняття «корінних народів» містить *Конвенція про корінні народи і народи, що ведуть племінний спосіб життя* ухвалена Міжнародною організацією праці в

1989 році. **Корінні народи** – це народи, які проживають у незалежних країнах, – нащадки тих, хто населяв країну або географічну область до її завоювання, або колонізації, або в період встановлення існуючих державних кордонів.

У свою чергу відповідно з Декларацією про права корінних народів 2007 р. **корінні народи мають право:** колективно та індивідуально, на повне здійснення усіх прав людини і основних свобод, визнаних у ... нормах міжнародного права, що стосуються прав людини; на самовизначення, на автономію або самоврядування в питаннях, що відносяться до їх внутрішніх і місцевих справ; зберігати і зміцнювати свої особливі політичні, правові, економічні, соціальні й культурні інститути, ...; дотримуватися, відправляти, розвивати і передавати свої духовні та релігійні традиції, звичаї та обряди; відроджувати, використовувати, розвивати і передавати майбутнім поколінням свою історію, мови, традиції усної творчості, філософію, писемність і літературу, ...; на свою традиційну медицину і на збереження своєї практики лікування, ...; на землі, території і ресурси, якими вони традиційно володіли, які вони традиційно займали або іншим чином використовували або придбавали тощо.

Держава повинна створювати умови для підтримки і розвитку культури та основних елементів самобутності меншин і корінних народів.

2. Забезпечення реалізації прав і свобод особи в міжнародній практиці

Прагнення до підвищення ефективності міжнародних стандартів призводить до того, що увага міжнародного співтовариства все більше починає зосереджуватися на створенні міжнародних контрольних механізмів, які мають за мету забезпечити здійснення відповідних стандартів, на розробці міжнародних процедур, які сприяють досягненню цієї мети.

Міжнародний механізм забезпечення прав людини є системою міжнародних інституцій, які діють з метою здійснення міжнародних стандартів прав і свобод людини або їхнього відновлення в разі порушень. Цей механізм поділяється на універсальний і регіональний.

Універсальний механізм забезпечення прав людини включає в себе діяльність таких організацій: Організація Об'єднаних Націй (Генеральна асамблея, Економічна і Соціальна Рада ООН, Рада з прав людини, Комісія зі становища жінок, Управління Верховного комісара ООН у справах біженців тощо), Міжнародна організація праці (МОП), Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Міжнародний кримінальний суд тощо.

Регіональні механізми забезпечення прав людини поділяються на європейські, африканські та американські.

Європейська система забезпечення прав людини базується на діяльності Ради Європи і має основою *Конвенцію про захист прав і основних свобод людини 1950 р.* та *Європейську соціальну хартію 1961 р.* На підставі норм Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р. було створено Європейський суд з прав людини, який має повноваження із розгляду скарг як держав, так і окремих осіб.

В основі **американської системи забезпечення прав людини** знаходиться *Американська конвенція про права людини 1969 р.* Вона містить значний обсяг прав і свобод, з метою реалізації і захисту яких створені Міжамериканський суд з прав людини і Міжамериканська комісія з прав людини.

Африканська система забезпечення прав людини в своїй основі має норми *Африканської хартії прав людини і народів 1981 р.* У цьому документі деталізуються види прав і свобод людини. На базі цієї Хартії створена Комісія з прав людини і прав народів, що формулює поради по законодавчому забезпеченню тих чи інших прав і свобод.

Не потрібно ототожнювати міжнародні контрольні механізми і процедури. Контрольні механізми являють собою певні організаційні структури (комітети, робочі

групи, спеціальні доповідачі тощо), а процедури – порядок і методи вивчення відповідної інформації і реагування на результати такого вивчення.

В рамках одного контрольного органу можуть використовуватися різні процедури. Процедури, які застосовуються міжнародними організаціями, можуть використовуватися без будь-якого особливого контрольного механізму, наприклад, Комісією ООН з прав людини на її пленарних засіданнях.

Частіше за все особи, які входять до складу того чи іншого контрольного механізму, діють в особистій якості, тобто не отримують вказівок від своїх урядів і не відповідають перед ними за свою діяльність у складі цих механізмів (експерти, судді).

Міжнародні процедури в галузі прав людини за методами і джерелами збору інформації можна поділити на такі категорії:

- 1) розгляд доповідей держав про виконання ними своїх зобов'язань у цій галузі;
- 2) розгляд претензій держав одна до одної з приводу порушення таких зобов'язань;
- 3) розгляд скарг окремих осіб, груп або неурядових організацій на порушення їх прав державами;
- 4) вивчення (дослідження, розслідування – можуть застосовуватися різноманітні терміни) ситуацій, пов'язаних з передбаченими або встановленими порушеннями прав людини.

У процесі вивчення можуть використовуватися методи, які притаманні іншим категоріям процедур, перш за все розгляд скарг.

Міжнародні контрольні механізми в галузі прав людини можуть бути колективними органами (комітети, групи тощо) та одноособовими (спеціальні доповідачі).

Отже, міжнародне право прав людини є розвинутою системою принципів і норм, які досить докладно визначають міжнародні стандарти в цій галузі. Основне завдання полягає в забезпеченні втілення цих стандартів у життя. Роль міжнародного контролю у цій сфері є значною. Між тим діюча нині система такого контролю є досить складною і недостатньо організованим механізмом, що знаходиться в процесі становлення.

Контроль за забезпеченням міжнародних стандартів прав людини здійснюється Організацією Об'єднаних Націй, передусім Генеральною Асамблеєю, Економічною і Соціальною Радою, а також її спеціалізованими органами.

Систему органів Організації Об'єднаних Націй за дотриманням прав людини складають:

- 1) *Управління Верховного комісара з прав людини*;
- 2) *Статутні органи*: а) Рада з прав людини; б) Універсальний періодичний огляд; в) Спеціальні процедури Ради з прав людини;
- 3) *Договірні органи*: а) Комітет з прав людини; б) Комітет з економічних, соціальних і культурних прав; в) Комітет з ліквідації расової дискримінації; г) Комітет з ліквідації дискримінації відносно жінок; д) Комітет проти катувань і Підкомітет щодо попередження катувань; е) Комітет з прав дитини; ж) Комітет щодо трудящих-мігрантів; и) Комітет з прав інвалідів.

Верховний комісар з прав людини – посадова особа, яка несе основну відповідальність за діяльність Організації Об'єднаних Націй у сфері прав людини. Посаду засновано в 1993 році. Верховний комісар з прав людини призначається на чотири роки. До його повноважень належить: сприяння й захист ефективної реалізації всіх прав людини; сприяння міжнародному співробітництву з метою дотримання прав людини; стимулювання й координація дій в області прав людини в рамках системи Організації Об'єднаних Націй; надання допомоги в розробленні нових стандартів у сфері прав людини; сприяння ратифікації договорів про права людини тощо. Крім того, Верховний комісар з прав людини повинен вживати заходів щодо серйозних порушень прав людини й здійснювати відповідні попереджувальні дії.

Під керівництвом Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй Верховний комісар з прав людини подає доповіді Раді з прав людини, а через Економічну

і Соціальну Раду направляє їх Генеральній Асамблеї Організації Об'єднаних Націй. З метою забезпечення поваги прав людини й попередження їх порушень Верховний комісар з прав людини вступає в діалог з урядами держав-членів Організації Об'єднаних Націй. У рамках системи Організації Об'єднаних Націй він вживає заходів щодо зміцнення й упорядкування роботи механізму цієї організації із забезпечення прав людини з метою підвищення його оперативності й ефективності.

Управління Верховного комісара з прав людини є координаційним центром діяльності Організації Об'єднаних Націй із прав людини. Воно виконує функції секретаріату Ради з прав людини, договірних органів – комітетів із прав людини та інших органів Організації Об'єднаних Націй з прав людини. Воно також забезпечує діяльність в галузі прав людини на місцях, надає консультаційні послуги й технічну допомогу.

Статутні органи утворюються відповідно з положеннями Статуту Організації Об'єднаних Націй і складаються з представників держав-учасниць цієї організації.

Рада з прав людини – правозахисна організація в системі Організації Об'єднаних Націй. Заснована в 2006 р. Змінила Комісію з прав людини (яка існувала з 1946 р.). До складу Ради з прав людини входять представники 47 держав-членів Організації Об'єднаних Націй, які обираються на основі принципу справедливого географічного розподілу більшістю членів Генеральної Асамблеї цієї організації шляхом прямого таємного голосування. Члени Ради з прав людини виконують свої повноваження впродовж трьох років та не мають права на переобрання після двох термінів повноважень поспіль.

Рада з прав людини працює сесійно. Вона регулярно збирається на засідання впродовж року (передбачено проведення не менше трьох сесій на рік, включаючи основну сесію, загальною тривалістю 10 тижнів). Передбачено також механізм скликання спеціальних сесій, наприклад, із метою попередження порушень прав людини та швидкого реагування на надзвичайні ситуації у сфері прав людини.

Основним завданням Ради з прав людини є сприяння загальній повазі та захисту прав і основних свобод людини для всіх на справедливій та рівній основі. З цією метою вона розглядає ситуації, пов'язані з порушенням прав людини, включаючи грубі та систематичні порушення, та робить за ними свої рекомендації. Діяльність Ради з прав людини спрямовується на забезпечення ефективної координації та інтеграції діяльності, що стосується прав людини, у рамках системи Організації Об'єднаних Націй.

Універсальний періодичний огляд є унікальним процесом, що здійснюється Радою з прав людини і який включає в себе огляд прав людини у всіх 193 державах-членах Організації Об'єднаних Націй раз на чотири роки. Україна буде звітувати в листопаді 2012 року.

Спеціальні процедури є загальною назвою механізмів, створених Радою з прав людини для вирішення будь-якої конкретної ситуації в країні або з тематичних питань у всіх частинах світу. Більшість спеціальних процедур присвячені збору інформації про конкретні факти пов'язані з порушенням прав людини і направленню відповідних закликів щодо негайного усунення виявлених недоліків або листів із зверненням щодо роз'яснення ситуації. У 2011 році в цілому 605 повідомлень були спрямовані урядам 131 держави.

Комітети із прав людини утворюються відповідно з положеннями міжнародних договорів про права людини і складаються з експертів, які діють в особистій якості. До їх складу входять громадяни держав, що беруть участь у договорі, які володіють високими моральними якостями і визнаною компетентністю в галузі прав людини. Водночас до складу комітету не можуть входити двоє громадян однієї держави. Члени комітетів обираються державами-учасницями договору на засіданні Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй.

До компетенції комітетів із прав людини належить:

1) аналіз доповідей держав-учасниць договору про законодавчі, адміністративні та

інші заходи, що приймаються ними для впровадження в життя зобов'язань, котрі містяться в договорі;

2) розгляд повідомлень держав-учасниць договору про те, що інша держава-учасниця не виконує своїх зобов'язань за цим договором;

3) обговорення індивідуальних петицій (скарг) від осіб, які стверджують, що якесь з їх прав, зафіксоване у відповідному договорі, було порушено, і які вичерпали усі внутрішньодержавні засоби правового захисту.

Рекомендації комітетів не є юридично обов'язковими до виконання. Проте держави зазвичай враховують їх добровільно, відновлюючи порушені права особи і приводячи своє законодавство і правозастосовну практику у відповідність із міжнародно-правовими стандартами. Розглянемо деякі з них.

Комітет із прав людини створено у 1977 р. відповідно з Міжнародним пактом про громадянські та політичні права 1966 р. і Факультативного протоколу до нього. Фактично Комітет із прав людини є самостійним міжнародним органом і складається з 18 експертів, що мають високі моральні якості і виступають в особистій якості. Члени Комітету з прав людини обираються з числа громадян держав-учасниць Пакту строком на 4 роки і вони можуть бути переобрані. Зазвичай Комітет з прав людини проводить три сесії на рік. Кворум утворює присутність дванадцяти членів Комітету з прав людини, а постанови Комітету з прав людини приймаються більшістю голосів присутніх членів.

Комітет із прав людини має право здійснювати контроль за дотриманням положень Пакту шляхом розгляду: 1) періодичних доповідей держав-учасниць про вжиті ними заходи із реалізації положень Пакту; 2) скарг держав-учасниць однієї на одну про порушення положень Пакту; 3) скарг приватних осіб під час порушення державою-учасницею їх прав, закріплених у Пакті.

Визнавши скаргу прийнятною і прийнятою до розгляду, Комітет із прав людини просить державу-учасницю, зазначену в скарзі, представити в шестимісячний термін пояснення по суті питання і визначити заходи, які будуть прийняті на національному рівні для виправлення положення. Ця процедура може мати місце лише у разі, якщо особа доведе, що вона вичерпала усі внутрішньодержавні (національні) засоби захисту своїх прав, і якщо заява не є анонімною.

Комітет з економічних, соціальних і культурних прав заснований відповідно до рішення Економічної і Соціальної Ради Організації Об'єднаних Націй у 1985 році. Він складається з 18 експертів і здійснює спостереження за виконанням державами-учасницями Міжнародного пакту про економічні, соціальні й культурні права 1966 р. Його діяльність і повноваження аналогічні Комітету з прав людини.

Комітет із ліквідації расової дискримінації утворений відповідно до положень Міжнародної конвенції про ліквідацію усіх форм расової дискримінації 1966 р. Складається з 18 експертів, які обираються строком на чотири роки й мають високі моральні якості та неупередженість і діючих в особистій якості.

Комітет із ліквідації расової дискримінації: 1) розглядає регулярно доповіді, що надаються державами про прийняті ними законодавчі, адміністративні й інші заходи для виконання положень Конвенції; 2) аналізує заяви держав-учасниць Конвенції про те, що інша держава не виконує положень Конвенції. Крім того, 3) будь-яка держава-учасниця Конвенції може заявити, що вона визнає компетенцію Комітету приймати і розглядати повідомлення від окремих осіб або групи осіб, які стверджують, що вони є жертвами порушення даною державою-учасницею яких-небудь прав, викладених у Конвенції.

Комітет із ліквідації дискримінації у відношенні до жінок створений на основі Конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації у відношенні до жінок 1979 р. Складається з 23 експертів, котрі володіють високими моральними якостями і діють в особистій якості.

Комітет із ліквідації дискримінації у відношенні до жінок розглядає регулярно доповіді, що надаються державами-учасницями про законодавчі, адміністративні та судові

заходи для виконання положень Конвенції. Він також наділений повноваженнями розглядати індивідуальні петиції. Комітет із ліквідації дискримінації у відношенні до жінок щорічно через Економічну і Соціальну Раду Організації Об'єднаних Націй подає доповідь Генеральній Асамблеї Організації Об'єднаних Націй про свою діяльність і може вносити пропозиції й рекомендації загального характеру, засновані на вивченні доповідей та інформації, одержані від держав-учасниць.

Комітет проти катувань заснований відповідно з Конвенцією проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 р. Складається з 10 експертів, які володіють високими моральними якостями і визнаною компетенцією в галузі прав людини і виступаючих в особистій якості. Комітет проти катувань вправі одержувати і розглядати повідомлення осіб, які знаходяться під його юрисдикцією, котрі стверджують, що вони є жертвами порушення положень Конвенції, або повідомлення такого роду, що надходять від їхнього імені. Комітет проти катувань також наділений певними функціями із вирішення спорів між державами-учасницями Конвенції, для чого вправі створювати Погоджувальну комісію.

Комітет із прав дитини заснований відповідно з Конвенцією про права дитини 1989 р. Складається з 10 експертів, які діють в особистій якості і володіють високими моральними якостями і визнаною компетенцією в галузі прав людини. Комітет із прав дитини розглядає регулярно надані доповіді держав-учасниць Конвенції про заходи для забезпечення прав дітей та інформує про це Економічну і Соціальну Раду Організації Об'єднаних Націй. Комітет не розглядає індивідуальні петиції.

Регіональне співробітництво держав не лише істотно доповнює універсальну систему захисту прав людини та основних свобод, а й дає можливість заповнити її прогалини, врахувати особливості певного регіону, піти далі загального рівня забезпечення прав і свобод. Як вже зазначалося вище, на сьогодні можна говорити про регіональне співробітництво в галузі прав людини американських, африканських і європейських країн.

Щодо останніх варто зупинитися на діяльності такої регіональної установи із захисту прав людини як Європейський Суд з прав людини.

Європейський Суд з прав людини був створений у 1959 році як основний елемент регіонального контрольного механізму із дотримання положень Конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 р. Штаб-квартира Європейського Суду з прав людини знаходиться в м. Страсбург (Республіка Франція).

Європейський Суд з прав людини є єдиним органом контролю за дотриманням державами-учасницями положень Конвенції. Європейський Суд з прав людини працює на постійній основі і складається з суддів, які відповідають кількості держав-учасниць Конвенції. Парламентська Асамблея Ради Європи від кожної держави-члена Ради Європи обирає одного суддю. Судді засідають у Європейському Суді з прав людини в особистій якості і є цілком незалежними під час здійснення своїх повноважень. Упродовж строку своїх повноважень (6 років) вони мають утримуватись від зобов'язань, що є несумісними з вимогами незалежності, неупередженості та незайнятості, які є обов'язковими вимогами цього органу. Судді із свого складу обирають Голову і одного або двох його заступників.

Кожна держава-учасниця вправі передати на розгляд Європейського Суду з прав людини будь-яке порушення положень Конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 р. або протоколів до неї з боку іншого учасника.

Європейський Суд з прав людини також наділений компетенцією прийняття від якоїсь особи, групи осіб або неурядової організації заяв про порушення будь-якою із держав-учасниць прав, закріплених у Конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 р. і протоколах до неї. Водночас заявники повинні додержатися певних процедурних вимог. Держави-учасниці зобов'язані ніяким чином не перешкоджати реалізації цього права.

Європейський Суд з прав людини розглядає подані йому справи в комітетах, що складаються з 3 суддів, у палатах – із 7 суддів і у Великій палаті – із 17 суддів. Рішення Європейського Суду з прав людини є остаточним і обов'язковим до виконання державою-учасницею Конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 р.

3. Міжнародно-правова відповідальність за порушення прав людини

Міжнародно-правова відповідальність (МПВ) – це всі види правовідносин, що виникають у рамках міжнародного права в результаті міжнародно-правового діяння держави, незалежно від того, чи обмежуються ці відносини правовідносинами між державою, яка вчинила протиправне діяння, і державою, яка безпосередньо постраждала, або ж вони поширюються також на інших суб'єктів міжнародного права і, незалежно від того, чи сконцентровані вони на зобов'язанні винної держави відновити в правах державу, яка постраждала, і стягнути нанесені їй збитки (шкоду) чи охоплюють також право самої держави, яка постраждала, або інших суб'єктів міжнародного права застосувати до держави, яка винна, будь-яку санкцію, допустиму міжнародним правом.

У теорії міжнародного права під міжнародно-правовою відповідальністю розуміють негативні юридичні наслідки, що настають для суб'єкта міжнародно-правових відносин в результаті порушення ним міжнародно-правового зобов'язання або внаслідок порушення ним міжнародного правопорядку як цілісної системи правових відносин.

Суб'єктом міжнародно-правової відповідальності може бути лише суб'єкт міжнародного публічного права. Держава відповідає за всі органи, так само як і за діяння посадових та інших посадових осіб. У визначених випадках ними можуть стати і фізичні особи, зокрема, під час здійснення ними злочинів проти людства (міжнародна кримінальна відповідальність).

Міжнародно-правовими підставами відповідальності за міжнародні правопорушення є передбачена сукупність юридично обов'язкових приписів, міжнародно-правових актів, на підставі яких певний варіант поведінки суб'єкта кваліфікується як міжнародне правопорушення. Під час розгляду підстав відповідальності необхідно виходити з двох груп питань: 1 – на підставі чого суб'єкт міжнародного права може нести міжнародно-правову відповідальність; 2 – за що суб'єкт міжнародного права може нести дану відповідальність.

Виходячи з цього розрізняють юридичні (нормативні); фактичні; процесуальні підстави відповідальності, між якими існує тісний взаємозв'язок.

Постійним органом, уповноваженим здійснювати юрисдикцію щодо осіб, відповідальних за найбільш серйозні злочини, які викликають стурбованість міжнародного співтовариства, і доповнює національні органи кримінальної юстиції є Міжнародний кримінальний суд. Суд володіє міжнародною правосуб'єктністю, може здійснювати свої функції і повноваження на території будь-якої держави-учасниці Римського статуту та, за особливою згодою, на території будь-якої іншої держави. Суд володіє юрисдикцією щодо таких злочинів: злочин геноциду, злочини проти людяності, військові злочини, злочин агресії.

Міжнародний кримінальний суд – необхідний інститут міжнародного кримінального права, а також сучасного міжнародного права в цілому. Він покликаний служити гарантією реалізації найважливіших його принципів.

Міжнародний кримінальний суд. У 1998 році Дипломатична конференція, що відбулася в м. Рим (Італійська Республіка), під егідою ООН прийняла Римський статут Міжнародного кримінального суду (далі – МКС). У роботі Конференції брали участь делегації 160 держав світу. За прийняття Статуту проголосували 120 держав, 21 держава утрималася, і 7 проголосували проти. Україна підписала Римський статут Міжнародного кримінального суду 1998 року, але не ратифікувала його.

МКС був заснований як постійний орган, що має юрисдикцію відносно осіб, відповідальних за найсерйозніші злочини, що викликають занепокоєність міжнародного

співтовариства. Водночас ідеться лише про ті злочини, які перелічені в Статуті. МКС не підміняє кримінальні суди держав.

Свої функції МКС може здійснювати на території будь-якого держави-учасника Статуту, а на основі спеціальної угоди і на території будь-якої іншої держави. МКС є самостійним міжнародним органом. Він має міжнародну правосуб'єктність. Його відносини з ООН регулюватимуться відповідною угодою з цією організацією. Розташовано МКС в м. Гаага (Королівство Нідерландів).

Юрисдикція Суду обмежена найбільш серйозними злочинами, що зачіпають інтереси міжнародного співтовариства в цілому. *До таких злочинів належать: геноцид, злочини проти людяності, військові злочини і агресія.* Держави пішли шляхом граничного обмеження низки злочинів, що належать до юрисдикції Суду.

У Статуті дані розгорнуті склади злочинів, крім агресії. До юрисдикції МКС належать і військові злочини, що здійснюються в ході збройних конфліктів неміжнародного характеру. Статут не містить визначення злочину агресії, тому що держави-засновниці не змогли узгодити таке визначення. Було вирішено, що МКС зможе здійснювати свою юрисдикцію відносно такого злочину після того, як держави-учасники домовляться про таке визначення і в установленому порядку внесуть відповідні положення в Статут.

Імунітет посадовців, що належить їм через внутрішнє або міжнародне право, не може бути перешкодою для притягнення їх до кримінальної відповідальності. Статут підлягає застосуванню в рівній мірі до усіх осіб незалежно від їх офіційного статусу, включаючи статус глави держави або уряду, члена уряду або парламенту та ін. Офіційний статус не може також служити підставою для пом'якшення вироку.

Статут установлює кримінальну відповідальність командирів та інших начальників за злочинні дії осіб, що знаходяться під їх контролем. Скоєння злочину за наказом уряду або начальника не звільняє особу від кримінальної відповідальності. Проте з цього загального правила зроблені винятки, які істотно знижують його значення. *Правило не застосовується до випадків:*

- а) якщо особа була юридично зобов'язана підкорятися наказам;
- б) якщо особа не знала, що наказ був незаконний;
- в) якщо наказ не був явно незаконним.

Ці положення представляють відступ від положень Нюрнберзького військового трибуналу, а також кримінальних трибуналів для Югославії і Руанди.

Склад МКС: Президія, Апеляційне відділення, Судове відділення, Відділення попереднього провадження, Канцелярія Прокурора і Секретаріат. Всього в МКС 18 суддів. З моменту свого обрання вони повинні бути готові розпочати виконання своїх обов'язків, якщо в тому з'явиться необхідність. На відміну від цього, судді, що утворюють Президію, із самого початку постійно виконують свої обов'язки.

Суддями можуть бути особи, які мають високі моральні та професійні якості. Частина суддів повинні мати досвід роботи як судді, прокурори або адвокати. Інша частина – фахівці в таких сферах міжнародного права, як міжнародне гуманітарне право і права людини. Кожен кандидат у судді повинен вільно володіти принаймні однією з робочих мов МКС.

Судді незалежні під час виконання своїх функцій. Обираються вони державами-учасниками Статуту строком на дев'ять років і не можуть бути переобрані на новий термін.

Склад МКС повинен забезпечити представництво основних правових систем світу, справедливе географічне представництво і справедливе представництво жінок і чоловіків. Голова і двоє віцеголів обираються суддями строком на три роки і утворюють Президію, яка здійснює управління справами МКС.

Апеляційне відділення складається з голови МКС і чотирьох інших суддів. Судове відділення і Відділення попереднього провадження складаються з шести суддів кожне.

Судові функції МКС здійснюються в кожному відділенні палатами, Апеляційна палата складається з усіх суддів Апеляційного відділення. Функції Судової палати здійснюються трьома суддями, а Палати попереднього провадження – трьома або навіть одним суддею.

Незалежним органом у складі Суду є Канцелярія Прокурора, що несе відповідальність за здійснення кримінального переслідування. Значення незалежності підкреслюється тим, що прокурор і його заступники обираються не МКС, а безпосередньо державами-учасниками Статуту строком на дев'ять років. Переобранню вони не підлягають.

Секретаріат здійснює адміністративні функції. Секретар обирається суддями строком на п'ять років.

Судді, прокурор і його заступники, секретар МКС під час виконання своїх обов'язків користуються дипломатичним імунітетом. Робочі мови МКС – англійська і французька, офіційні мови МКС – англійська, арабська, іспанська, китайська, російська і французька.

Міжнародні військові трибунали – перші в історії міжнародні кримінальні суди, створені на підставі спеціальних міжнародних угод для покарання головних військових злочинців другої світової війни.

Нюрнберзький і Токійський міжнародні військові трибунали. Безпрецедентні масові злочини, здійснені під час Другої світової війни, викликали таку сильну реакцію у широких верств населення, що створення міжнародних кримінальних судів для покарання винних стало неминучим. У **1945 році** Союз Радянських Соціалістичних Республік, Сполучені Штати Америки, Сполучене Королівство Великої Британії і Північної Ірландії і Французька Республіка уклали Угоду, до якої був прикладений Статут Міжнародного військового трибуналу для суду над головними військовими злочинцями Європейських країн осі (Нацистської Німеччини і Фашистської Італії) – Нюрнберзький військовий трибунал. До Угоди приєдналися ще 19 держав.

Статут Міжнародного військового трибуналу для Далекого Сходу був укладений на підставі Угоди **1946 року** за участі Австралійського Союзу, Британської Індії, Канади, Нової Зеландії, Королівства Нідерландів, Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Сполучених Штатів Америки, Сполученого Королівства Великої Британії і Північної Ірландії, Китайської Народної Республіки, Французької Республіки і Філіппін (всього – 11 держав). Із представників цих країн і був сформований Токійський військовий трибунал.

Нюрнберзьким військовим трибуналом 12 підсудних було засуджено до страти, 7 – до тюремного ув'язнення, 3 – були виправдані.

Токійським військовим трибуналом 7 підсудних було засуджено до страти, 16 – до довічного ув'язнення, 2 – до різних строків тюремного ув'язнення. Двоє підсудних померли під час судового процесу, а 1 – був визнаний через хворобу неосудним.

4. Імплементация міжнародно-правових стандартів із прав людини в правове поле України

Держави, що взяли на себе зобов'язання виконувати міжнародні документи про права людини, повинні керуватися принципами і нормами цих угод у своєму внутрішньому законодавстві та зобов'язані створити умови для здійснення і захисту прав кожної людини. Практично всі сучасні конституції демократичних держав містять норми, які у загальній формі гарантують непорушність основних прав людини. Україна є стороною практично всіх багатосторонніх конвенцій Організації Об'єднаних Націй в галузі прав людини.

Імплементация – це фактична реалізація міжнародних зобов'язань на внутрішньодержавному рівні, а також конкретний спосіб включення міжнародно-правових норм у національну правову систему. Кожна держава сама визначає засоби і

методи імплементації. В міжнародному договорі може бути передбачена необхідність видання закону або іншого акту для його здійснення. В ряді держав ратифіковані міжнародні договори автоматично стають частиною національного законодавства.

Відповідно до ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною радою України, є частиною національного законодавства. Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України.

Ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 р. встановлює, що чинні міжнародні договори України застосовуються в порядку, передбаченому для норм національного законодавства. Якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору.

Оцінюючи в цілому комплекс конституційних прав і свобод людини та громадянина в Україні, можемо переконатися, що він у цілому відповідає положенням Загальної декларації прав людини 1948 р., Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. та Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р., які ратифіковані Україною. Значною мірою цей комплекс узгоджується і з Конвенцією про захист прав і основних свобод людини 1955 р. та протоколами до неї.

Як вже зазначалося, **міжнародні стандарти прав людини** – це закріплені у міжнародних актах та інших міжнародних документах певні показники цих прав, до досягнення яких заохочуються або ж зобов'язуються держави.

Йдеться, отже, про своєрідні взірці («еталони»), на які покликані орієнтуватись у своїй діяльності держави та інші учасники міжнародного співробітництва. Показово, що у преамбулі Загальної декларації прав людини 1948 р., яка зазвичай визнається найголовнішим джерелом таких стандартів, зазначено, що ця Декларація прийнята як «взірець, відповідати якому мають прагнути усі народи і держави».

Реалізація міжнародно-правових стандартів прав і свобод людини у внутрішньодержавну практику відбувається шляхом, так званої, імплементації. Взагалі **імплементація міжнародних актів** – це здійснювана міжнародними і державними органами діяльність із втілення норм та інших положень цих актів у національну юридичну практику. Власне національна імплементація має місце тоді, коли таку діяльність здійснюють державні органи, вдаючись до відповідних національних юридичних засобів.

Національна імплементація саме міжнародних стандартів прав людини відбувається за такими стадіями:

1. **Державне визнання прав людини** (шляхом їх проголошення, закріплення у Конституції та інших законах, участі держави у прийнятті та ратифікації відповідних міжнародних актів тощо).

2. **Етапізація здійснення прав людини.** Йдеться про необхідність виділити серед них ті, для використання яких у суспільстві, державі вже існують усі необхідні загальносоціальні умови та засоби (передусім економічні, матеріальні), або ж ті, реалізація яких не вимагає відчутних матеріальних витрат. До цієї – першої групи найчастіше належать особисті (громадянські) і політичні права. До другої групи потрібно віднести права людини, здійснення яких вимагає значних витрат, насамперед матеріальних. Це зазвичай права економічні та соціальні. Якщо у розпорядженні суспільства, держави є засоби, необхідні для забезпечення реальності здійснення кожною особою певного права, що належить до другої групи, тоді така можливість може бути забезпечена й юридичними гарантіями її використання, а отже, може стати повноцінним суб'єктивним юридичним правом.

У разі, коли «загальносоціальні» засоби поки що відсутні і мають поступово нагромадитися лише у перспективі, відповідне право людини може бути «названо»,

задекларовано державою лише як намір, мета, прагнення, що спрямує її діяльність на стимулювання поступового формування відповідних умов. Будь-які спроби гарантувати юридичними засобами те «право», яке соціально (матеріально) не забезпечене, виявляться марними, виглядатимуть своєрідним державно-юридичним лицемірством, яке здатне продукувати юридичні ілюзії, правовий скептицизм і нігілізм, дискредитувати конституційне та інше законодавство. До речі, про те, що права людини мусять забезпечуватися державою «поступово», у «максимальних межах наявних ресурсів», йде мова й у ч. 1 ст. 2 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 1966 р.

3. Інституціоналізація здійснення прав людини. Йдеться про утворення або визначення тих державних органів, інших державних організацій, посадових осіб, на які спеціально покладається обов'язок сприяння забезпеченню реалізації, охорони та захисту прав людини. Одним із напрямів діяльності тут виступає розширення юридичних та загально-соціальних можливостей «традиційних», тобто вже існуючих, державних структур (зокрема судових, правоохоронних, прокурорських тощо), іншим напрямом є запровадження нових інституцій (скажімо, в Україні – Конституційного Суду України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини, Уповноваженого Президента України з прав дитини тощо).

4. Інтерпретація та конкретизація юридичних актів щодо прав людини. Необхідність вдатися до цих «операцій» об'єктивно зумовлюється залежністю розуміння міжнародних стандартів (документів, у яких закріплено основні права і свободи людини) принаймні від:

- рівня розвитку як людства в цілому, так і його окремих осередків, частин;
- конкретно-історичних умов, за яких сформувалися і діють суб'єкти інтерпретації та реалізації прав людини;
- специфічних групових інтересів тієї частини соціально неоднорідного суспільства (іншого нині і не існує), представником і виразником якої об'єктивно (свідомо чи несвідомо) виступає інтерпретатор відповідного «міжнародного стандарту» або ж закону держави.

Інтерпретація та конкретизація законодавства з питань прав людини необхідна, зокрема, для уніфікації його розуміння у державно-юридичному регулюванні, без чого неможливо забезпечити рівність перед законом усіх, на кого він поширюється. Надзвичайно важливого значення набувають ці операції й у визначенні наперед меж (обмежуванні) прав людини. Такі межі залежать і від можливостей, накопичених суспільством на даний момент його розвитку, і від біологічних «параметрів» людини, і від прав інших суб'єктів суспільного життя – як індивідуальних, так і колективних (остання обставина прямо визначена у ч. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини 1948 р.).

5. Процедуризація реалізації прав людини. Після закріплення у законі права людини нерідко виникає необхідність дати відповідь на запитання: як саме їх реалізувати – якими діями, в якій послідовності, в якій формі, в якому порядку тощо? Без процесуального забезпечення такі права і свободи ризикують залишитися нездійсненими, навіть, якщо для їх реалізації в суспільстві вже існують необхідні загальносоціальні умови й засоби.

У разі, коли право людини може бути здійснене лише власними діями уповноваженого суб'єкта (право на сповідання певної релігії), необхідності в юридичній процедуризації зазвичай не виникає. Коли ж суб'єктивне юридичне право (а отже, й відповідне право людини) не може бути здійснено без певних дій інших суб'єктів (наприклад, право на пенсійне забезпечення), процедуризація є необхідною. Юридичні «параметри» процедури зумовлюються, насамперед, сферою правового регулювання, галузевою належністю відповідного суб'єктивного права і виражаються в особливостях методу впливу на поведінку уповноважених та зобов'язаних осіб (це, зокрема, способи

встановлення юридичних прав і обов'язків; ступінь визначеності, конкретності, формалізованості останніх; діяльнісні, матеріальні, часові та інші «фізичні» показники процедурних дій; засоби забезпечення процесуальних прав і обов'язків).

6. Встановлення і реалізація юридичних засобів охорони та захисту прав людини. Засоби охорони спрямовуються на запобігання, зокрема, на перешкоджання порушення прав людини. Ці засоби стають ефективними лише тоді, коли вони поєднуються із засобами захисту, тобто юридичними інструментами поновлення порушених прав та притягнення до відповідальності осіб, винних у цих порушеннях. Без такого «оснащення» засоби охорони переважно не спрацьовують, не застосовуються, а отже, не досягають своєї мети.

Незастосування у деяких випадках засобів охорони та захисту прав людини – одна з основних проблем у справі юридичного гарантування останніх в Україні. Відсутність у багатьох нормативних актах вказівки на санкції саме за невиконання (ухилення від виконання) службових обов'язків із застосуванням таких засобів, тобто за службову бездіяльність або ж невжиття санкцій навіть тоді, коли вони передбачені законом і виникли підстави для їх застосування, – це головні причини їх безрезультативності. Такі засоби перетворюються на декларативно-пропагандистські акції, позбавлені гарантованого юридичного ефекту. Вони здатні лише дискредитувати закон, а не гарантувати його реалізацію, а отже, забезпечувати реалізацію, охорону і захист прав і свобод людини та громадянина в Україні.

Тема 9
Правовий статус іноземців, осіб без громадянства, біженців
та національних меншин в Україні
(4 год.)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

- 1. Правовий статус іноземців в Україні.**
- 2. Конституційно-правовий статус осіб без громадянства в Україні.**
- 3. Правовий статус біженців.**
- 4. Особливості правового статусу національних меншин в Україні.**

1. Правовий статус іноземців в Україні

Правовий статус іноземців та осіб без громадянства визначається Конституцією України, Законом України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» та іншими законами України, а також міжнародними договорами України. Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» визначає правовий статус іноземців, які перебувають в Україні, та встановлює порядок їх в'їзду в Україну та виїзду з України. У разі якщо міжнародним договором України встановлено інші правила, ніж передбачені цим Законом, застосовуються правила, передбачені таким міжнародним договором України.

Іноземець – особа, яка не перебуває у громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав.

Іноземці, які перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України.

Іноземці, які перебувають під юрисдикцією України, незалежно від законності їх перебування, мають право на визнання їх правосуд'єтності та основних прав і свобод людини.

Іноземці зобов'язані неухильно додержуватися Конституції та законів України, інших нормативно-правових актів, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, інтереси суспільства та держави.

Основними принципами правового статусу іноземців в Україні є:

1. Принцип рівності іноземців перед законом. Іноземці є рівними перед законом незалежно від походження, соціального і майнового положення, расової та національної належності, статі, мови, відношення до релігії, роду і характеру занять, інших обставин. Конституція України встановлює, що громадяни України різних рас і національностей мають рівні права. Принцип расового і національного рівноправ'я повною мірою поширюється в Україні і на іноземців. Принцип рівності іноземців проявляється і через закріплене в Конституції України положення про те, що чоловік і жінка мають рівні права. Здійснення цих прав забезпечується наданням жінкам нарівні з чоловіками можливостей в здобутті освіти і професійної підготовки, в праці, винагороді і просуванні по роботі, суспільно-політичної та культурної діяльності, а також спеціальними заходами з охорони праці і здоров'я жінок; наданням умов, що дають можливість жінкам об'єднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальної і моральної підтримки материнства і дитинства, включаючи надання відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям. Ці положення українського законодавства про рівноправ'я жінки повністю поширюються в Україні і на іноземців.

В Україні з 03.09.1981 року діє Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок, в ст. 2 якої зазначено: «Включити принцип рівноправ'я чоловіків і жінок в свої національні конституції або інше відповідне законодавство». Конвенція про ліквідацію усіх форм дискримінації відносно жінок, прийнята 18.12.1979 р., встановлює, що

держави-учасники надають жінкам рівні з чоловіками права відносно придбання, зміни або збереження їх громадянства. Вони, зокрема, забезпечують, що ні одруження з іноземцем, ні зміна громадянства чоловіка під час шлюбу не спричиняє за собою автоматичної зміни громадянства дружини, не перетворюють її в особу без громадянства і не можуть змусити її прийняти громадянство чоловіка. Держави-учасники надають жінкам рівні з чоловіками права відносно громадянства їх дітей (ст. 9).

2. Принцип єдності прав і обов'язків іноземців. Іноземці в Україні наділені широким комплексом прав і свобод, але одночасно і несуть обов'язки.

Конституція України, Закон «Про статус іноземців та осіб без громадянства» та інші нормативно-правові акти України визначають, що здійснення іноземцями своїх прав і свобод не повинні завдавати шкоди національним інтересам України, правам, свободам і законним інтересам її громадян і інших осіб, які проживають в Україні. Іноземці зобов'язані шанувати й виконувати норми Конституції і законів України, шанувати традиції і звичаї народу України. Ці положення українського законодавства повністю відповідають положенням Загальної декларації прав людини 1948 року, в якій встановлюється: «Кожна людина має обов'язки перед суспільством, в якому тільки і можливий вільний і повний розвиток особи», здійснення прав і свобод громадян вимагає «належного визнання і пошани прав і свобод інших осіб і задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві» (ст. 29).

Принцип єдності прав, свобод і обов'язків, який характеризує правовий статус особи в сучасному суспільстві, поширюється в Україні в рівній мірі як на громадян, так і на іноземців. Причому він послідовно проводиться через увесь текст Закону «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства».

3. Належність іноземцю основних прав і свобод, незалежно того, громадянином якої держави він є. Цей принцип зазначений в ст. 3 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», де в ч. 3 визначено, що іноземці та особи без громадянства, які перебувають під юрисдикцією України, незалежно від законності їх перебування, мають право на визнання їх правосуб'єктності та основних прав і свобод людини.

4. Принцип відповідності правового статусу іноземців в Україні вимогам і стандартам, які на сьогодні склалися в міжнародному співтоваристві. Згідно зі ст. 6 Загальної рекомендації ХХХ про дискримінацію негромадян Комітету з ліквідації расової дискримінації (ООН) кожна держава повинна проаналізувати і переглянути законодавство, у відповідних випадках у цілях забезпечення того, щоб воно повністю відповідало Конвенції, зокрема в тому, що стосується ефективного здійснення прав, згаданих в статті 5, без будь-якої дискримінації. Також Конвенція визначає, що іноземці повинні бути захищені внутрішнім законодавством країни, яке відповідає міжнародному законодавству з прав людини, а також міжнародному праву біженців і гуманітарному праву.

5. Принцип заборони незаконного обмеження прав та свобод іноземців. Відповідно до ст. 29 Конституції України кожна людина (зокрема іноземець) має право на свободу та особисту недоторканість. Цей принцип означає, що іноземці не можуть бути заарештовані або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і лише на підставах та в порядку, встановлених законом, не можуть бути піддані тортурам, жорстокому поводженню та без їх згоди медичним або науковим експериментам чи будь-яким незаконним обмеженням прав та свобод.

6. Принцип неприпустимості масового виселення іноземців, які законно знаходяться на території цієї країни. Згідно зі ст. 26 Загальної рекомендації ХХХ про дискримінацію негромадян Комітету з ліквідації расової дискримінації (ООН), прийнятої у 2004 році, забороняється колективне виселення іноземців.

Також цей принцип зазначено в ч. 2 ст. 31 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», в якій забороняється колективне примусове видворення іноземців.

7. Принцип вільного доступу іноземця в дипломатичні представництва і консульські установи держави його громадянства. Ст. 10 Резолюції 40/144 Генеральної Асамблеї ООН від 13.12.1985 року «Декларація про права людини щодо осіб, які не є громадянами країни, в якій вони проживають» зазначає, що кожному іноземцю повинна надаватися можливість у будь-який час зв'язатися з консульством або дипломатичним представництвом держави, громадянином якої він є, або, за відсутності таких, із консульством чи дипломатичним представництвом будь-якої іншої держави, якій надано право захищати інтереси держави, громадянином якої є іноземець, в державі, якій він проживає.

8. Принцип загальнодоступності основних прав і свобод іноземців. У ст. 3 Резолюції 40/144 Генеральної Асамблеї ООН від 13.12.1985 року «Декларація про права людини щодо осіб, які не є громадянами країни, в якій вони проживають» зазначено, що кожна держава зобов'язана публікувати своє національне законодавство або правила, які стосуються іноземців. Цей принцип означає, що іноземцям гарантується право знати свої права і обов'язки та можливість їх використовувати в межах закону.

9. Принцип недискримінації іноземців за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань. Загальна декларація прав людини 1948 року визнає цей принцип у своїй статті 2, яка визначає, що кожна людина повинна мати усі права й усі свободи, проголошеними даною Декларацією без якої б то не було відмінності за ознаками раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого положення.

2. Конституційно-правовий статус осіб без громадянства в Україні

Особа без громадянства – особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином.

Пропонуємо розглядати термін «конституційно-правовий статус особи без громадянства» як цілісний внутрішньо узгоджений комплекс взаємозв'язаних та взаємообумовлених прав, свобод і обов'язків особи без громадянства, яка перебуває в Україні на законних підставах.

Конституційно-правовий статус є галузевим правовим статусом, тобто різновидом правового статусу, а також щодо розмежування понять конституційного і конституційно-правового статусу людини і громадянина. Перше визначається виключно Конституцією України, а друге – як Конституцією України, так і іншими джерелами галузі конституційного права, наприклад, Законами України «Про громадянство України», «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», «Про біженців» та ін.

На погляд деяких міжнародних експертів, хоча держава не зобов'язана приймати осіб без громадянства або дозволяти залишатися їм на її території (за винятком біженців), однак якщо такий дозвіл надано, відповідна держава повинна забезпечити їхні права.

Згідно зі ст. 2 Декларації про права людини стосовно осіб, які не є громадянами країни, в якій вони проживають, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 13 грудня 1985 р., будь-яка держава має право приймати закони і правила, що стосуються в'їзду іноземців і осіб без громадянства та умов їх перебування, чи встановлювати відмінності між її громадянами й іноземцями. Проте такі закони й правила повинні бути сумісними з міжнародно-правовими зобов'язаннями, прийнятими на себе цією державою, включаючи зобов'язання в галузі прав людини.

За ст. 1 цієї Декларації термін «іноземець» означає в ній будь-яку особу, яка не є громадянином держави, в якій вона знаходиться, тобто й особу без громадянства.

На наш погляд, вживання терміна «іноземець» у широкому сенсі, поширюючи його й на осіб без громадянства, не є виправданим.

Спеціальним міжнародно-правовим актом, що визначає правовий статус осіб без громадянства, є Конвенція про статус апатридів від 28 вересня 1954 року. Зауважимо, що в міжнародному праві замість терміна «особа без громадянства» вживається термін «апатрид». Відповідно до ст. 1 цієї Конвенції термін «апатрид» означає особу, яка не розглядається як громадянин будь-якою державою згідно з її законом.

Україна ратифікувала Конвенцію про статус апатридів 11 січня 2013 р. і вона стала частиною її національного законодавства. Відповідно до частини першої ст. 12 Конвенції особистий статус апатрида визначається законом країни його domicilia (тобто постійного місця проживання) або, якщо в нього такого немає, законами країни його проживання. Отже, згідно з нормами міжнародного права будь-яка держава самостійно визначає статус осіб без громадянства, які перебувають на її території. Водночас її закони мають відповідати міжнародно-правовим зобов'язанням, прийнятим на себе цією державою, включаючи зобов'язання в галузі прав людини.

Україна приділяє значну увагу формуванню національного законодавства з питань правового статусу осіб без громадянства згідно з міжнародними стандартами. Зокрема, у Концепції державної міграційної політики, схваленої Указом Президента України від 30 травня 2011 р. № 622, стратегічними напрямками реалізації державної міграційної політики, зокрема, визначено: удосконалення законодавства щодо в'їзду іноземців та осіб без громадянства в Україну, виїзду їх з України і транзитного проїзду через її територію; запровадження на законодавчому рівні механізму додаткового й тимчасового захисту іноземців та осіб без громадянства; створення для іноземців та осіб без громадянства, які на законних підставах проживають або тимчасово перебувають на території України, умов для свободи пересування, вільного вибору місця проживання, а також вільного залишення території України (за винятком обмежень, що встановлюються законом).

Основні засади конституційно-правового статусу осіб без громадянства, які перебувають в Україні, визначено Конституцією України. Відповідно до частини першої ст. 26 Конституції України особи без громадянства, які перебувають в нашій країні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України. Тим самим для осіб без громадянства встановлено національний режим, який вважається найбільш ефективною гарантією забезпечення їхніх прав, що може бути представлена державою.

Необхідно зауважити, що у наведеному конституційному положенні частини першої ст. 26 йдеться лише про осіб без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах. Але на її території можуть перебувати особи без громадянства на підставах, що згідно з національним законодавством не вважаються законними. Зокрема, як зазначають представники Державної міграційної служби України, є чимало прикладів, коли особи проживають в Україні незаконно, хоча прибули сюди на законних підставах, зокрема ще за часів Радянського Союзу. Їхні діти вже стали громадянами України, оскільки народилися тут. Таких осіб не можна навіть вислати туди, звідки вони прибули, оскільки у своїх країнах вони вже давно втратили громадянство. Також відсутні законні підстави для надання їм українського громадянства.

Стосовно таких осіб них мають визнаватися основні права і свободи людини. Проте в Основному Законі про це нічого не сказано. Водночас у частині другій ст. 3 «Засади правового статусу іноземців та осіб без громадянства» Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» встановлено, що іноземці та особи без громадянства, які перебувають під юрисдикцією України, незалежно від законності їх перебування, мають право на визнання їх правосуб'єктності та основних прав і свобод людини.

Положення розділу II Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» значною мірою поширюються на осіб без громадянства, оскільки більшість його статей починаються словами «кожен», «кожному», що означає будь-яку людину, незалежно від наявності в неї громадянства. Певні зауваження викликає редакція ст. 57 Конституції України. У першій її частині закріплено, що кожному гарантується право знати свої права і обов'язки. Оскільки в ній вживається термін «кожен», це означає, що її дія поширюється й на осіб без громадянства. Водночас згідно з частиною другою ст. 57, закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом. А частиною третьою цієї статті передбачено, що закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними. Оскільки в наведених положеннях вживається термін «громадянин», вони не поширюються на осіб без громадянства, що не можна визнати правильним.

Відповідно до частини першої ст. 157 Основного Закону Конституція не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини та громадянина. Ця норма стосується і прав та свобод осіб без громадянства.

Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 22 вересня 2011 р. є спеціальним законодавчим актом із питань правового статусу осіб без громадянства, які перебувають в Україні.

У цьому Законі стосовно осіб без громадянства визначено терміни: країна попереднього постійного проживання; країна походження; возз'єднання сім'ї; посвідчення особи на повернення; приймальна сторона; посвідчення особи без громадянства для виїзду за кордон тощо.

Водночас сумнівною видається обґрунтованість деяких визначень термінів, оскільки вони вже містяться в інших законах України, зокрема: «особа без громадянства» (Закон України «Про громадянство України»), «віза», «паспортний документ» (Закон України «Про прикордонний контроль»), «посвідка на постійне проживання» (Закон України «Про імміграцію»), «країна громадянської належності», «країна походження» (Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту»).

Крім того, деякі законодавчі дефініції одних і тих самих термінів мають відмінності в різних законах.

Так, згідно із Законом України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» країна громадянської належності – країна чи країни, громадянином (підданим) якої (яких) особа є. А Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» визначає її як країну, громадянином (підданим) якої є особа.

За Законом України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» країна походження іноземця або особи без громадянства – країна чи країни громадянської належності або країна попереднього постійного проживання. А відповідно до Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» країна походження – країна чи країни громадянської належності для іноземця або країна попереднього постійного проживання особи без громадянства.

Згідно із Законом України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» паспортний документ іноземця – документ, виданий уповноваженим органом іноземної держави або статутною організацією ООН, що підтверджує громадянство іноземця, посвідчує особу іноземця або особу без громадянства, надає право на в'їзд або виїзд з держави і визнається Україною. А Закон України «Про прикордонний контроль» визначає його як виданий уповноваженими державними органами України чи іншої держави або статутними організаціями ООН документ, що підтверджує

громадянство, посвідчує особу пред'явника, дає право на в'їзд або виїзд із держави і визнаний Україною.

Іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України. Іноземці та особи без громадянства, які перебувають під юрисдикцією України, незалежно від законності їх перебування, мають право на визнання їх правосуб'єктності та основних прав і свобод людини. Згідно з частиною третьою іноземці та особи без громадянства зобов'язані неухильно додержуватися Конституції та законів України, інших нормативно-правових актів, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, інтереси суспільства та держави.

Закон України «Про прикордонний контроль» від 5 листопада 2009 р. встановлює умови та порядок перетину особами без громадянства державного кордону України, їх правовий статус у пунктах пропуску через державний кордон, підстави і порядок відмови у перетинанні державного кордону, порядок оскарження рішення про відмову у перетинанні державного кордону тощо.

Закон України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 р. встановлює умови набуття особами без громадянства українського громадянства.

У Законі України «Про імміграцію» від 7 червня 2001 р. визначено умови і порядок імміграції в Україну осіб без громадянства. Зокрема, він встановлює порядок подання заяви про надання дозволу на імміграцію, перелік необхідних для цього документів, підстави для відмови у наданні дозволу на імміграцію, порядок в'їзду іммігрантів в Україну і видачі посвідки на постійне проживання, підстави для скасування дозволу на імміграцію, порядок вилучення посвідки на постійне проживання, виїзду і видворення за межі України, порядок оскарження рішень із питань імміграції, дій чи бездіяльності органів державної влади, посадових і службових осіб.

Закон України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання» від 11 грудня 2003 р. конкретизує положення частини першої ст. 33 Конституції України, згідно з яким кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом. За ст. 1 зазначеного Закону його дія поширюється й на осіб без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, відповідно до їх прав та свобод, передбачених Конституцією, законами чи міжнародними договорами України.

Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» визначає порядок регулювання суспільних відносин у сфері визнання особи біженцем, особою, яка потребує додаткового або тимчасового захисту, втрати та позбавлення цього статусу, а також встановлення правового статусу біженців та осіб, які потребують додаткового захисту і яким надано тимчасовий захист в Україні.

Закон України «Про закордонних українців» встановлює умови та порядок надання особам, що мають українське етнічне походження або територіальне походження з України, статус закордонного українця, закріплює спрощений порядок його імміграції та в'їзду в Україну, а також додаткові права цієї категорії осіб.

3. Правовий статус біженців

Конституційно-правовий статус біженців визначається Конституцією України (ст. 26), Законом України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 08.07.2011 № 3671-VI, Конвенцією ООН про статус біженців 1951 року та іншими нормативно-правовими актами.

Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» визначає порядок регулювання суспільних відносин у сфері визнання особи

біженцем, втрати та позбавлення цього статусу, а також встановлення правового статусу біженців.

Біженець – особа, яка не є громадянином України і внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом унаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань.

Країна громадянської належності – країна, громадянином (підданим) якої є особа. За умови, якщо особа має понад одне громадянство, вона не вважається такою, що не має захисту країни своєї громадянської належності, якщо без будь-якої поважної причини, що впливає з обґрунтованих побоювань, вона не скористалася захистом однієї з країн, громадянином (підданим) якої вона є.

Країна попереднього постійного проживання особи без громадянства – країна, в якій особа без громадянства постійно проживала до прибуття в Україну.

Країна походження – країна чи країни громадянської належності для іноземця або країна попереднього постійного проживання особи без громадянства.

Статус біженця – визнання центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, іноземця або особи без громадянства біженцем.

Умови набуття статусу біженця:

Особа, яка з наміром бути визнаною біженцем в Україні, перетнула державний кордон України в порядку, встановленому законодавством України, повинна протягом п'яти робочих днів звернутися до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, із заявою про визнання біженцем.

Особа, яка з наміром бути визнаною біженцем в Україні, під час в'їзду в Україну незаконно перетнула державний кордон України, повинна без зволікань звернутися до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, із заявою про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту.

У разі якщо така особа під час незаконного перетинання державного кордону України звернулася із зазначеною заявою до посадової особи Державної прикордонної служби України, вона зобов'язана надати цій посадовій особі пояснення про причини незаконного перетинання державного кордону України. У разі відсутності у такої особи документів, що посвідчують її особу, або якщо такі документи є фальшивими, вона повинна повідомити в поясненні про цю обставину, а також викласти причини зазначених обставин. Під час надання пояснень особою, яка не володіє українською або російською мовами, орган Державної прикордонної служби України повинен забезпечити перекладача з мови, якою така особа може спілкуватися. Після надання пояснень особа, яка звернулася із заявою про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, повинна бути впродовж 24 годин передана посадовими особами Державної прикордонної служби України представнику центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту.

Особа, яка на законних підставах тимчасово перебуває в Україні, і під час такого перебування в країні її громадянської належності чи попереднього постійного проживання виникли умови, внаслідок яких вона не може повернутися до країни свого походження і має намір бути визнаною біженцем в Україні, повинна звернутися до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують

додаткового або тимчасового захисту, із заявою про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, до закінчення строку перебування на території України.

Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, може прийняти рішення про відмову в прийнятті заяви про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, в разі, якщо заявник видає себе за іншу особу або якщо заявнику раніше було відмовлено у визнанні біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, за відсутності умов, передбачених пунктами 1 чи 13 частини першої статті 1 Закону, якщо зазначені умови не змінилися.

Не може бути визнана біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, особа:

яка вчинила злочин проти миру, воєнний злочин або злочин проти людства і людяності, як їх визначено у міжнародному праві;

яка вчинила злочин неполітичного характеру за межами України до прибуття в Україну з метою бути визнаною біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, якщо таке діяння відповідно до Кримінального кодексу України належить до тяжких або особливо тяжких злочинів;

яка винна у вчиненні дій, що суперечать меті та принципам Організації Об'єднаних Націй;

яка до прибуття в Україну була визнана в іншій країні біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту;

яка до прибуття в Україну з наміром бути визнаною біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, перебувала в третій безпечній країні. Дія цього положення не поширюється на дітей, розлучених із сім'ями, а також на осіб, які народилися чи постійно проживали на території України, а також їх нащадків (дітей, онуків).

Біженець чи особа, яка потребує додаткового захисту або якій надано тимчасовий захист, не може бути вислана або примусово повернута до країни, де їх життя або свободі загрожує небезпека за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань, а також з інших причин, що визнаються міжнародними договорами чи міжнародними організаціями, учасниками яких є Україна, як такі, що не можуть бути повернуті до країн походження.

Біженець чи особа, яка потребує додаткового захисту або якій надано тимчасовий захист, не може бути вислана або примусово повернута до країн, де вони можуть зазнати катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведінки і покарання або з яких вони можуть бути вислані або примусово повернуті до країн, де їх життя або свободі загрожує небезпека за ознаками віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань, а також з інших причин, що визнаються міжнародними договорами чи міжнародними організаціями, учасниками яких є Україна, як такі, що не можуть бути повернуті до країн походження.

Рішення за заявою про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, зокрема, щодо перебуваючих із ним на території України неповнолітніх дітей (членів сім'ї заявника або таких, які знаходяться під його опікою чи піклуванням), внесених до анкети заявника, на визнання яких біженцями або особами, які потребують додаткового захисту, є письмова згода заявника, висловлена в анкеті чи заяві, приймається центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, впродовж місяця з дня отримання особою справи заявника та письмового висновку. Строк прийняття рішення може бути продовжено керівником центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, але не більш як до трьох місяців. Іноземець або особа без громадянства

визнаються біженцем в Україні або особою, яка потребує додаткового захисту, та вважаються такими, які постійно проживають в Україні з моменту прийняття рішення про визнання їх біженцями або які безстроково на законних підставах перебувають на території України.

Рішення центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, надсилається впродовж трьох робочих днів із дня його прийняття разом з особою справою заявника уповноваженим посадовим особам цього центрального органу виконавчої влади, які розглядали заяву.

Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, впродовж 15 робочих днів із дня прийняття рішення про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, оформлює та видає кожній особі, яка досягла шістнадцятирічного віку, посвідчення біженця чи посвідчення особи, яка потребує додаткового захисту.

Статус біженця та додатковий захист втрачаються у разі, якщо особа:

1) добровільно знову скористалася захистом країни громадянської належності (підданства);

2) набула громадянства України або добровільно набула громадянства, яке мала раніше, або набула громадянства іншої держави і користується її захистом;

3) добровільно повернулася до країни, яку вона залишила чи за межами якої перебувала внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань;

4) будучи особою без громадянства, може повернутися в країну свого попереднього постійного проживання, оскільки обставин, за яких її було визнано біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, більше не існує;

5) отримала притулок чи дозвіл на постійне проживання в іншій країні;

6) не може відмовлятися від користування захистом країни своєї громадянської належності, оскільки обставин, на підставі яких особу було визнано біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, більше не існує.

Особа, щодо якої прийнято рішення про оформлення документів для вирішення питання щодо визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, має право на:

тимчасове працевлаштування, навчання, медичну допомогу в порядку, встановленому законодавством України;

проживання у родичів, у готелі, піднаймання житлового приміщення або користування житлом, наданим у пункті тимчасового розміщення біженців;

безоплатну правову допомогу в установленому порядку;

конфіденційне листування з УВКБ ООН та право на відвідання співробітниками УВКБ ООН;

інші права, передбачені Конституцією та законами України для іноземців та осіб без громадянства, які законно перебувають на території України.

Особа, яка звернулася за наданням статусу біженця чи додаткового захисту і стосовно якої прийнято рішення про оформлення документів для вирішення питання щодо визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, зобов'язана:

подати центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, відомості, необхідні для вирішення питання щодо визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту;

відбути до визначеного місця тимчасового проживання у разі одержання направлення центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту;

проходити медичне обстеження на вимогу центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту;

з'являтися до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, у визначений ним строк;

повідомляти центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, про свої поїздки за межі адміністративно-територіальної одиниці України, на території якої вона проживає.

Особи, яких визнано біженцями або особами, які потребують додаткового захисту, користуються тими самими правами і свободами, а також мають такі самі обов'язки, як і громадяни України, крім випадків, установлених Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Особи, яких визнано біженцями в Україні, вважаються такими, які постійно проживають в Україні, з дня прийняття рішення про визнання їх біженцями.

Особа, яку визнано біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, має рівні з громадянами України права на:

пересування, вільний вибір місця проживання, вільне залишення території України, крім обмежень, встановлених законом;

працю;

провадження підприємницької діяльності, не забороненої законом;

охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування;

відпочинок;

освіту;

свободу світогляду і віросповідання;

направлення індивідуальних чи колективних письмових звернень або особисте звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб цих органів;

володіння, користування і розпорядження своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності;

оскарження до суду рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб;

звернення за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини;

безоплатну правову допомогу в установленому порядку.

Особа, яку визнано біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, має рівні з громадянами України права у шлюбних та сімейних відносинах.

Особа, яку визнано біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, має право на одержання грошової допомоги, пенсії та інших видів соціального забезпечення в порядку, встановленому законодавством України, та користування житлом, наданим у місці проживання.

Особа, яку визнано біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, користується іншими правами і свободами, передбаченими Конституцією та законами України.

Особа, яку визнано біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, зобов'язана:

повідомляти впродовж десяти робочих днів центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, про зміну прізвища, складу сім'ї, сімейного стану, місця

проживання, набуття громадянства України або іншої держави, надання притулку або дозволу на постійне проживання в іншій державі;

знятися з обліку і стати на облік центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, за новим місцем проживання у разі зміни місця проживання і переїзду до адміністративно-територіальної одиниці України, на яку поширюється повноваження іншого центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту;

проходити щорічну перереєстрацію у строки, встановлені центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, за місцем проживання. Порядок перереєстрації біженців або осіб, які потребують додаткового захисту, встановлюється центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту.

Іноземці та особи без громадянства, яких визнано біженцями іншими державами–учасницями Конвенції про статус біженців 1951 року і Протоколу щодо статусу біженців 1967 року і які перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, крім випадків, установлених Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Іноземці та особи без громадянства, яких визнано біженцями іншими державами–учасницями Конвенції про статус біженців 1951 року і Протоколу щодо статусу біженців 1967 року і які перебувають в Україні, не можуть бути вислані або примусово повернуті до країн, де їх життю або свободі загрожує небезпека за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань.

4. Особливості правового статусу національних меншин в Україні

За Конституцією України держава бере на себе зобов'язання сприяти розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин (ст. 11). Окрім конституційних положень правовий статус національних меншин визначається нормами Закону України «Про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 р., Декларації прав національностей України від 1 листопада 1991 р. Громадянам в Україні незалежно від їх національного походження гарантуються рівні політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи. Україна підтримує розвиток національної самосвідомості й самовиявлення. Водночас усі громадяни користуються захистом держави на рівних підставах. Забезпечуючи права осіб, які належать до національних меншин, Україна виходить з того, що ці права є невід'ємною частиною загальноновизнаних у світі прав людини.

Необхідно зупинитися безпосередньо на понятті «національна меншина». У науковій літературі найчастіше користуються визначенням, що було запропоновано Комісією з прав людини ООН у 1977 році. Воно формулюється як «група, яка за кількістю поступається решті населення держави й не посідає панівного становища, члени якої – громадяни цієї держави – мають етнічні, релігійні чи мовні риси, відмінні від рис решти населення, та які, принаймні мовчазно, виявляють солідарність, спрямовану на збереження своєї культури, традицій, релігії чи мови».

У Законі України «Про національні меншини в Україні» визначено, що «до національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття самоусвідомлення та спільності між собою». Отже, однією з особливостей національної меншини є не її кількісний склад, а якісна відмінність від етнонаціональної більшості цієї країни. Друга особливість полягає в тому, що

належність особи до національної меншини є питанням індивідуального вибору, який не обмежується будь-якими іншими критеріями.

Права національних меншин є невід'ємною частиною загальної системи прав людини й громадянських прав і свобод в окремих державах. Водночас національні меншини мають деякі специфічні права, які відрізняються від прав більшості громадян держави. Це їхні права в тих сферах, де вони проявляють себе як особлива етнічна група (збереження ідентичності, традицій, мови, культурної спадщини тощо), а також там, де є потреба збалансувати дискриміноване становище меншини порівняно з іншими громадянами. В усіх інших випадках (політичні, соціальні, економічні права) особам, які належать до національних меншин, повинні бути забезпечені ті самі права, що й іншим громадянам.

До національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою. Під час встановленн належності до національних меншин головним є власне суб'єктивне ставлення людини, її самоусвідомлення себе як такої особи, яка належить до певної національної меншини.

Законодавство України визнає за громадянами, які належать до національних меншин, такі специфічні права: вільно обирати та відновлювати національність; на національне прізвище, ім'я та по батькові; на збереження життєвого середовища у місцях їх історичного і сучасного розселення; на створення національних громадських об'єднань; на користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства; на розвиток національних культурних традицій; на використання національної символіки; на відзначення національних свят; на сповідування своєї релігії; на задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації; на створення національних культурних і навчальних закладів; обиратися або призначатися на рівних засадах на будь-які посади; вільно встановлювати і підтримувати зв'язки з особами своєї національності та їх об'єднаннями за межами України; на будь-яку іншу діяльність, що не суперечить законодавству.

Визначальним серед прав особи у сфері національно-культурного розвитку є право національно-етнічної самоідентифікації, адже для кожної людини є природним ототожнення себе з певною національно-етнічною спільнотою. Громадяни України, які належать до національних меншин, мають право вільно обирати та відновлювати національність. Такий вибір не повинен зумовлювати ніяких негативних наслідків. Під час здійснення цього права не допускається примушення громадян у будь-якій формі до відмови від своєї національності. Кожний громадянин України має право на національне прізвище, ім'я та по батькові.

Стаття 6 Закону «Про національні меншини в Україні» закріплює комплексне право на національно-культурну автономію, яке складають такі права: на користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству.

Громадяни України всіх національностей зобов'язані дотримуватися Конституції та законів України, оберігати її державний суверенітет і територіальну цілісність, поважати мови, культури, традиції, звичаї, релігійну самобутність українського народу та всіх національних меншин.

Забезпечення формування та реалізацію державної політики у сфері міжнаціональних відносин та захисту прав національних меншин України здійснюють центральні органи виконавчої влади, визначені Президентом України. У разі необхідності

місцеві ради можуть створювати постійні комісії з питань міжнаціональних відносин, місцеві державні адміністрації – відповідний структурний підрозділ. Держава вживає заходів для підготовки педагогічних, культурно-просвітницьких та інших національних кадрів через мережу навчальних закладів. Державні органи на основі міждержавних угод сприяють національним меншинам у підготовці спеціалістів в інших країнах.

Громадяни України, які належать до національних меншин, мають право відповідно обиратися або призначатися на рівних засадах на будь-які посади до органів законодавчої, виконавчої, судової влади, місцевого самоврядування, в армії, на підприємствах, в установах і організаціях.

Держава гарантує національним меншинам право на збереження життєвого середовища у місцях їх історичного й сучасного розселення. Питання про повернення на територію України представників депортованих народів вирішуються відповідними законодавчими актами та договорами України з іншими державами.

Громадяни України мають право вільно обирати та відновлювати національність. Примушення громадян у будь-якій формі до відмови від своєї національності не допускається.

Кожний громадянин України має право на національні прізвище, ім'я та по батькові. Громадяни мають право у встановленому порядку відновлювати свої національні прізвище, ім'я та по батькові. Громадяни, в національній традиції яких немає звичаю зафіксувати «по батькові», мають право записувати в паспорті лише ім'я та прізвище, а у свідоцтві про народження – ім'я батька і матері.

Громадяни, які належать до національних меншин, вільні у виборі обсягу і форм здійснення прав, що надаються їм чинним законодавством, і реалізують їх особисто, а також через відповідні державні органи та створювані громадські об'єднання. Участь або неучасть громадянина України, який належить до національної меншини, у громадському об'єднанні національної меншини не може служити підставою для обмеження його прав.

Державні органи сприяють діяльності національних громадських об'єднань, які діють відповідно до чинного законодавства.

Громадяни, які належать до національних меншин, національні громадські об'єднання мають право у встановленому в Україні порядку вільно встановлювати і підтримувати зв'язки з особами своєї національності та їх громадськими об'єднаннями за межами України, одержувати від них допомогу для задоволення мовних, культурних, духовних потреб, брати участь у діяльності міжнародних неурядових організацій.

У державному бюджеті України передбачаються спеціальні асигнування для розвитку національних меншин. Україна сприяє розвитку міжнародного співробітництва у забезпеченні й захисті прав та інтересів національних меншин, зокрема шляхом укладання й реалізації багатосторонніх і двосторонніх договорів у цій сфері.

Будь-яке пряме чи непряме обмеження прав і свобод громадян за національною ознакою забороняється й карається законом. Якщо міжнародним договором України встановлено інші положення ніж ті, які містяться в законодавстві України про національні меншини, то застосовуються положення міжнародного договору.

В Україні з прийняттям Декларації прав національностей, Законів України «Про об'єднання громадян», «Про національні меншини в Україні», а згодом і на конституційно-правовому рівні закріплено право національних меншин на об'єднання, на національно-культурну самобутність та національно-культурну автономію. Наступним кроком у забезпеченні прав національних меншин стала ратифікація Україною в 1997 році Рамкової конвенції «Про захист національних меншин» (1995 р.), у 2003 році – Європейської хартії регіональних мов або мов меншин (1992 р.).

Тема 10–11
Нормативно-правові засади здійснення соціальної роботи в Україні
(2 год.)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

- 1. Внутрішньодержавні нормативні акти, що визначають організаційні та правові засади надання соціальних послуг.**
- 2. Поняття соціальних послуг, основні засади надання соціальних послуг.**
- 3. Класифікація соціальних послуг.**
- 4. Суб'єкти системи надання соціальних послуг.**

1. Внутрішньодержавні нормативні акти, що визначають організаційні та правові засади надання соціальних послуг

Внутрішньодержавні нормативні акти, що регламентують соціальну роботу, визначають організаційні та правові засади надання соціальних послуг, спрямованих на профілактику складних життєвих обставин, подолання або мінімізацію їх негативних наслідків, особам/сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах: Закон України «Про соціальні послуги»; Закон України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії»; Закон України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні»; Закон України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні»; Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування»; Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю»; Закон України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні»; Закон України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей»; Закон України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» та ін.

Законодавчі акти, що визначають порядок державної соціальної допомоги різним категоріям громадян: «Про охорону дитинства»; «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям»; «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи»; «Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю» тощо.

2. Поняття соціальних послуг, основні засади надання соціальних послуг

Соціальні послуги – дії, спрямовані на профілактику складних життєвих обставин, подолання таких обставин або мінімізацію їх негативних наслідків для осіб/сімей, які в них перебувають.

Законом України «Про соціальні послуги» визначено поняття «складні життєві обставини», до яких віднесено обставини, що негативно впливають на життя, стан здоров'я та розвиток особи, функціонування сім'ї, які особа/сім'я не може подолати самостійно, а також чинники, що можуть зумовити складні життєві обставини. Зокрема:

- похилий вік;
- часткова або повна втрата рухової активності, пам'яті;
- невиліковні хвороби, хвороби, що потребують тривалого лікування;
- психічні та поведінкові розлади, зокрема, внаслідок вживання психоактивних речовин;
- інвалідність;
- бездомність;
- безробіття;
- малозабезпеченість особи;
- поведінкові розлади у дітей через розлучення батьків;
- ухилення батьками або особами, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків із виховання дитини;

втрата соціальних зв'язків, у тому числі під час перебування в місцях позбавлення волі;

жорстоке поводження з дитиною;

насильство за ознакою статі;

домашнє насильство;

потрапляння в ситуацію торгівлі людьми;

шкода, завдана пожежею, стихійним лихом, катастрофою, бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією.

Особі/сім'ї можуть надаватися одна або одночасно декілька соціальних послуг.

Порядок організації надання соціальних послуг затверджується Кабінетом Міністрів України.

Основні цілі надання соціальних послуг:

1) профілактика складних життєвих обставин;

2) подолання складних життєвих обставин;

3) мінімізація негативних наслідків складних життєвих обставин.

Законом встановлено державний стандарт соціальних послуг.

Дія Закону України «Про соціальні послуги» поширюється на громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які на законних підставах проживають або перебувають на території України, зокрема, на осіб, на яких поширюється дія Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», і належать до вразливих груп населення та/або перебувають у складних життєвих обставинах.

Соціальні послуги надаються надавачами соціальних послуг державного, комунального, недержавного секторів незалежно від джерел фінансування відповідно до державних стандартів соціальних послуг.

Соціальні послуги надаються через механізм соціального замовлення відповідно до державного стандарту соціальних послуг.

Для отримання соціальної послуги за рахунок бюджетних коштів необхідно подати до підрозділу з питань соцзахисту заяву про надання соціальних послуг. Кожен громадянин може подати звернення, повідомлення в інтересах осіб, які потребують соціальних послуг.

Надання соціальних послуг здійснюється шляхом ведення випадку, що включає такі етапи: 1) аналіз заяви/звернення про надання соціальних послуг, повідомлення про осіб/сім'ї, які перебувають у складних життєвих обставинах або в ситуаціях, що загрожують життю чи здоров'ю особи;

2) оцінювання потреб особи/сім'ї у соціальних послугах;

3) прийняття рішення про надання соціальних послуг з урахуванням індивідуальних потреб особи/сім'ї;

4) розроблення індивідуального плану надання соціальних послуг;

5) укладення договору про надання соціальних послуг;

6) виконання договору про надання соціальних послуг та індивідуального плану надання соціальних послуг;

7) здійснення моніторингу надання соціальних послуг та оцінки їх якості.

Ведення випадку не застосовується у разі надання соціальних послуг одноразово, екстрено (кризово).

3. Класифікація соціальних послуг

Законом України «Про соціальні послуги» передбачено класифікацію соціальних послуг.

Отже, соціальні послуги поділяються на послуги, спрямовані на:

соціальну профілактику – запобігання виникненню складних життєвих обставин та/або потраплянню особи/сім'ї в такі обставини;

соціальну підтримку – подолання особою/сім'єю складних життєвих обставин;
соціальне обслуговування – мінімізацію для особи/сім'ї наслідків складних життєвих обставин, підтримку їх життєдіяльності, соціального статусу та включення у громаду.

Соціальні послуги за типами поділяються на:

1) прості соціальні послуги, що не передбачають надання постійної або систематичної комплексної допомоги (інформування, консультування, посередництво, надання притулку, представництво інтересів тощо);

2) комплексні соціальні послуги, що передбачають узгоджені дії фахівців із надання постійної або систематичної комплексної допомоги (догляд, виховання, спільне проживання, соціальний супровід, кризове втручання, підтримане проживання, соціальна адаптація, соціальна інтеграція та реінтеграція тощо);

3) комплексні спеціалізовані соціальні послуги, що надаються певній категорії отримувачів соціальних послуг (ВІЛ-інфікованим особам, особам із залежністю від психотропних речовин, особам, які постраждали від торгівлі людьми, біженцям, особам із психічними розладами та іншим);

4) допоміжні соціальні послуги, що надаються у вигляді натуральної допомоги (продукти харчування, предмети і засоби особистої гігієни, санітарно-гігієнічні засоби для прибирання, засоби догляду, одяг, взуття та інші предмети першої необхідності, організація харчування, забезпечення паливом тощо) та технічних послуг (транспортні послуги, переклад жестовою мовою тощо).

Соціальні послуги залежно від місця надання поділяються на:

1) послуги, що надаються за місцем проживання/перебування отримувача соціальних послуг (вдома);

2) послуги, що надаються у приміщенні надавача соціальних послуг:
стаціонарно – в умовах цілодобового перебування (проживання) отримувача соціальної послуги із забезпеченням харчуванням та умовами для проживання;
напівстаціонарно – протягом визначеного часу доби з умовами для нічного або денного перебування;

3) послуги, що надаються за місцем перебування отримувача соціальних послуг поза межами місця проживання та приміщення надавача соціальних послуг.

Соціальні послуги залежно від строку надання поділяються на послуги, що надаються:

1) екстрено (кризово) – невідкладно (впродовж доби) у зв'язку з обставинами, що загрожують життю та/або здоров'ю отримувача соціальних послуг;

2) постійно – не менше одного разу на місяць впродовж більше одного року;

3) тимчасово – не менше одного разу на місяць впродовж до одного року;

4) одноразово.

Базові соціальні послуги – соціальні послуги, надання яких отримувачам соціальних послуг забезпечується Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями, районними, районними у містах Києві та Севастополі державними адміністраціями, виконавчими органами міських рад міст обласного значення, а також виконавчими органами сільських, селищних, міських рад об'єднаних територіальних громад.

Закон встановлює такі базові соціальні послуги:

- догляд вдома, денний догляд;
- підтримане проживання;
- соціальна адаптація;
- соціальна інтеграція та реінтеграція;
- надання притулку;
- екстрене (кризове) втручання;
- консультування;

- соціальний супровід;
- представництво інтересів;
- посередництво (медіація);
- соціальна профілактика;
- натуральна допомога;
- фізичний супровід осіб з інвалідністю, які мають порушення опорно-рухового апарату та пересуваються на кріслах колісних, порушення зору;
- переклад жестовою мовою;
- догляд та виховання дітей в умовах, наближених до сімейних;
- супровід під час інклюзивного навчання;
- інформування.

Перелік і порядок надання соціальних послуг за видами загальнообов'язкового державного соціального страхування регулюються законодавством про загальнообов'язкове державне соціальне страхування.

4. Суб'єкти системи надання соціальних послуг

Система надання соціальних послуг – це правова основа, принципи, способи, форми надання соціальних послуг, сукупність суб'єктів, що взаємодіють на всіх етапах організації надання соціальних послуг.

Суб'єктами системи надання соціальних послуг є:

1) уповноважені органи у сфері надання соціальних послуг (центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері соціального захисту населення; Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації; виконавчі органи міських рад міст обласного значення, рад об'єднаних територіальних громад);

2) отримувачі соціальних послуг – особи/сім'ї, які належать до вразливих груп населення (вразливі групи населення – особи/сім'ї, які мають найвищий ризик потрапляння у складні життєві обставини через вплив несприятливих зовнішніх та/або внутрішніх чинників) та/або перебувають у складних життєвих обставинах, яким надаються соціальні послуги;

3) надавачі соціальних послуг – юридичні та фізичні особи, фізичні особи – підприємці, включені до розділу «Надавачі соціальних послуг» Реєстру надавачів та отримувачів соціальних послуг;

4) об'єднання працівників системи надання соціальних послуг – громадське об'єднання, засновниками та членами якого є працівники системи надання соціальних послуг, метою діяльності якого є захист прав та інтересів працівників системи надання соціальних послуг, а також інтересів громадян, пов'язаних із професійною діяльністю у системі надання соціальних послуг;

5) об'єднання надавачів соціальних послуг – громадське об'єднання, засновниками та членами якого є надавачі соціальних послуг, метою діяльності якого є захист прав та інтересів надавачів соціальних послуг;

6) об'єднання отримувачів соціальних послуг – громадське об'єднання, засновниками та членами якого є отримувачі соціальних послуг, їхні законні представники, метою діяльності якого є захист прав та інтересів отримувачів соціальних послуг.

Порядок взаємодії суб'єктів системи надання соціальних послуг затверджується центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері соціального захисту населення.

Соціальні послуги повинні надавати професіонали:

- державні, комунальні організації;
- громадські об'єднання, благодійні або релігійні організації, які надають соцпослуги без здійснення підприємницької діяльності.

Непрофесіонали можуть надавати соціальні послуги лише своїм родичам, із якими разом проживають.

Надавачі соціальних послуг можуть належати до державного, комунального або недержавного секторів.

До надавачів соціальних послуг державного/комунального сектору належать:

1) установи/заклади надання соціальних послуг (стаціонарні, реабілітаційні, тимчасового перебування);

2) інші установи/заклади соціальної підтримки (обслуговування), зокрема, спеціалізовані служби підтримки осіб, постраждалих від домашнього насильства та насильства за ознакою статі.

З метою оптимізації та комплексного підходу до надання соціальних послуг можуть утворюватися комплексні установи/заклади надання соціальних послуг, структурні або відокремлені (територіальні) підрозділи яких надають різні соціальні послуги різним групам населення.

Керівник надавача соціальних послуг державного/комунального сектору призначається на посаду на конкурсній основі за контрактом. Положення про конкурсну комісію, умови та порядок проведення конкурсу затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Типове положення про установи/заклади, що надають соціальні послуги, затверджується Кабінетом Міністрів України.

Соціальні послуги можуть надаватися у центрах зайнятості, закладах охорони здоров'я, освіти, культури тощо.

До надавачів соціальних послуг недержавного сектору належать підприємства, установи, організації, крім визначених частиною другою статті 13 Закону «Про соціальні послуги», громадські об'єднання, благодійні, релігійні організації, фізичні особи – підприємці та фізичні особи, які надають соціальні послуги з догляду відповідно до Закону без здійснення підприємницької діяльності.

Працівники надавачів соціальних послуг державного/комунального та недержавного секторів та фізичні особи, які надають соціальні послуги з догляду відповідно до Закону без здійснення підприємницької діяльності, забезпечують надання соціальних послуг на професійній основі відповідно до вимог Закону.

До працівників надавачів соціальних послуг державного/комунального та недержавного секторів належать фахівці та професіонали (соціальні працівники, фахівці із соціальної роботи, соціальні менеджери та інші) та соціальні робітники.

Надавачі соціальних послуг зобов'язані:

1) забезпечувати найкращі інтереси отримувачів соціальних послуг під час надання таких послуг;

2) забезпечувати навчання та підвищення кваліфікації працівників, які надають соціальні послуги;

3) проводити оцінювання потреб особи/сім'ї у соціальних послугах;

4) взаємодіяти з іншими суб'єктами системи надання соціальних послуг, а також з органами, установами, закладами, фізичними особами – підприємцями, які в межах своєї компетенції надають на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці або територіальної громади допомогу вразливим групам населення та особам/сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах, та/або здійснюють їх захист;

5) інформувати населення та кожного отримувача соціальних послуг про перелік соціальних послуг, які вони надають, зміст та обсяги таких послуг, умови і порядок їх отримання у формі, доступній для сприйняття особами з будь-яким видом порушення здоров'я;

6) надавати допомогу отримувачам соціальних послуг у вирішенні їхніх соціально-побутових питань, у тому числі шляхом представлення їхніх інтересів;

- 7) вносити відомості про отримувачів соціальних послуг до Реєстру надавачів та отримувачів соціальних послуг;
- 8) дотримуватися принципів надання соціальних послуг;
- 9) надавати соціальні послуги відповідно до державних стандартів соціальних послуг;
- 10) не розголошувати інформацію особистого характеру, що стала їм відома під час надання отримувачам соціальних послуг;
- 11) сприяти здійсненню моніторингу надання соціальних послуг та оцінки їх якості уповноваженими органами у системі надання соціальних послуг;
- 12) додержуватися інших вимог законодавства про соціальні послуги.

Надавачі соціальних послуг мають право:

- 1) запитувати та отримувати в органах державної влади та органах місцевого самоврядування інформацію, необхідну для організації надання соціальних послуг;
- 2) залучати на договірній основі підприємства, установи, організації до надання соціальних послуг;
- 3) залучати грошові кошти та інші ресурси (людські, матеріальні, інформаційні тощо), необхідні для надання соціальних послуг.

Надавачі соціальних послуг за рахунок власних коштів гарантують працівникам, які надають соціальні послуги:

- 1) створення належних умов для професійної діяльності;
- 2) проведення профілактичного медичного огляду;
- 3) захист професійної честі, гідності та ділової репутації, у тому числі в судовому порядку;
- 4) підвищення кваліфікації у встановленому порядку;
- 5) забезпечення спеціальним одягом, взуттям, інвентарем, велосипедами, проїзними квитками або виплату грошової компенсації за їх придбання;
- 6) створення безпечних умов праці;
- 7) забезпечення супервізії (супервізія – професійна підтримка працівників, які надають соціальні послуги, спрямована на подолання професійних труднощів, аналіз та усунення недоліків, вдосконалення організації роботи, стимулювання мотивації до роботи, дотримання етичних норм та стандартів надання соціальних послуг, запобігання виникненню професійного вигорання, забезпечення емоційної підтримки).

До надання соціальних послуг можуть залучатися волонтери.

Запроваджується реєстр надавачів та отримувачів соціальних послуг для забезпечення:

- 1) реалізації права особи/сім'ї на соціальні послуги;
- 2) профілактики складних життєвих обставин;
- 3) подолання складних життєвих обставин;
- 4) мінімізації негативних наслідків складних життєвих обставин;
- 5) обліку надавачів, отримувачів соціальних послуг та послуг, що їм надаються;
- 6) координації діяльності у системі надання соціальних послуг.

Реєстр складається з розділів про надавачів соціальних послуг, окремо – про фізичних осіб, які надають соціальні послуги з догляду без здійснення підприємницької діяльності, та про отримувачів соціальних послуг.

Формування Реєстру здійснюється шляхом внесення до нього відповідної інформації уповноваженими органами системи надання соціальних послуг та надавачами соціальних послуг (крім фізичних осіб, які надають соціальні послуги з догляду відповідно до Закону без здійснення підприємницької діяльності).

Внесення відомостей до Реєстру здійснюється впродовж однієї доби з моменту настання відповідної події (надходження звернення/повідомлення про надання соціальних послуг, здійснення оцінювання потреб особи/сім'ї у соціальних послугах, прийняття

рішення про надання/відмову у наданні соціальних послуг, надання соціальних послуг, зокрема тих, що надаються одноразово, екстрено (кризово) тощо).

Держателем Реєстру є центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері соціального захисту населення. Адміністратором Реєстру є державне підприємство, визначене центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері соціального захисту населення, що належить до сфери його управління.

Порядок формування, ведення та доступу до Реєстру затверджує Кабінет Міністрів України.

Тема 12

Основні засоби виправлення засуджених до позбавлення волі на певний строк. Інститут пробації в Україні (4 год.)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. **Поняття основних засобів виправлення та ресоціалізації.**
2. **Характеристика режиму як засобу виправлення та ресоціалізації.**
3. **Виховний вплив на засуджених до позбавлення волі.**
4. **Поняття, мета, завдання, підстави, види пробації.**
5. **Правовий статус персоналу органу пробації та суб'єктів пробації.**

1. Поняття основних засобів виправлення та ресоціалізації

Виправлення і ресоціалізація – це те, що веде до досягнення мети. Виправлення і ресоціалізацію розглядають як напрямок діяльності співробітників установ виконання покарання, який сприяє вихованню у засуджених соціально адекватних якостей.

Виправлення охоплює три складові:

- мету діяльності органів і установ, які виконують покарання;
- процес перебудови особи засудженого та змін у його особистості під впливом системи виховних заходів;
- результат роботи органів і установ виконання покарання.

Виправлення є внутрішнім процесом позитивних змін в особистості засудженого та його спільною діяльністю з персоналом органів і установ виконання покарань, а ресоціалізація – це єдиний процес відновлення та розвитку соціально корисних зв'язків і відносин як у період відбування покарання, так і після звільнення. Закріплення в Кримінально-виконавчому кодексі понять «виправлення» і «ресоціалізація» істотно вплинуло на дискусію з цього приводу. Так, ст. 6 Кримінально-виконавчого кодексу України (КВК України) визначає таке:

- виправлення засудженого – це процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки;
- ресоціалізація – це свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства, повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві.

Основними засобами виправлення і ресоціалізації засуджених є встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив.

Засоби виправлення і ресоціалізації засуджених застосовуються з урахуванням виду покарання, особистості засудженого, характеру, ступеня суспільної небезпеки і мотивів вчиненого злочину та поведінки засудженого під час відбування покарання.

Необхідно погодитись із вченими, які вважали, що головними елементами виправлення і ресоціалізації засуджених є такі:

- закріплені в нормативно-правових актах форми впливу на особу, включаючи профілактичний і напрямки діяльності адміністрації УВП та засудженого, що обумовлено вимогами ст. 19, 63 Конституції України та ст. 1, 2, 5 КВК України;
- свідоме ставлення засудженого до процесу виправлення і ресоціалізації та профілактичної діяльності, тобто єдність психічних процесів особи, яка активно бере участь в усвідомленні об'єктивного світу та свого власного буття.

Отже, законодавче закріплення засобів виправлення і ресоціалізації засуджених є правомірним процесом, який ґрунтується на кінцевій меті покарання і результатах суспільної практики виконання покарання у світі в цілому.

2. Характеристика режиму як засобу виправлення та ресоціалізації

Режим позбавлення волі (як основний засіб виправлення та ресоціалізації засуджених) прийнято визначати як порядок відбування, порядок виконання цього виду покарання, порядок тримання засуджених, укладу їх життя чи правопорядку, встановленого в колонії. Режим визначає послідовність процесу виконання і відбування покарання чи правила, за якими здійснюється цей процес.

Режим встановлює правила поведінки суб'єктів та учасників процесу виконання-відбування покарання, їхні права та обов'язки. Норми режиму також забезпечують порядок реалізації правообмежень, прав та обов'язків відповідних суб'єктів та учасників цього процесу. Отже, режим у колоніях не лише охоплює всі правила поведінки засуджених, а й відображає сутність та зміст покарання у вигляді позбавлення волі, оскільки саме в ньому відображається кара, тобто сукупність правообмежень, які застосовуються до засуджених. Водночас, оскільки режим встановлює й взаємовідносини адміністрації та засуджених, засуджених між собою, проведення виховної роботи, залучення до праці тощо, ним охоплюються також правила поведінки, що не виражають кару.

Законодавче визначення режиму у колоніях подається в ст. 102 КВК України.

Зміст режиму в колоніях становить процес реалізації прав та обов'язків суб'єктів і учасників кримінально-виконавчих правовідносин у частині виконання і відбування цього виду покарання. Отже, режим у колоніях становить порядок і умови виконання й відбування покарання.

До основних вимог режиму в колоніях належать ті, що покликані забезпечити, насамперед, належні умови та порядок виконання покарання у вигляді позбавлення волі.

Відповідно до ст. 102 КВК України ними є: ізоляція засуджених; постійний нагляд за ними; виконання покладених на них обов'язків; реалізація їхніх прав і законних інтересів; безпека засуджених і персоналу; роздільне тримання різних категорій засуджених; різні умови тримання залежно від виду колонії; зміна умов тримання засуджених.

Найважливішою вимогою режиму у колоніях є **ізоляція засуджених**. Фізична ізоляція засуджених в УВП (*установа виконання покарань*) не означає їх повного відриву від суспільства. Найбільш важливим елементом ізоляції під час позбавлення волі є істотні обмеження у спілкуванні засуджених з особами, що перебувають на волі, за межами УВП.

Ступінь ізоляції визначається видом колонії і поведінкою засуджених (пояснення). Ізоляція засуджених забезпечується, насамперед, системою охорони колоній.

Наступною вимогою режиму в колоніях є **постійний нагляд за засудженими**, який передбачає систему заходів, котрі спрямовані на забезпечення відбування покарання внаслідок цілодобового і постійного контролю за поведінкою засуджених у місцях їх проживання та праці, запобігання та припинення з їх боку протиправних дій, забезпечення вимог ізоляції засуджених та безпеки персоналу (постійний контроль за їх поведінкою у місцях розміщення та перебування; пропускний режим між зонами, дільницями, порядок пересування; проведення перевірок наявності засуджених; проведення обшуків і оглядів тощо).

До вимог режиму закон відносить **забезпечення виконання покладених на засуджених обов'язків та реалізацію їхніх прав і законних інтересів**. Основні права і обов'язки засуджених визначені в статтях 8–10 КВК, а конкретизовані щодо засуджених до покарання у вигляді позбавлення волі в статтях 107, 138–143 КВК.

Режим у колоніях забезпечує **безпеку засуджених і персоналу** як суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин. Забезпечення особистої безпеки засуджених – це вимога ст. 10 КВК України. Персонал колоній у разі виникнення небезпеки життю і здоров'ю засудженого зобов'язаний вжити невідкладних заходів щодо забезпечення їх особистої безпеки (перевести засудженого в безпечне місце, вирішити питання про місце

подальшого відбування ним покарання). Система УВП повинна забезпечувати:

- а) запобігання загрозам та небезпекам, які можуть виходити від засуджених;
- б) профілактику таких загроз і небезпек;
- в) припинення цих загроз і небезпек;
- г) припинення загроз і небезпек, які можуть виникати щодо засуджених.

Роздільне тримання в УВП різних категорій засуджених є важливим для виправлення засуджених, сприяє забезпеченню безпеки та певною мірою обумовлене етичними міркуваннями. Принцип роздільного тримання засуджених в УВП на практиці здійснюється відповідно до ст. 92 КВК України (дається пояснення).

До основних вимог режиму в колоніях законодавець також відносить **різні умови тримання засуджених залежно від виду колонії**.

Принцип індивідуалізації покарання та виховного впливу потребує **зміни умов тримання засуджених** залежно від їхньої поведінки. Це також є основною вимогою режиму. Сутністю цього інституту є зміна правового статусу засуджених до позбавлення волі, зокрема, обсягу їх прав, як у бік послаблення, так і посилення правообмежень. Наприклад, під час зміни умов тримання в межах однієї колонії розуміється одночасне збільшення або скорочення всіх передбачених законом пільг, які виникають у зв'язку з переведенням засудженого до іншої дільниці (соціальної реабілітації або посиленого контролю).

Кримінально-виконавчий кодекс України також містить:

а) вимогу, відповідно до якої засуджені в колоніях носять одяг встановленого зразка (для засуджених до довічного позбавлення – одяг спеціального зразка);

б) вимогу щодо проведення обшуків і оглядів засуджених, їхніх речей та одягу, а також приміщень і території колоній;

в) вимогу щодо проведення огляду громадян, їхніх речей, транспортних засобів, які розміщуються на території колонії, а також вилучення заборонених речей та документів;

г) вимогу щодо заборони зберігання засудженими грошей, цінних паперів і речей, а також предметів, які заборонено використовувати засудженими.

У частині 2 ст. 102 КВК України передбачається, що режим повинен зводити до мінімуму різницю між умовами життя в колонії і на свободі, що повинно сприяти підвищенню відповідальності засуджених за свою поведінку й усвідомлення людської гідності. Існують основні фізичні вимоги, які повинні бути задоволені з метою забезпечення поваги до людської гідності засудженого, піклування про них. Життя засуджених в умовах позбавлення волі повинно починатися й продовжуватись у рамках справедливого й належного ставлення, покликаного довести, що засуджений залишається громадянином, наділеним правами та обов'язками. У поняття належного відношення до засудженого входить надання адекватного житла, дотримання умов санітарії та гігієни, надання постільної білизни, одягу, харчування, забезпечення водою та місцем для фізичних вправ. Подібний підхід базується на ст. 25 Загальної декларації прав людини, за якою кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний підхід і необхідне соціальне забезпечення, що необхідні для підтримки її здоров'я й добробуту. Ця норма знайшла своє відображення й у національному законодавстві. Стаття 48 Конституції України визначає, що кожен громадянин України (засуджені не є винятком) має право на достатній життєвий рівень, а саме: достатнє харчування, одяг, житло. Крім того, і в ст. 49 Конституції проголошено, що кожен має право на охорону здоров'я і медичну допомогу.

Режим у колоніях виконує певні **функції**:

а) каральну;

б) забезпечення ефективного застосування заходів виправного впливу;

в) виховну;

г) регулювання кримінально-правової кари;

д) спеціального та загального попередження.

Каральна функція режиму полягає в тому, що його норми передбачають сукупність правообмежень, які застосовуються до засуджених і становлять зміст покарання у вигляді позбавлення волі.

Функція забезпечення ефективного застосування заходів виправного впливу закріплена в статтях 5, 6, 102 КВК України і полягає в тому, що поряд із режимом необхідним є застосування до засуджених заходів виправного впливу, до яких належить суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє та професійно-технічне навчання, громадський вплив. Ці заходи в процесі застосування поєднуються з покаранням (режимом), активно взаємодіють між собою. В свою чергу режим створює умови для їх ефективної реалізації.

Виховна функція режиму проявляється в тому, що у процесі виконання покарання, реалізації кари досягається завдання виправлення засуджених. Реалізація виховної функції режиму дає можливість посилити його роль, підкріпити виховання за допомогою кари власне вихованням.

Функція регулювання кримінально-правової кари виражається в тому, що режим не лише конкретизує покарання у вигляді позбавлення волі, а й є регулятором його каральної сили, виступає основним критерієм під час визначення засудженому виду колонії з відповідним рівнем безпеки. Регулятивна функція режиму реалізується через створення різних умов тримання залежно від характеру ступеня суспільної небезпеки вчиненого злочину, особи і поведінки засудженого під час відбування покарання (ст. 18, 94, 99–101, 138–140 КВК України).

Функція спеціального і загального попередження полягає в тому, що кримінально-правова кара, виражена в режимі позбавлення волі, запобігає вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. *Спеціально запобіжна функція режиму* завдяки організаційно-правовому впливу на засуджених, по-перше, створює такі умови, за яких вчинення злочину надзвичайно важко або неможливо, по-друге, обмеження, які виражені в режимі, чинять на свідомість і волю засудженого винятковий за своєю силою вплив, викликає у нього моральні переживання і страждання, такий психічний стан, який здатний стримати засудженого від вчинення нового злочину.

Режим виконує також *функцію загального попередження*. Ступінь тяжкості умов відбування покарання в колоніях визначає інтенсивність загальнопопереджувального впливу: особа, яка ще не стала на шлях злочинної поведінки, повинна усвідомлювати, що в разі вчинення злочину, вона не лише буде покарана, а й буде реально відбувати покарання у колонії відповідного рівня безпеки, тобто вона зазнає певних обмежень. Крім того, безпосередній загально-превентивний вплив режиму позбавлення волі здійснюється і на осіб, які вже відбули покарання і перебувають у прямій залежності від рівня організації і забезпечення процесу відбування покарання.

До основних **засобів забезпечення режиму в колоніях** відповідно до положень глави 16 КВК України необхідно віднести:

- систему охорони колонії (забезпечує ізоляцію засуджених);
- систему нагляду за засудженими (забезпечує виконання засудженими обов'язків);
- технічні засоби нагляду і контролю (ст. 103 КВК України);
- оперативно-розшукову діяльність у колоніях (ст. 104 КВК України);
- режим особливих умов у колоніях (ст. 105 КВК України);
- застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї (ст. 106 КВК України).

Технічні засоби нагляду і контролю застосовуються з метою запобігання втечам та іншим злочинам, порушенням встановленого законодавством порядку відбування покарання та одержання необхідної інформації про поведінку засуджених. До них можна віднести: засоби спостереження, сповіщення, зв'язку, фіксації поведінки засуджених. В колоніях використовуються стаціонарні та мобільні технічні засоби, які в кінцевому результаті задіяні на чергову частину колонії, яка здійснює цілодобовий нагляд і контроль

за оперативною обстановкою в колонії і на території, що прилягає до неї (телевізійні установки, телеємкісні системи сигналізації, датчики і прилади, пристрої для виявлення заборонених предметів, радіотелефони, переносні радіостанції тощо).

Оперативно розшукова діяльність є одним із засобів забезпечення режиму, оскільки її проведення безпосередньо спрямоване на забезпечення порядку виконання та умов відбування покарання, запобігання, а також припинення злочинів й інших правопорушень, що вчинюються або плануються засудженими. Основним завданням ОРД є пошук і фіксація фактичних даних про протиправну діяльність окремих осіб та груп засуджених.

Режим особливих умов у колоніях передбачає заходи щодо посилення охорони, нагляду за засудженими, призупинення реалізації засудженими належних їх прав, установлення особливого порядку допуску персоналу й інших осіб на об'єкти колонії, зміни в розпорядку дня, обмеження діяльності виробничих, комунально-побутових, культурно-освітніх, медико-санітарних та інших служб. Такі заходи спрямовані на забезпечення режиму як порядку виконання та відбування покарання. Підставами для цього є: стихійне лихо, епідемії, аварії важливих для життєзабезпечення систем, масові заворушення, групова непокоря засуджених, виникнення реальної загрози збройного нападу на колонію, введення надзвичайного чи воєнного стану в районі розташування колонії.

Підставами для застосування до засуджених заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї є: вчинення засудженими фізичного опору персоналу колонії, злісне невиконання законних вимог персоналу, прояви буйства з боку засуджених, участь засуджених у масових заворушеннях, захваті заручників, вчинення засудженими інших насильницьких дій, втеча з-під варти. Метою застосування цих заходів є припинення протиправних дій засуджених, а також запобігання заподіяння ними шкоди оточенню або самим собі.

3. Виховний вплив на засуджених до позбавлення волі

Правове регулювання виховного впливу на засуджених включає регламентацію соціально-виховної роботи з засудженими, діяльності самодіяльних організацій засуджених до позбавлення волі, отримання засудженими, що тримаються в установах виконання покарань, загальної та професійної освіти, застосування до засуджених заходів заохочення та стягнення.

А) Соціально-виховна робота з засудженими до позбавлення волі

У системі засобів виправлення і ресоціалізації засуджених, врегульованих кримінально-виконавчим законодавством, важливе місце займає соціально-виховна робота. Така робота спрямована на формування та закріплення в засуджених прагнення до заняття суспільно корисною діяльністю, сумлінного ставлення до праці, дотримання вимог законів та інших прийнятих у суспільстві правил поведінки, підвищення їх загальноосвітнього і культурного рівнів.

Участь засуджених у виховних заходах, які проводяться в установах виконання покарань, враховується під час визначення ступеня їхнього виправлення, а також у ході застосування заходів заохочення і стягнення. Розпорядком дня установ виконання покарань можуть бути передбачені виховні заходи, участь у яких для засуджених є обов'язковою. Стимулювання правослухняної поведінки засуджених здійснюється за допомогою програм диференційованого виховного впливу з урахуванням їхньої поведінки, психічного стану і ступеня соціальної занедбаності.

Програми диференційованого виховного впливу на засуджених повинні враховувати можливості виховної функції режиму відбування покарання, загальноосвітнього і професійно-технічного навчання, заходів заохочення і стягнення, які застосовуються до осіб, позбавлених волі, самодіяльних організацій засуджених,

громадських, благодійних і релігійних організацій, а також залучення засуджених до самовиховання.

В установах виконання покарань проводиться моральне, правове, трудове, естетичне, фізичне, санітарно-гігієнічне виховання засуджених, а також інші його види, що сприяють формуванню у них життєвої позиції, яка відповідає правовим нормам і вимогам суспільно корисної діяльності. Соціально-виховна робота із засудженими організовується в індивідуальних, групових і масових формах.

Важливо наголосити, що соціально-виховна робота в установах виконання покарань проводиться в особливих умовах – місцях позбавлення волі, тому завдання, форми, принципи й найважливіші питання її організації врегульовані Кримінально-виконавчим кодексом України (ст. 123-137 КВК) та відомчими нормативними актами.

Соціально-виховна робота в установах виконання покарань визначається законодавцем як цілеспрямована діяльність персоналу органів і установ виконання покарань та інших соціальних інституцій для досягнення мети виправлення і ресоціалізації засуджених.

Б) Самодіяльні організації засуджених до позбавлення волі

Істотну допомогу у проведенні заходів соціально-виховної роботи персоналу установ виконання покарань надають самодіяльні організації засуджених до позбавлення волі. Такі організації створюються в установах з метою впливу на виправлення засуджених, розвитку в них корисної ініціативи, соціальної активності, здорових міжособистих взаємовідносин, залучення до участі у вирішенні питань організації праці, навчання, відпочинку, побуту.

Участь у самодіяльних організаціях є добровільною справою кожного засудженого, його соціально-корисна активність заохочується адміністрацією колонії і враховується під час визначення ступеня його виправлення.

В установах виконання покарань із числа засуджених, які зарекомендували себе позитивно, створюються ради колективів установ та відділень соціально-психологічної служби. В установах виконання покарань можуть створюватися й інші самодіяльні організації засуджених, якщо їх діяльність не суперечить порядку та умовам відбування покарання.

Засуджені, які входять до складу самодіяльних організацій, не користуються додатковими пільгами і не звільняються від основної роботи. В установах виконання покарань передбачено реалізацію свободи сповідувати будь-яку релігію або виражати переконання, пов'язані зі ставленням до релігії, що підлягає лише тим обмеженням, які встановлені Кримінально-виконавчим кодексом України. Адміністрація установи сприяє запрошенню священнослужителів, бере участь у визначенні місця, часу організації умов проведення богослужіння, обряду або церемонії.

Засуджені не мають права, посилаючись на свої релігійні переконання, ухилятися від виконання своїх обов'язків, а також не дотримуватися установлених вимог режиму відбування покарання. Відправлення релігійних обрядів не повинно порушувати розпорядок дня в колоніях, а також права інших осіб, які відбувають покарання.

Час, вільний від основної трудової діяльності і виконання обов'язкових заходів, передбачених розпорядком дня для засуджених у колонії, є їх вільним часом.

Засуджені мають право розпоряджатися вільним часом на власний розсуд, виключаючи виконання тих видів діяльності, які заборонені КВК. Вільний час засуджених передбачається розпорядком дня колонії і повинен тривати не менше ніж дві години на добу.

В) Заходи заохочення та стягнення, що застосовуються до осіб, засуджених до позбавлення волі

За сумлінну поведінку і ставлення до праці, навчання, активну участь у роботі самодіяльних організацій до засуджених можуть застосовуватися такі **заходи заохочення**:

- подяка;
- нагородження похвальною грамотою;
- грошова премія;
- нагородження подарунком;
- надання додаткового короткострокового або тривалого побачення;
- дострокове зняття раніше накладеного стягнення;
- дозвіл додатково витратити гроші для придбання продуктів харчування і предметів першої потреби в сумі до п'ятнадцяти відсотків мінімального розміру заробітної плати;

- збільшення тривалості прогулянки до двох годин засудженим, які тримаються в дільницях посиленого контролю установи і приміщеннях камерного типу виправних установ максимального рівня безпеки.

Метою заохочення є здійснення виховного впливу на засуджених для створення умов їх виправлення і ресоціалізації.

Засуджені, які стали на шлях виправлення або сумлінною поведінкою і ставленням до праці та навчання довели своє виправлення, можуть бути у встановленому законом порядку представлені до заміни не відбутої частини покарання на більш м'яке або до умовно-дострокового звільнення від відбування покарання.

До засудженого застосовується лише один захід заохочення. У порядку заохочення засудженим упродовж року може бути дозволено одержувати додатково одну посылку чи передачу і надано додатково одне короткострокове чи тривале побачення та одна телефонна розмова.

Застосування заохочень у вигляді подяки і дострокового зняття раніше накладеного стягнення відбувається в усній або письмовій формі, інших заохочень – лише у письмовій.

За порушення встановленого порядку відбування покарання до засуджених можуть застосовуватися такі **заходи стягнення**:

- попередження;
- догана;
- суворі догани;
- дисциплінарний штраф сумою до двох мінімальних розмірів заробітної плати;
- скасування поліпшених умов тримання, передбачених ст. 138–140 і 143 КВК;
- поміщення засуджених чоловіків, які тримаються у виправних колоніях, у дисциплінарний ізолятор із виведенням або без виведення на роботу чи навчання на строк до п'ятнадцяти діб, а засуджених жінок – до десяти діб;

- поміщення засуджених, які тримаються в приміщеннях камерного типу виправних колоній максимального рівня безпеки, в карцер без виведення на роботу на строк до п'ятнадцяти діб;

- переведення засуджених, які тримаються у виправних колоніях, до приміщення камерного типу (одиначної камери) на строк до трьох місяців.

Вагітні жінки, жінки, які мають дітей у будинках дитини при виправних колоніях, інваліди першої групи в дисциплінарний ізолятор, карцер, приміщення камерного типу (одиначну камеру) не поміщаються.

Стягнення, що накладаються, повинні відповідати тяжкості й характеру проступку засудженого.

За кілька проступків, вчинених одночасно, накладається одне стягнення. Стягнення може бути накладене лише на особу, яка вчинила проступок, і не пізніше десяти діб із дня виявлення проступку, а якщо у зв'язку з проступком проводилася перевірка, то з дня її закінчення, але не пізніше шести місяців із дня вчинення проступку.

Правом застосовувати заходи заохочення і стягнення користуються начальник колонії або особа, яка виконує його обов'язки, а також його прямі начальники. Заходи заохочення і стягнення можуть застосовувати також заступник начальника колонії,

начальник відділення соціально-психологічної служби колонії в межах, передбачених частинами другою і третьою ст. 135 КВК.

Г) Загальноосвітнє і професійно-технічне навчання

В установах виконання покарань відповідно до законів України «Про освіту» і «Про загальну середню освіту», для засуджених забезпечується доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти. Загальноосвітнє та професійно-технічне навчання засуджених здійснюється для сприяння розвитку особи, з метою її виправлення і ресоціалізації. Крім цього воно дає систему знань, навички і уміння в галузі тієї чи іншої спеціальності, яка знадобиться тій чи іншій особі після звільнення.

Засудженим, які бажають підвищувати свій загальноосвітній рівень, незалежно від віку створюються умови для самоосвіти, надається можливість навчання в загальноосвітніх навчальних закладах колоній, які створюються місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування відповідно до потреб у них і за наявності необхідної матеріально-технічної та науково-методичної бази, педагогічних кадрів у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

У виховних колоніях утворюються середні загальноосвітні школи трьох ступенів. Для засуджених, які не мають робітничої професії, за якою вони можуть бути працевлаштовані в даній установі, надається можливість підготовки на курсах професійного навчання робітників на виробництві.

Адміністрація установи виконання покарань створює необхідні умови для занять у вільний від роботи час для тих засуджених, які займаються самоосвітою.

В установах виконання покарань здійснюється два види професійного навчання засуджених: навчання у професійно-технічних центрах, навчання на виробництві установи. Такі центри є державними професійно-технічними навчальними закладами першого або другого атестаційного рівня, що здійснюють первинну професійну підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації робітників з-поміж осіб, засуджених позбавлення волі. Під час звільнення засудженому видається відповідне свідоцтво про одержану ним професію.

4. Поняття, мета, завдання, підстави, види пробації

Правову основу пробації та діяльності органу пробації становлять Конституція України, Кримінальний, Кримінальний процесуальний, Кримінально-виконавчий кодекси України, Закон України «Про пробацію» від 05.02.2015 № 160-VIII та інші закони України, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Закон України «Про пробацію» визначає мету, завдання, підстави, види пробації, правовий статус персоналу органу пробації та суб'єктів пробації.

Пробація – система наглядових та соціально-виховних заходів, що застосовуються за рішенням суду та відповідно до закону до засуджених, виконання певних видів кримінальних покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, та забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинуваченого.

Орган пробації – центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері пробації.

Метою пробації є забезпечення безпеки суспільства шляхом виправлення засуджених, запобігання вчиненню ними повторних кримінальних правопорушень та забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинувачених, з метою прийняття судом рішення про міру їхньої відповідальності.

Завданнями пробації є:

підготовка досудових доповідей щодо обвинувачених;

здійснення нагляду за засудженими до покарань у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських робіт, виправних робіт, особами, яким покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк

замінено покаранням у виді громадських робіт або виправних робіт, особами, звільненими від відбування покарання з випробуванням, звільненими від відбування покарання вагітними жінками і жінками, які мають дітей віком до трьох років;

виконання певних видів покарань, не пов'язаних із позбавленням волі;

направлення засуджених до обмеження волі для відбування покарання до виправних центрів;

реалізація пробаційних програм стосовно осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням;

проведення соціально-виховної роботи із засудженими;

здійснення заходів із підготовки осіб, які відбувають покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, до звільнення;

реалізація інших заходів, спрямованих на виправлення засуджених та запобігання вчиненню ними повторних кримінальних правопорушень.

Під час вирішення питання про застосування до особи пробації суд бере до уваги характер вчиненого кримінального правопорушення та соціально-психологічну характеристику особи обвинуваченого або засудженого, яку готує персонал органу пробації або адміністрація установи виконання покарань.

Підставою для застосування пробації є:

письмовий запит суду до органу пробації про надання досудової доповіді щодо обвинуваченого;

обвинувальний вирок суду, яким особу засуджено до покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських робіт, виправних робіт;

обвинувальний вирок суду, яким особу засуджено до позбавлення волі на певний строк;

обвинувальний вирок суду, яким особу засуджено до обмеження волі;

обвинувальний вирок суду, яким особу звільнено від відбування покарання з випробуванням;

ухвала суду про заміну покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк покаранням у вигляді громадських робіт або виправних робіт;

ухвала суду про звільнення від відбування покарання вагітної жінки або жінки, яка має дитину віком до трьох років;

акт про помилування, яким засудженому замінено покарання або невідбуту частину покарання покаранням у вигляді громадських робіт або виправних робіт.

Види пробації: досудова пробація; наглядова пробація; пенітенціарна пробація.

Досудова пробація – це забезпечення суду формалізованою інформацією, що характеризує обвинуваченого, з метою прийняття судом рішення про міру його відповідальності. Для підготовки досудової доповіді персонал органу пробації має право одержувати інформацію про обвинуваченого від підприємств, установ, організацій або уповноважених ними органів та від громадян. Досудова доповідь про обвинуваченого повинна містити: соціально-психологічну характеристику; оцінювання ризиків вчинення повторного кримінального правопорушення; висновок про можливість виправлення без обмеження волі або позбавлення волі на певний строк. Обвинуваченому надається можливість брати участь у підготовці досудової доповіді. Участь особи у підготовці досудової доповіді полягає у наданні персоналу органу пробації інформації, необхідної для підготовки такої доповіді.

Наглядова пробація – це здійснення наглядових та соціально-виховних заходів щодо засуджених до покарань у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських робіт, виправних робіт, осіб, яким покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк замінено покаранням у вигляді громадських робіт або виправних робіт, осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, звільнених від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають

дітей віком до трьох років, а також направлення засуджених до обмеження волі для відбування покарання до виправних центрів. Порядок здійснення нагляду та проведення соціально-виховної роботи із засудженими затверджується центральним органом виконавчої влади, що формує державну політику у сфері пробації. Орган пробації під час наглядової пробації реалізовує пробаційні програми щодо осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням. До реалізації пробаційних програм можуть залучатися підприємства, установи та організації незалежно від форми власності.

Пенітенціарна пробація – це підготовка осіб, які відбувають покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, до звільнення з метою трудового і побутового влаштування таких осіб після звільнення за обраним ними місцем проживання. Орган пробації спільно з державними органами та органами місцевого самоврядування сприяють засудженим, які готуються до звільнення, у:

- визначенні місця проживання після звільнення;
- влаштуванні до спеціалізованих установ для звільнених;
- госпіталізації до закладів охорони здоров'я осіб, які потребують стаціонарної медичної допомоги;
- працевлаштуванні працездатних осіб.

Порядок взаємодії органу пробації та державних органів під час здійснення заходів пенітенціарної пробації затверджується нормативно-правовими актами центральних органів виконавчої влади, що формують державну політику у сфері пробації, соціальної політики, охорони здоров'я, та Міністерством внутрішніх справ України.

5. Правовий статус персоналу органу пробації та суб'єктів пробації

Суб'єкти пробації – засуджені, щодо яких за рішенням суду та відповідно до закону застосовуються наглядові, соціально-виховні заходи, та обвинувачені, щодо яких органом пробації готується досудова доповідь.

Суб'єктами пробації є:

- обвинувачені, стосовно яких органом пробації готується досудова доповідь;
- особи, засуджені до покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських робіт, виправних робіт;
- особи, яким покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк замінено покаранням у вигляді громадських робіт або виправних робіт;
- особи, звільнені від відбування покарання з випробуванням;
- звільнені від відбування покарання вагітні жінки та жінки, які мають дітей віком до трьох років;
- особи, засуджені до обмеження волі, які направляються для відбування покарання до виправних центрів;
- особи, які відбувають покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, щодо яких вживаються заходи з підготовки їх до звільнення.

Суб'єкти пробації користуються всіма правами людини і громадянина, передбаченими Конституцією України, крім обмежень, визначених законами України і встановлених рішенням суду.

Суб'єкти пробації мають право на:

- участь у підготовці досудової доповіді;
- участь у складенні індивідуального плану роботи із засудженим;
- роз'яснення своїх прав та обов'язків;
- одержання інформації про умови відбування покарання та здійснення органом пробації нагляду;
- одержання інформації про можливу допомогу і консультації;
- участь у програмах і заходах, що організуються органом пробації;
- дотримання правового режиму інформації з обмеженим доступом;
- оскарження рішень, дій або бездіяльності персоналу органу пробації.

Суб'єкти пробації зобов'язані:
виконувати встановлені законом та покладені на них рішенням суду обов'язки;
не вчиняти правопорушень;
виконувати законні вимоги персоналу органу пробації;
надавати достовірну інформацію персоналу органу пробації.
Орган пробації у межах своїх повноважень організовує:
забезпечення суду досудовими доповідями про обвинувачених;
здійснення нагляду за засудженими;
виконання покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або
займатися певною діяльністю, громадських робіт, виправних робіт;
реалізацію пробаційних програм щодо осіб, звільнених від відбування покарання з
випробуванням;
соціально-виховну роботу із засудженими;
підготовку до звільнення засуджених, які відбувають покарання у вигляді
обмеження волі та позбавлення волі на певний строк.

Права, обов'язки, відповідальність, правовий та соціальний захист персоналу органу пробації визначаються Законом України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» та Законом України «Про пробацію». Персонал органу пробації – працівники, які відповідно до повноважень, визначених цим Законом та іншими законами України, виконують завдання пробації.

Під час здійснення нагляду (заходи, що здійснюються органом пробації за місцем проживання, роботи та навчання засуджених із метою дотримання обов'язків, визначених законом та покладених на них судом) персонал органу пробації має право:

перебувати на земельних ділянках, у жилих та інших приміщеннях громадян за їхньою згодою, а також на території і в приміщеннях підприємств, установ і організацій з повідомленням про це керівника або уповноваженої ним особи;

відвідувати суб'єктів пробації за місцем їх проживання, роботи або навчання;

викликати суб'єктів пробації до органу пробації та отримувати від них усні чи письмові пояснення.

Персоналу органу пробації безоплатно надається у встановлений ним строк інформація, необхідна для здійснення його повноважень.

Невиконання законних вимог персоналу органу пробації тягне за собою відповідальність, встановлену законом.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Нормативно-правові акти

1. Конституція України від 28 червня 1996 року // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254_k/96-вр.
2. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту [Електронний ресурс] : Закон України в ред. від 03.03.2016. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17>.
3. Про громадські об'єднання [Електронний ресурс] : Закон України в ред. від 28.04.2020. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>.
4. Про громадянство України [Електронний ресурс] : Закон України в ред. від 25.08.2019. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>.
5. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії [Електронний ресурс] : Закон України в ред. від 10.06.2018. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2017-14>.
6. Про інформацію [Електронний ресурс] : Закон України в ред. від 16.07.2020. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.
7. Про Кабінет Міністрів України [Електронний ресурс] : Закон України в ред. від 20.03.2020. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18>.
8. Про місцеве самоврядування в Україні [Електронний ресурс] : Закон України в ред. від 23.07.2020. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр>.
9. Про місцеві державні адміністрації [Електронний ресурс] : Закон України в ред. від 03.07.2020. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14>.
10. Про національні меншини в Україні [Електронний ресурс] : Закон України в ред. від 12.12.2012. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12>.
11. Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні [Електронний ресурс] : Закон України в ред. від 01.01.2020. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3721-12>.
12. Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей [Електронний ресурс] : Закон України в ред. від 20.01.2018. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2623-15>.
13. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні [Електронний ресурс] : Закон України в ред. від 13.02.2020. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12>.
14. Про політичні партії в Україні [Електронний ресурс] : Закон України в ред. від 19.04.2020. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>.
15. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства [Електронний ресурс] : Закон України в ред. від 18.07.2020. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17>.
16. Про пробацію [Електронний ресурс] : Закон України в ред. від 01.01.2020. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19>.
17. Про свободу совісті та релігійні організації [Електронний ресурс] : Закон України в ред. від 31.01.2019. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12>.
18. Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк [Електронний ресурс] : Закон України в ред. від 20.01.2018. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3160-17>.
19. Про соціальні послуги [Електронний ресурс] : Закон України в ред. від 17.01.2019. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19>.
20. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю [Електронний ресурс] : Закон України в ред. від 01.01.2020. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14>.

21. Про судоустрій і статус суддів [Електронний ресурс] : Закон України в ред. від 20.06. 2020. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>.

Основна навчальна література

1. Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: підручник / О. В. Пушкіна, В. М. Шкабаро, Т. М. Заворотченко. Дніпро: Вид-во ДУЕП імені Альфреда Нобеля, 2013. 336 с.
2. Лукашевич М. П. Соціальна робота (теорія і практика): навчальний посібник / М. П. Лукашевич, Т. В. Семигіна. Київ: Каравела, 2018. 368 с.
3. Міжнародно-правові стандарти прав людини: навч. посібник / Л. Р. Наливайко, К. В. Степаненко. Дніпро: ДДУВС, 2019. 184 с.
4. Онишко О. Б. Забезпечення прав людини в правоохоронній діяльності: курс лекцій / О. Б. Онишко; Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2013. 255 с.
5. Права людини і демократія: зб. наук. статей за матеріалами наук. конф., м. Харків, 15 травн. 2018 р. / редкол.: А. П. Гетьман, І. В. Яковюк та ін. Харків, 2018. 190 с.
6. Шуміло І. А. Міжнародна система захисту прав людини : навч. посібник / І. А. Шуміло. Київ: ФОП О. О. Голембовська. 2018. 168 с.

Додаткова рекомендована література

1. Барабаш Ю. Г. Соціальні права громадян та можливості їх захисту Конституційним Судом України (частина перша) / Ю. Г. Барабаш // Публічне право. – 2011. – № 4. – С. 15–22.
2. Барабаш Ю. Г. Соціальні права громадян та можливості їх захисту Конституційним Судом України (частина друга) / Ю. Г. Барабаш // Публічне право. – 2012. – № 1. – С. 15–23.
3. Барчук В. Б. Роль і місце Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в юридичному механізмі забезпечення прав людини / В. Б. Барчук // Бюлетень міністерства юстиції України. – 2010. – № 4–5. – С. 90–99.
4. Безпалько О. В. Соціальна робота в громаді : навч. посіб. для студ. ВНЗ / О. В. Безпалько, Академія праці та соціальних відносин. – Київ, 2005.
5. Білоскурська О. Питання типології конституційних обов'язків людини і громадянина // Юридична Україна. – 2010. – № 9. – С. 21–24.
6. Білоскурська О. В. Утвердження та забезпечення прав і свобод людини – головний обов'язок держави / О. В. Білоскурська // Право України. – 2011. – № 7. – С. 169–174.
7. Битяк Ю. П. Права і свободи людини в умовах глобалізації / Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк // Філософія права і загальна теорія права. – 2013. – № 2. – С. 92–93.
8. Букач В. В. Конституційні політичні права та свободи людини і громадянина в Україні : монографія / В. В. Букач, А. Ю. Олійник. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2006. – 172 с.
9. Гаєва Н. П. Право на свободу об'єднання в системі конституційних прав і свобод людини та громадянина / Н. П. Гаєва // Держава і право. Юрид. і політ. науки: зб. наук. пр. – Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. – Вип. 54. – С. 138–144.
10. Гончаренко О. М. Права людини в Україні : навч. посіб. / О. М. Гончаренко. – Київ : Знання, 2008. – 2007 с.
11. Горностаї К. Захист, охорона, гарантії прав і свобод людини і громадянина: співвідношення понять // Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 12. – Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С. 51–55.

12. Гуренко М. М. Теоретико-правові проблеми гарантій прав і свобод людини та громадянина : монографія / М. М. Гуренко – Київ : НАВСУ, 2001. – 218 с.
13. Дахова І. І. Участь громадян в управлінні державними справами: питання теорії і практики / І. І. Дахова // Форум права. – 2014. – № 3. – С. 102–109 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/jpdf/FP_index.htm_2014_3_.pdf.
14. Єфімов О. М. Механізм реалізації прав і свобод національних меншин України // Держава і право. Юрид. і політ. науки: зб. наук. пр. – Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013. – Вип. 59. – С. 517–523.
15. Загальна декларація прав людини // Міжнародні договори України. – Київ, 1992.
16. Заворотченко Т. М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини й громадянина в Україні : монографія / Т. М. Заворотченко. – Дніпро : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. – 256 с.
17. Закоморна К. О. Інститут омбудсмана як засіб забезпечення прав і свобод людини та громадянина (порівняльно-правовий аналіз). Автореф. дис. канд. юрид. наук (12.00.02) / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2000. – 16 с.
18. Колодій А. М. Права людини і громадянина в Україні : навч. посіб. / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – Київ : Юрінком Інтер, 2008. – 336 с.
19. Колодій А. М. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні : підруч. / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – Київ : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 350 с.
20. Конституційні права, свободи й обов'язки людини і громадянина в Україні / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – Київ : Юридична думка, 2008. – 252 с.
21. Кудрявцева О. М. Нормативно-правове забезпечення конституційних прав дитини в Україні / О. М. Кудрявцева // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2013. – № 8. – С. 19–25.
22. Липачова Л. М. Реалізація конституційного права людини та громадянина на звернення за захистом своїх прав і свобод до Європейського Суду з прав людини : монографія / Л. М. Липачова. – Донецьк : Юридична академія Міністерства внутрішніх справ; Ліра ЛТД, 2005. – 216 с.
23. Львова Є. О. Розвиток правових механізмів забезпечення і захисту прав та свобод людини і громадянина в умовах глобалізації / Є. О. Львова // Держава і право. Юрид. і політ. науки: зб. наук. пр. – Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013. – Вип. 62. – С. 128–140.
24. Мацькевич М. М. Культурні права та свободи людини і громадянина в Україні: ціннісно-правовий аспект / М. М. Мацькевич // Право України. – 2011. – № 9. – С. 208–214.
25. Международные акты о правах человека : Сборник документов / Сост. д-р юрид. наук, проф. В. А. Карташкин, д-р юрид. наук, проф. Е. А. Лукашева. – Москва : НОРМА-ИНФРА-М, 2002. – 944 с.
26. Негодченко О. В. Забезпечення прав і свобод людини органами внутрішніх справ України : монографія / О. В. Негодченко. – Дніпро : Юридична академія МВС України, 2002. – 416 с.
27. Олійник А. Ю. Конституційне право людини на недоторканість житла / А. Ю. Олійник, О. В. Бивалін // Науковий вісник НАВСУ. – 2002. – № 1. – С. 151–156.
28. Олійник А. Ю. Захист конституційного права на повагу до гідності / А. Ю. Олійник // Науковий вісник НАВСУ. – 2002. – № 4. – С. 69–75.
29. Олійник А. Ю. Зміст конституційного права людини на життя / А. Ю. Олійник // Науковий вісник НАВСУ. – 2001. – № 3. – С. 6–13.
30. Олійник А. Ю. Зміст конституційних економічних та соціальних свобод людини і громадянина в умовах побудови громадянського суспільства в Україні /

А. Ю. Олійник // Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ: збірник наукових праць. – 2004. – № 1. – С. 183–191.

31. Олійник А. Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні : монографія / А. Ю. Олійник. – Київ : Алерта, КНТ, Центр навчальної літератури, 2008. – 472 с.

32. Олійник А. Ю. Поняття та структура механізму забезпечення конституційної свободи особи на міжнародному та регіональному рівнях / А. Ю. Олійник // Право України. – 2004. – № 12. – С. 37–41.

33. Основы социальной работы : учебник для вузов / Авт. П. Д. Павленок, А. А. Акмалова, В. П. Алферов и др. ; отв. ред. П. Д. Павленок. – Москва : ИНФРА-М, 2002. – 393 с.

34. Права человека. Учебник для вузов. Ответственный редактор – член. корр. РАН, доктор юридических наук Е. А. Лукашева. – Москва : Издательская группа НОРМА – ИНТРА*М., 1999. – 573 с.

35. Пустовіт Ж. М. Актуальні проблеми прав і свобод людини і громадянина в Україні : навч. посіб. / Ж. М. Пустовіт. – Київ : КНТ, 2009. – 232 с.

36. Рабінович П. Міжнародні стандарти прав людини: загальні ознаки, класифікація / П. Рабінович, О. Венецька // Вісник Акад. прав. наук України. – 2012. – № 4 (71). – С. 18–28.

37. Рабінович П. М. Права людини і громадянина : навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – Київ : Атіка, 2004. – 464 с.

38. Савенко М. Конституційний Суд і омбудсмен у державно-правовому механізмі захисту прав і свобод людини і громадянина / М. Савенко // Вісн. Конституційного Суду України. – 2000. – № 1.

39. Скрипнюк О. Конституційно-правове регулювання обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні / О. Скрипнюк // Публічне право. – 2011. – № 3. – С. 5–11.

40. Скрипнюк О. В. Курс сучасного конституційного права України : акад. вид. / О. В. Скрипнюк. – Харків : Право, 2009. – 468 с.

41. Скрипнюк О. Права та свободи людини в конституційній системі України (частина перша) / О. Скрипнюк // Публічне право. – 2011. – № 4. – С. 6–14; 2012. – № 1 (частина друга).

42. Скрипнюк О. В. Права і свободи людини та громадянина: міжнародні стандарти, національна практика і проблеми їх конституційної модернізації в Україні / О. В. Скрипнюк // Проблеми законності: зб. наук. пр. – Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2014. – Вип. 125. – С. 56–63.

43. Соціальна робота в Україні : навч. посіб. / І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін. ; за заг. ред. І. Д. Зверевої, Г. М. Лактіонової. – Київ : Центр навчальної літератури, 2004. – 256 с.

44. Теория и методика социальной работы / под ред. И. Г. Зайнышева. – Москва, 1994. – 360 с.

45. Толкачова Г. В. Міжнародно-правові гарантії захисту прав і свобод дитини та їх імплементація у національне законодавство / Г. В. Толкачова // Держава і право. Юрид. і політ. науки : зб. наук. пр. – Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2014. – Вип. 66. – С. 35–43.

46. Тюття Л. Т. Соціальна робота : теорія і практика : навч. посібник / Л. Т. Тюття, І. Б. Іванова. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Київ : Знання, 2008. – 574 с.

47. Фирсов М. В. Теория социальной работы : учебное пособие / М. В. Фирсов. – Москва : ВЛАДОС, 2002. – 347 с.

48. Шуклина Н. Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини й громадянина в Україні (проблеми теорії і практики). – Київ : Центр навчальної літератури, 2005. – 424 с.

Навчальне видання

Тетяна Олександрівна Рябченко

Права людини та правові основи соціальної роботи

Конспект лекцій
для студентів спеціальності
231 «Соціальна робота»
денної форми навчання

Відповідальний за випуск В. В. Сухонос
Редактор: Н. М. Мажуга
Комп'ютерне верстання Т. О. Рябченко

Формат 60x84/8. Ум. друк. арк. 25,58. Обл.-вид. арк. 24,93.

Видавець і виготовлювач
Сумський державний університет,
вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, 40007
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3062 від 17.12.2007.